НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯН

**Збірник наукових статей,
присвячений 100-річчю з дня народження
Віктора Платоновича Петрова**

«РАС»
Київ-Львів
1997

ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збірник статей «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян» присвячений 100-річчю з дня народження видатного українського вченого В. П. Петрова. Статті, що входять до збірника, висвітлюють питання етнокультурного розвитку України в I тис. н. е., тобто в період, безпосередньо пов'язаний зі становленням та консолідацією східнослов'янського суспільства та утворенням Давньоруської держави. Саме цим проблемам присвячені наукові розробки В. П. Петрова і автори збірника переконливо доводять, що розробки вченого не втратили актуальності. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від інтерпретації невеликої категорії матеріалів до висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнографів, всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

Редакційна колегія:
В. Д. БАРАН (відповідальний редактор),
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Н. С. АБАШИНА (відповідальний секретар).

Затверджено до друку
вченою радою Інституту археології
Національної академії наук України

ISBN 5-85654-045-X

© Інститут археології НАН України, 1997
© НДІЦ «РАС» за участю видавничого центру «Арсенал», 1997

ЗМІСТ

Толочко П. П. Слово про В. П. Петрова — видатного українського археолога. 5

Наукові праці В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології. 9

Рукописи В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України. *11*

Абашина Н. С. В. П. Петров про поняття «археологічна культура». . . . *13*

Петраускас О. В. Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова. *20*

Максимов Є В. Етнокультурна ситуація на Україні в І тис. н. е. (за археологічними матеріалами). 26

Пачкова С. П. Про деякі аспекти демографічних процесів у племен зарубинецької культури (за керамічними матеріалами). *36*

Скиба Л. Є Урнові поховання зарубинецької культури. . . . . *.49*

Козак Д. Н. Венедська община I-II ст. н. е. на Волині. Основні риси матеріальної культури та соціальний устрій (за матеріалами поселення зубрицькоїкультури біля с. Линів). 55

Обломский А. М. О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона. *63*

Винокур І. С. Етнос черняхівських племен Лісостепу. *73*

Магомедов Б. В. Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві. 79

Вакуленко Л. В. Дерев'яні конструкції в карпатських курганах III-IV ст. н. е. *86*

Бобровська О. В. До питання про черняхівські «відерцеподібні» прикраси. 97

Цигилик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині. *104*

Терпиловський Р. В. До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я. *111*

Баран В. Д. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел. . . . *119*

Седов В. В. Становление курганной обрядности в раннесредневековом славянском мире. *134*

Приходнюк О. М. Анти та авари. *142*

Пуцко В. Г. Мужинівська фібула. *149*

Петрашенко В. О. Про один керамічний комплекс VIII-IX ст. з Середнього Подніпров'я. *154*

Сухобоков О. В., Юренко С. П. Орнаментація волинцевсько-роменського керамічного комплексу. *161*

Баран Я. В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I). 776

Тельнов Н. П. Об исторической судьбе восточнославянских древностей и типа Луки-Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье. *184*

Сміленко А. Т. Про пограниччя Болгарії і Русі в ранне середньовіччя. . . *190*

Орлов Р. С. Руська дружина на Балканах. *197*

Моця О. П. Лісове господарство в давньоруський час на прикладі Автунічського поселення. 209

Брайчевський М. Ю. Ще про походження назви «Київ». 275

Кучера М. П. Довгі вали. 227

Звіздецький Б. А. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі. 229

Писаренко Ю. Г. Велес і Дажбог: імовірність первинної тотожності. . . . *235*

Боровський Я. Є Знаки на пряслицях. *243*

Архипова Є І. Про грецький напис із Десятинної церкви. *249*

Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції. 256

Список скорочень 267

Слово про В. П. ПЕТРОВА — видатного українського археолога

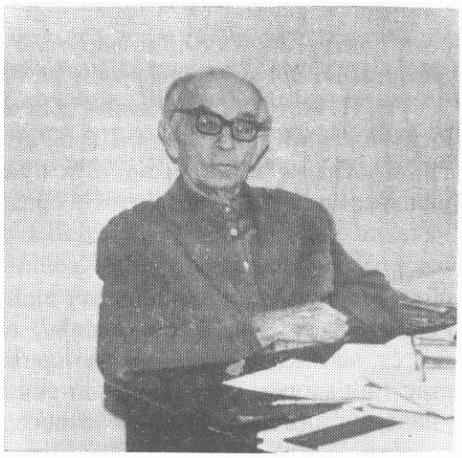

Збірник наукових статей «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян» присвячений 100-річчю від дня народження видатного українського вченого В. П. Петрова.

Віктор Петров (1894-1969) — археолог, історик, мовознавець, етнограф, літературознавець, фольклорист, письменник — багато уваги присвятив розробкам складних проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян, їх місця в індоєвропейській сім'ї народів, формуванню ранньосередньовічних слов'янських союзів, взаємозв'язків слов'ян з германським світом на заході та кочовим на сході, походження українського народу та ін.

Народився Віктор Платонович Петров 10 жовтня 1894 р. в місті Катеринославі в родині вчителя. По закінченні гімназії в 1913 р. вступив до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. Уже на студентській лаві виявив неабиякі здібності до наукової роботи, а тому, по завершенні університетського курсу (1918 р.) залишився для підготовки до професорської діяльності. Однак основна творча діяльність В. П. Петрова пов'язана з науковими установами Української Академії наук. Вже працюючи в університеті, В. Петров був обраний вченим секретарем Комісії для складання словника української мови при Академії наук. У 1939-1941 роках він працював в Інституті матеріальної культури завідуючим відділом археології дофеодального і феодального періоду. У 1941 р. його призначено директором Інституту українського фольклору Академії наук України.

Після другої світової війни з 1956 р. і до самої смерті 18 червня 1969 р. В. П. Петров працював в Інституті археології АН України.

У 1930 р. він захистив дисертацію на ступінь доктора філологічних наук, але втрата під час війни документів привела до того, що йому довелося здобу-

вати докторський ступінь вдруге. У 1966 р. він успішно захистив докторську дисертацію за сукупністю робіт на тему «Мова. Етнос. Фольклор».

В. П. Петров був ученим, для якого подвижницьке служіння науці становило головний сенс життя. Перші археологічні дослідження вченого пов'язані з трипільською культурою. Він був першовідкривачем та інтерпретатором пізньотрипільських пам'яток Городського типу. Важливого значення вчений надавав опрацюванню та введенню до наукового вжитку спадщини своїх попередників, насамперед, В. В. Хвойки. В. П. Петров одним з перших в довоєнні роки звернув увагу на відкриту видатним українським археологом В. В. Хвойкою культуру «полів поховань», пізніше відому під назвою зарубинецької (III ст. до н. е.— I ст. н. е.) та черняхівської (III-V ст. н. е). Саме В. П. Петров стає ініціатором створення наприкінці 30-х років колективу дослідників для вивчення цих двох культур безпосередньо пов'язаних з проблемою етногенезу слов'ян. Згідно з його задумом Інститут археології мав видати колективну працю у кількох томах, присвячену пам'яткам цих культур. Колективом науковців були ретельно опрацьовані та підготовлені до друку речові матеріали, нагромаджені в музеях України. Велика Вітчизняна війна завадила виданню першої цілком готової колективної монографії, присвяченої черняхівським старожитностям. Всі здобутки колективної роботи, організованої і очолюваної В. П. Петровим стали основою виданих в повоєнні роки ряду томів з серії «Материалы и исследования по археологии СССР», присвячені старожитностям I тис. н. е. (МИА, №№ 70, 82, 116, 108, 139). Почесне місце серед них посідають всесвітньо відомі матеріали Зарубинецького, Черняхівського та Маслівського могильників, розкопаних В. В. Хвойкою та С. С. Гамченком і опрацьованих особисто В. П. Петровим. У розпорядження науки надійшов систематизований і грунтовно інтерпретований першоджерельний матеріал, значною мірою втрачений під час війни.

Одним з найважливіших досягнень української та Європейської археологічної науки після другої світової війни стало відкриття і вивчення слов'янських пам'яток V-VII ст., які заповнюють широку хронологічну лакуну в системі культур I тис. н. е. на території Східної і Центральної Європи, відкриваючи тим самим нові можливості ретроспективного вивчення витоків матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян. Розуміючи значення цих пам'яток В. П. Петров опублікував старожитності корчакського типу за матеріалами С. С. Гамченка, а наприкнці 50-х років одним з перших провів дослідження поселення VI-VII ст. біля с. Стецівка на р. Тясмин.

Енциклопедичні знання, висока ерудиція вченого, прекрасне володіння методами історичних, лінгвістичних та археологічних досліджень дозволили йому відтворити широку і в міру джерельних можливостей більш або менш близьку до історичних реалій картину життя стародавніх мешканців України.

Оглядаючи творчий доробок вченого, що складає понад 200 наукових праць, неважко дійти висновку, що чільне місце в його інтересах в галузі археології та стародавньої історії посідає проблема етногенезу слов'ян, а відтак і

українського народу. В 60-ті роки В. П. Петров друкує серію статей з цієї проблеми: «Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій», «Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України у V ст. н. е.», «Давні слов'яни та їх походження», «Давні слов'яни V-VIII ст.» та монографію «Скіфи. Мова і етнос» (1968). У 1972 р. вийшла друком фундаментальна монографія В. П. Петрова «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», в якій дослідник розробив оригінальну концепцію походження слов'янського етносу. П засадничі положення були сформульовані ще в 1947 р. в лекції «Походження українського народу», прочитаній українській студентській громаді в Регенсбурзі. На жаль, ця важлива теоретична праця В. П. Петрова залишалась невідомою науковій громадськості і побачила світ лише в 1992 р.

Працям В. П. Петрова властивий комплексний підхід до розв'язання складної етногенетичної проблеми. Вони грунтуються на широкій археологічній джерелознавчій базі із залученням даних етнографії, антропології, мовознавства. Він критично відносився як до теорії автохтонізму, так і до теорії міграцій. Його концепція побудована на взаємодії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, що впливали на зародження і розвиток етнічних спільностей, не виключаючи і соціально-економічних факторів. І сьогодні слушною лишається теза В. П. Петрова про те, що вирішальне слово в питаннях етногенезу належить не історикам, а передісторикам, тобто археологам. На думку вченого, історичний процес не завжди є простим розвитком, чи то незмінним, завжди тотожним собі біологічним відновленням поколінь, між сучасним населенням України і людністю неолітичної України лежить кілька епох, кілька етапів етнічних деформацій. Це положення не тільки відбиває дослідницьке кредо стосовно етногенезу самого В. П. Петрова, але, по суті, становить методологічну основу новітніх етногенетичних пошуків.

Слідом за В. В. Хвойкою В. П. Петров вважав за можливе шукати східнослов'янські, у тому числі й українські витоки ще в трипільській культурі. Проте простежував їх, насамперед, у системі господарства, топографії поселень, у звичаях розмальовувати житла і печі тощо. Що ж до етнічної атрибуції, то В. П. Петров не схильний був вважати трипільців підосновою українців: ні за антропологічним типом, ні мовно трипільці не належали до індоєвропейців.

В. П. Петров зазначав, що на зламі III і II тис. до н. е. на території України відбувались кардинальні етнічні перетворення. Блискуча землеробська культура трипільців була знищена. Зазнала значного нищення і її людність. Неолітичний «передньоазійський» антропологічний тип втрачає свій панівний характер. З північно-західних периферійних регіонів України у II тис. до н. е. поширюється* нове населення. Землеробів змінили скотарі і вершники. Початок процесу творення українського народу, на думку В. П. Петрова, припадає саме на цей час.

Нові дослідження певним чином корегують це положення. Населення України епохи бронзи не було однорідним ні в соціально-господарському, ні в

етнічному плані. Південні регіони населяли іраномовні племена скотарів, а лісостепові і поліські — східні праслов'яни, які були осілими землеробами.

Оригінальне трактував В. П. Петров етнічні процеси епохи скіфів. Вчений рішуче обстоював тезу про тубільно-українське їх походження. Щоправда, царські скіфи були іранізовані, але сталося це внаслідок їх тривалого перебування в Ірані.

Значне збільшення археологічної джерельної бази впродовж останніх десятиріч підтвердило цікаву тезу В. П. Петрова про два соціально-господарські масиви в межах Скіфії. Натомість висновок про етнічну однорідність Скіфії не підтвердився. Населення Лісостепової Скіфії, напевно, було місцевим і продовжувало свій розвиток ще з попередньої епохи. Що стосується Степової Скіфії, то тут повновладними господарями в VII-III ст. до н. е. були кочові, або царські, скіфи, в основі своїй іраномовні.

Важливі процеси етнічних перетворень відбулися, вважав В. П. Петров, в античну епоху (III ст. до н. е.— V ст. н. е.). Відкриту В. В. Хвойкою зарубинецьку культуру, В. П. Петров, як і його великий попередник, вважав місцевою, генетичне пов'язаною з культурою скіфського часу Середнього Подніпров'я. Незважаючи на значну динаміку етнічних переміщень в цей час основний масив землеробського населення в межах лісостепової території України лишився сталим. Йому й належала зарубинецька культура.

Другий етап античної доби на Україні репрезентують пам'ятки черняхівської культури. В. П. Петров справедливо заперечив теорію готського походження черняхівської культури. Остання почала формуватись ще до появи готських племен на Україні і до того ж була багатшою від готської, оскільки перейняла надбання культури античності. Говорячи про зміну культури в Середньому Подніпров'ї приблизно у II ст. н. е., В. П. Петров висловлює важливу методологічну тезу, згідно якої це сталося не через етнічні міграції, а внаслідок переходу місцевого населення на вищий ступінь матеріального розвитку. Привертає увагу оригінальне спостереження В. П. Петрова про формування у II-V ст. н. е. тереневого простору України саме в тих межах, що потім визначились, як етнографічні межі України.

Загалом праці В. П. Петрова відзначаються широтою підходу до етнічної проблеми, розв'язують її не з позицій національного упередження, а на основі аналізу культурогенезу впродовж кількох історичних епох. Отже і сьогодні, і надалі досліднику давньої історії України не обійтися без ґрунтовних наукових праць видатного українського вченого Віктора Платоновича Петрова, про що яскраво свідчить і складений на його честь науковий збірник. Дослідження, вміщені до збірника, допоможуть зацікавленому читачу більш об'єктивно розібратись в дискусійних проблемах походження та історичного розвитку слов'ян.

П. П. Толочко.

Наукові праці В. П. Петрова
з проблем етногенезу та археології

Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню.— К., 1932.

Проти ревізії вчення К. Маркса про родове суспільство // Україна.— Кн. 1, 2.— К., 1932.-С. 61-72.

З історії житла на Україні // НЗ ІІМК АН УРСР.- Кн. 1.- К., 1934- С. 75-108.

Підсічне хліборобство в Східній Європі. До проблеми передкласового суспільства // НЗ ІІМК АН УРСР.- Кн. 1.- К., 1934- С. 183-203.

Фр. Енгельс про родовий лад у давніх германців // НЗ ІІМК АН УРСР.— Кн. 3, 4.— К., 1935- С. 19-73.

З новішої літератури про родовий лад у давніх германців. З приводу праці А. Д. Удальцова: «Родовой строй у древних германцев» (Известия ГАИМК.— Вып. 107.— М.— Л., 1934) // НЗ ІІМК АН УРСР.- Кн. 5, 6.- К., 1935.- С. 191-201.

Фр. Энгельс о родовом строе древних германцев. К вопросу о земельных отношениях у древних германцев // Вопросы истории доклассового общества. Сб. ст. к 50-ти летаю книги Ф. Энгельса «Происхождение семьи». Труды института антропологии, археологии и этнографии АН СССР.— М.— Л., 1936.— С. 647-690.

Мова й історія матеріальної культури (До постави питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства) // НЗ ІІМК АН УРСР.— Кн. 1.— К., 1937.— С. 85-108.

Поселення в с. Городську (Розвідкові розкопки (1936 р.) // Трипільська культура.— Т. І.— К., 1940- С. 339-382.

Древний Галич. К вопросу о происхождении и структуре города в Киевской Руси // Социалистический Киев.— 1941.— № VI.

Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4- С. 47.

Зарубинецкий могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.) // МИА.— 1959.- № 70.- С. 32-60.

Лохвицкий могильник // МИА.— І960.— № 82.— С. 84-99. (Співавтор Березовець Д. Т.).

До питання про ліпну кераміку з городищ Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е.— II ст. н. е. // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1961.— Т. X.— С. 155-174.

Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу // Археологія.— 1961.— Т. 12.— С. 53-75.

Тигли черняховской культуры // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. 11.— С. 87, 88. (Співавтор Кравченко Н. М.).

До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // Питання топоніміки та ономастики.— К., 1962.— С. 109-118.

Из этнонимики и топонимики Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— 1962.— Вып. 4.— С.227-234.

Назви річок України за античними джерелами // Друга республіканська ономастична нарада. Тези?- К., 1962.— С. 128-130.

Об изображении на древнерусском браслете // КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.— С. 43-47. (Співавтор Макаревич М. Л.).

Про першопочатки Киева: (До 1100-річчя першої літопис, згадки про Київ) // УІЖ.— 1962.-№3.-С. 14-21.

Ранньослов'янські пам'ятки корчакського типу: До постановки проблеми // Археологія.— 1962.— Т. 14.— С. 3-16.

Давні слов'яни та їх походження: До проблеми слов'янського етногенезу // УІЖ.— 1963.- № 4.- С. 36-44.

Найдавніші назви річок України. До методики дослідження гідронімічних назв // Українська мова в школі.— 1963.— № 1.— С. 77-81.

Імена скіфських божеств у Геродота // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 19-32.

Памятники корчакского типа: По материалам раскопок С. С. Гамченко // МИА.— 1963.- № 108.- С. 16-38.

Скифская генеалогическая легенда // СА.— 1963.— № 1.— С. 20-31. (Співавтор Макаревич М. Л.).

Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // Питання походження і розвитку слов'янської писемності: Матеріали наук. сес. Секції сусп. наук АН УРСР, присвяч.— 1100-річчю слов, писемності.— К., 1963,— С. 18-29.

Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э.: По материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье // МИА.- 1963.- № 108.- С. 209-233.

Гідроніми України за античними джерелами // Українська діалектологія і ономастика.- К., 1964- Т. I.- С. 134-146.

Історична топографія древнього Києва: Першопочатки міста // Іст. джерела та їх використання.— 1964.— Вип. I.— С. 114-140.

Рец.: Корзухіна Г. Ф., Раппопорт П. А. // СА.— 1966.— № 4.— С. 227-229.

Масловский могильник на р. Товмач: По материалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко // МИА в 1926, 1928 и 1929 гг. // МИА.— 1964.— № 116.— С. 118-167.

Назви слов'янських (давньоруських) божеств // Тез. доп. VI Укр. славіст, конф., 13-18 жовтн. 1964 р.—Чернівці, 1964.— С. 169-170.

Скарб срібних речей з с. Качина Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— 1964.— Вип. 5.— С. 88-94 (співавтор Калішук А. П.).

Черняховский могильник: По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900-1901 гг. // МИА.- 1964.- № 116.- С. 53-117.

Балтика і славіка в гідронімії України // III Республ. ономастична (гідронімічна) конференція (Тези).- К.- 1965- С. 115-116.

Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V ст. н. е. // Археологія.— Т. 18.— С. 3-13.

Давні слов'яни V-VII ст.: літописні дані в світлі археологічних матеріалів // УІЖ.— 1966.- № 2.- С. 30-37.

Історична географія та проблема слов'янського етногенезу на матеріалі гідронімії (Гідронімія Росі й Надроссся) // Іст. джерела та їх використання.— 1966.— Вип, 2.-С. 65-73.

Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи // Народна творчість та етнографія.— 1966.— N* 1.— С. 28-32.

До історії вчення про слов'янський етногенез. (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський) // Повідомл. Укр. ономаст. коміс.— 1968.— Вип. 6.— С. 3-13.

Подсечное земледелие. К., 1068.— 228 с.

Скіфи. Мова і етнос. К., 1068.— 150 с.

Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // КСИА.— 1970,— Вып. 121.-С. 67-73.

Етногенез слов'ян. К., 1972.— 215 с.

Східна Волинь (пам'ятки типу Корчак) // Археологія Української РСР.— 1975.— К.— Т. 3.-С. 119-124.

Археологія та соціологія // Хроніка-2000. Наш край.— 1992.— Вип. 2.— С. 99-101.

Походження українського народу. К.: МП «Фенікс».— 1992,— 113 с.

Рецензії

П. Н. Третьяков. Подсечное земледелие в Восточной Европе. Л., 1932.39 с. (Известия ГАИМК,т. 14, вып. I) // НЗ ІІМКАНУРСР.- 1934.- № 1.-С. 183-201.

Л. Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев // НЗ ІІМК. АН УРСР.— 1935.-№3,4.-С. 92-94.

А. В. Шмидт. Очерки по истории северо-востока Европы в эпоху родового общества на территории СССР // НЗ ІІМК АН УРСР- 1937.- № 2.- С. 133-137.

Ольвія. Т. I- К., Вид-во АН УРСР- 1940.- 304 с. // Вісті АН УРСР- 1941.- № 4.- С. 68-72.

М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К. 1964,— 356 с. // УЇЖ.— 1965- № 3.^С. 156-158.

І. Г. Шовкопляс. Основи археолога. К.: Радянська школа, 1964.— 271 с. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1965.— № 2.— С. 83-84.

© Упорядкувала Н. С. Абашина.

Рукописи В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН України.

А. А. Шахматов і проблема етногенезу. Рукопис.— 77 с.— Ф. 16.— № 263.

Волинська група пам'яток (Корчак).— Рукопис.— 48 с.— Ф. 16.— № 248.

Городське феодальне городище XI-XIII ст. (за матеріалами археологічної експедиції 1936-37 рр.).— Машинопис.— 101 с.— Ф. 16.— № 127.

Достижения и задачи советской археологии в изучении культуры «полей погребений». Зарубинецко-корчеватовская культура. Машинопис.— 41 с.— Ф. 16.— № 73.

Етногенез і ономастика за 50 років (1917-1967).— Рукопис.— 125 с.— Ф. 16.— № 149.

Етнокультурні процеси доби трипілля-бронзи.— Рукопис.— 40 с.— Ф. 16.— № 257.

Житлова кліть XI-XIII ст. в с. Городську Коростишівського району Житомирської області. Машинопис.— 52 с.— Ф. 12.— № 95.

К вопросу об организации изучения культуры «полей погребений» корчеватовско-зарубинецкого и Черняховского типа. Доповідь 1951 р.— Машинопис.— 61 с.— Ф. 16.- № 259.

Керамика и керамическое производство на Среднем Поднепровье в Черняховский период.— Машинопис.— 251 с.— Ф. 16.— № 251.

Керамика и керамическое производство Среднего Поднепровья в памятниках зарубинецкой культуры.— Машинопис.— 379 с.— Ф. 16.— № 250.

Класики марксизму-ленінізму про первісне суспільство.— Рукопис.— 1355 с.— Ф. 16.— №6-9.

Культура «полів поховань» на території УРСР перших століть н. е.— Машинопис.— 46с.—Ф. 16.—№34.

Матері родоначальниці. Антропоморфні зображення матерів родоначальниць.— Рукопис, машинопис.— 108 с.— Ф. 16.— № 262.

Нижнє Подніпров'я в 2-му столітті до н. е.— 2 ст. н. е. в його взаєминах з Середнім Подніпров'ям. Машинопис, 17 с.— Ф. 16, № 249.

Основні проблеми вивчення пам'ятників матеріальної культури «полів поховань» останніх століть до н. е. та перших століть н. е. Вступна стаття до тому I «Пам'ятники культури «полів поховань» на території УРСР за колекціями Центрального історичного музею в Києві» корпусу «Пам'ятники культури «полів поховань» на території УРСР».— Машинопис,— 147 с.— Ф. 16.— № 33.

Очерк истории возникновения феодального землевладения. Рукпис.— 451 с.— Ф. 16.— № 256.

Памятники типа Гавриловки — Золотой балки (II в. до н. э.— II в. н. э.) на Нижнем Поднепровье.— Машинопис, 23 с.— Ф. 16.— № 249.

Походження слов'ян і проблема балто-слов'янської єдності. Машинопис, 98 с.— Ф. 16.— № 260.

Прикраси з емаллю IV-VII ст. на території Східної Європи. Машинопис.— 21 с.— Ф. 12.- № 101.

Проблемы генезиса феодализма (Киевская Русь).— Машинопис,— 220 с.— Ф. 16.— № 258.

Про первісне суспільство та пережитки родового ладу Росії.— Машинопис.— 104 с.— Ф. 16.- № 254.

Про періодизацію археологічної науки.— Рукопис.— 165 с. Ф. 16,— № 24.

Ранне-феодальна кліть в присілках Червоногорського городища (1937 р.).— Машинопис.- 20. с.- Ф. 16,- № 128.

Расистские извращения в вопросах изучения нижнего палеолита,— Машинопис.— 18 с.- Ф. 12,- № 447.

Раскопки на Нижнем Днепре в начале 50-х гг. Итоги раскопок,— Машинопис,— 10 с,— Ф. 16.— № 249.

Скифское время и его социально-экономический облик,— Рукопис,— 254 с,— Ф. 16.— №252.

Хозари в Криму. Хозарське і руське письмо VI-IX ст. Тези доповіді.— Машинопис.— 23 с.- Ф. 16,- № 178.

Черняховская культура Поднепровья в первую половину первого тысячелетия н. е.— Машинопис.— 29 с.— Ф. 16,— № 259.

Язык. Этнос. Фольклор. Автореф. дис.... канд. фил. наук.— Киев, 1966.— 61 с.

Рецензія. З літератури про городища Волго-Окського району. (П. Н. Третьяков. К истории доклассового общества Верхнего Поволжья. Из истории родового общества на территории СССР // Известия ГАИМЙ5— 1935.— Вып. 106.— С. 97-180).- Машинопис.— 23 с.— Ф. 16,— № 197.

Рецензія. С. В. Юшков. Очерки по истории возникновения и первоначального развития феодализма в Киевской Руси.— Машинопис,— 129 с,— Ф. 16.— № 196.

© Упорядкувала Н. С. Абашина,

В. П. Петров про поняття «археологічна культура»

Н. С. Абашина

Розробка проблем походження слов'ян та історії давнього населення України була визначальною в історичних і мовознавчих дослідженнях Віктора Платоновича Петрова. Цій темі була присвячена серія статей та ряд відомих монографій вченого, написаних в повоєнні роки. Цей період характеризується активізацією досліджень в галузі етногенезу, і, зокрема, в галузі слов'янського етногенезу. Нагромадження великої кількості нового матеріалу, отриманого завдяки широким експедиційним дослідженням, спонукало до перегляду старих етногенетичних схем та викликало дискусії, що поставило на порядок денний важливі проблеми теоретичного плану. Тому В. П. Петров особливу увагу приділяє уточненню цілого ряду загальнотеоретичних положень і, насамперед, питанням, пов'язаним із змістом терміну «археологічна культура» стосовно культур I тис. н. е., що пов'язуються із заключними етапами слов'янського етногенезу.

На думку В. П. Петрова, термін «археологічна культура» має дві складові: археологічну, пов'язану з формальним аналізом археологічних матеріалів, та історико-соціологічну, пов'язану з інтерпретацією археологічних матеріалів.

Стосовно археологічного аспекту вчений відзначав, що археологічну культуру в цілому характеризують абсолютно всі рештки, що збереглись, а саме: топографічне розташування поселень; конструкція жител і опалювальних споруд; поховальний обряд, а також склад інвентаря, до якого вчений відносить типи виробів з металу (знаряддя праці, зброя), типи кераміки, типи прикрас та ін. Вчений впевнений, що в археологічній культурі повинні мати подібність всі категорії матеріалу. Невідповідність однієї з наведених ознак не дозволяє відносити пам'ятки до однієї культури або навіть до різних хронологічних етапів однієї культури.

Аналізуючи на цих засадах пам'ятки Пониззя Тясмину третьої чверті I тис. н. е., вчений відзначає, що такі пам'ятки як Стецівка I та Луг II належать до однієї спільної локально-типологічної групи в цілому синхронних пам'яток. Але, не зважаючи на територіальне-типологічну спільність цих пам'яток, вони далеко не тотожні в цілому. Кожна з них має свої особливості і

© Н. С. АБАШИНА

являє собою в межах даної єдності той чи інший культурно-хронологічний варіант[1].

Таким чином, археологічна культура, на думку В. П. Петрова, являє собою цілісну систему з певним специфічним набором ознак, що притаманні саме цій археологічній культурі.

Для забезпечення конкретності, виділення археологічних культур повинно проводитись за відповідною пам'яткою. Саме пам'ятка являє собою матеріальну цілісність відповідної археологічної культури. Принцип, що запропонував В. В. Хвойка — на думку В. П. Петрова, не втратив актуальності[2].

Разом з тим, В. П. Петров відзначає, що існують елементи культури, тотожність яких обумовлена рівнем соціального розвитку, господарською діяльністю та іншими чинниками. Наприклад, технологія виготовлення кераміки чи металевих виробів, насамперед, фібул.

Таким чином, В. П. Петров дійшов висновку, що в поняття «археологічна культура» слід вкладати подвійний зміст: по-перше, вказівку на загальну матеріальну культуру епохи; по-друге, вказівку на локальні відміни пам'яток в їх місцевій, регіональній приналежності, з власним походженням і власним напрямком розвитку. Тобто кожна регіональна група пам'яток поєднує в собі ознаки доби і разом з тим ознаки територіального розчленування. Саме локальні нашарування і є тими особливостями, що дозволяють відрізняти суміжні типологічно споріднені культури.

Це положення розроблено вченим на основі аналізу зарубинецької культури та синхронних пам'яток суміжних територій. Пам'ятки Помор'я, Одеру-Ельби, пруто-дністровські пам'ятки Молдови типу Поянешті-Лукашівка та зарубинецька культура розглядаються вченим як різнотериторіальні утворення з певними відмінними і певними спільними типологічними ознаками. Слід взяти до уваги, що спільні ознаки притаманні всій досліджуваній добі та кожній вказаній групі пам'яток, зокрема. В. П. Петров вважав, що кожна конкретна культура має свої специфічні культурно-диференціюючі ознаки. В цій ролі можуть виступати поховальний обряд, типи керамічних виробів, ювелірні прикраси та ін.[3].

Велике значення, на думку В. П. Петрова, має територія, де локалізуються пам'ятки археологічної культури. Вчений здебільшого аналізував культури, що характеризуються суцільною територією. В. П. Петров відзначав, що пам'ятки різних культур можуть співіснувати лише в регіоні, де ці культури межують[4].

Щодо хронологічного визначення археологічної культури, В. П. Петров підкреслював, що тотожні пам'ятки мають бути синхронними в рамках певного відрізку часу. Так, для зарубинецької культури він становить 400-500 років, для черняхівської — 300-400 років. Разом з тим, вчений виділяє завершений стан культур, вважаючи за можливе визначити період їх становлення. Так, завершений стан культур відбивають, на думку В. П. Петрова, такі широко відомі пам'ятки, як Корчуватівський та Черняхівський могильники. Вчений

відзначає, що в цілому всі пам'ятки як зарубинецької, так і черняхівської культур, відбивають завершений стан культур. Елементи становлення простежити на цих пам'ятках важко або взагалі неможливо[5].

В. П. Петров відзначає, що археологічна культура може бути розчленована на окремі хронологічні етапи, що знаходить відображення у відповідних пам'ятках. Так, Корчуватівський могильник відноситься до раннього етапу зарубинецької культури, тому що під час його досліджень знайдені фібули лише середньолатенської схеми. Пізній період зарубинецької культури пов'язаний з поширенням в Подніпров'ї пізньолатенських фібул[6].

Таким чином, археологічна культура, на думку В. П. Петрова, характеризується специфічною типологічною подібністю археологічного комплексу, територіальними межами та хронологічними рамками. Тобто ця характеристика повністю стосується археологічного аспекту поняття «археологічна культура». Далі В. П. Петров відзначає, що типологічна єдність культури є відбиттям основоположної єдності соціально-економічних явищ, конкретним свідченням про однаковий ступінь суспільного розвитку, такий же самий рівень і відповідну структуру виробництва[7]. Наведене положення стосується історико-соціологічного змісту терміну «археологічна культура».

Відбиттям певного рівня соціального розвитку, на думку В. П. Петрова, є характер освоєння території в черняхівській культурі. Чисельність поселень, що розташовані в безпосередній близькості одне біля одного, свідчать про виникнення нової структури у взаємозв'язках між селищами. Організація території базується на принципі сукупної єдності багатьох селищ, що характерно для періоду, коли кровний зв'язок з родом поступово втрачає своє значення і родову громаду заступає територіальна сусідська громада, що несе з собою нові шляхи і форми освоєння території. Про певний рівень соціального розвитку, на думку В. П. Петрова, свідчать і могильники черняхівської культури, що є могильниками всіх членів громади, незалежно від їх соціального та матеріального стану. Громада має один цвинтар для всіх її членів[8].

Актуальними є розробки В. П. Петрова про історичні умови існування окремих археологічних культур. Вчений доводить, що розпад сукупності всіх ознак, які характеризують археологічну культуру, пов'язаний, в першу чергу, із змінами соціально-економічного характеру. В. П. Петров відзначає, що черняхівська культура сформувалась в умовах зростаючої активності варварів, та їх звільнення від прямої чи опосередкованої залежності Риму, коли варварський світ почав утверджувати свою незалежність. Відтісняючи римлян, варвари створюють свою місцеву культуру, замінюючи імпортні речі власною продукцією, розвиваючи місцеве виробництво на загальному технічному рівні доби. Тобто черняхівська культура склалась за певних історичних умов і не могла існувати тоді, коли ці чинники припинили свою дію. Розпалась система зв'язків, що виникли за часів світового панування Римської держави. Припинила своє існування черняхівська культура. Виникла нова система зв'язків, коли Римську державу замінила Візантія. Виникла нова матеріальна культура

на зміну черняхівській. Рабовласницький лад занепав. Докорінно змінився тип матеріальної культури. На зміну поселенням черняхівської доби прийшли поселення типу Корчака, Стецівки, Пеньківки та ін. Змінились топографічні умови розташування селищ. Вони розташовані на заплавних островах, оточені болотами та дрібним чорноліссям. Житла заглиблені в землю, опалювались кам'янками. Кераміку, зроблену на гончарному крузі, заступив ліпний посуд, з'явились нові типи прикрас і металевих виробів.

Тобто злам, що відбувся десь близько середини I тис. н. е., позначився на всіх характерних ознаках черняхівської і післячерняхівської культур: типологічному розташуванні поселень, конструкції жител, складі інвентаря, типах металевих виробів, кераміки, прикрас, поховальному обряді та ін[9].

Таким чином, В. П. Петров вважав, що археологічна культура відбиває певну соціальну спільність, яка характеризується відповідним ступенем економічного розвитку.

Особливу увагу привертають розробки В. П. Петрова щодо проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. З кінця 30-х років проблема слов'янського етногенезу стала майже виключним надбанням археологів. Цьому сприяло збільшення джерелознавчої бази, пов'язане з успіхами польових археологічних робіт. Натомість мовознавчий фронт виявився оголеним. Наприкінці 50-х років між лінгвістами і археологами розгорнулась дискусія. Археологи ототожнювали етнос та його культуру, висунувши тезу про етнічність культур[10]. Через це В. П. Петров вважав за потрібне визначити свою позицію щодо проблеми співвідношення археологічної культури і етносу.

В цій проблемі вчений виділяє два аспекти: теоретичне питання про співвідношення археологічної культури і етносу та питання про етнічне визначення конкретної археологічної культури.

Що стосується теоретичного питання про співвідношення етносу і археологічної культури, В. П. Петров відзначає, що кожна етнічна спільність стверджує себе як єдине ціле у своєму мовному розумінні і у своїй діалектній відособленості. З одного боку, мова відбиває процес формування етнічної спільності, і з другого боку, забезпечує реалізацію цього процесу. Тому найліпшим визначенням етносу, його безумовним і переконливим показником є мова. В свою чергу матеріальна культура не існує окремо від етносу, хоча співвідношення культури і етносу буває різним і мова повинна йти не про тотожність, а про варіанти і форми зв'язків між культурою і етносом. Рівні зв'язків нестійкі. Культури далеко не завжди етнічні. Вони бувають як етнічні, так і різно- і багатоетнічні. Вчений окремо виділяє загальний культурний тип епохи, що сам по собі є, звичайно, універсальним і надетнічним. На думку В. П. Петрова етніцизм притаманний лише місцевим культурним утворенням в межах спільного типу[11].

В. П. Петров вважав, що даним матеріальної культури не вистачає звичайно прямих етнічних ознак. Археологічні матеріали самі по собі аетнічні. Речові знахідки не несуть ніяких етнічних ознак. Деякі археологічні культури

взагалі не мають власних етнічних коренів та спадкових ознак. Так, готи, що осіли в Тавриді, не принесли з собою на південь власне «готської» культури. Те ж слід сказати і про гунів. Матеріальна культура, представлена пам'ятками Криму, істотно відрізняється від степових культур Передкавказзя, звідки прийшли гуни. В. П. Петров підкреслює, що з даних матеріальної культури не можна зробити висновок про її етнічну належність. Проте це зовсім не значить, що археологічні матеріали нічого не дають для етногенетичних визначень і досліджень. Навпаки, вони дозволяють наблизитись до розв'язання найскладніших проблем, які за писемними, мовними та іншими джерелами або зовсім не фіксуються, або фіксуються занадто наближено й невиразно[12]. Таким чином, В. П. Петров застерігає проти прямолінійної етнологізації археологічних матеріалів, ідею якої в слов'янській археології на початку 60-х років обгрунтував П. Н. Третьяков.

П. М. Третьяков відзначав, що за умов наявності достатньої кількості археологічних джерел, вони можуть дати цілком об'єктивну відповідь на питання про те, як проходив етнічний процес в даній місцевості. Археологи спираються при цьому на вивчення таких специфічних особливостей, як форма жител, типи одягу та прикрас, поховальний обряд, характер орнаментації і типи кераміки та ін., між розвитком яких і розвитком мови простежується, як правило, вагома відповідність[13].

На думку В. П. Петрова, прибічники цієї точки зору нехтують соціологічним принципом, як провідним для будь-якого історичного дослідження. Місце соціології посів етніцизм, а категорії суспільства протиставляється категорія етносу, який стає позаісторичним явищем. Подібні помилки спричинили ряд методичних порушень: типологічні зв'язки видавались за генетичні, в свою чергу — генетичні за етнічні. Це призвело до довільного переміщення понять, що притаманні різним системам зв'язків. Ототожнювались зв'язки, що реально існують між етносом і мовою з одного боку, і зв'язки, що існують між матеріальною культурою і етносом — з іншого. Хоча мова йде про різні системи зв'язків і взаємозалежностей в тому та іншому випадках. Виходячи з цього, В. П. Петров підкреслював необхідність ув'язування етногенетичних вивчень з соціологічними[14].

Погляди, діаметрально протилежні думці П. М. Третьякова, висловили лінгвісти, що, з свого боку, виступили проти спроб пізнати етнос, виходячи з даних матеріальної культури[15].

До цієї концепції В. П. Петров також поставився критично. Він відзначав, що лінгвістика не розпоряджається належною аргументацією ні для датування мовних явищ, гіі для територіальної їх характеристики. Те й те доводиться привносити ззовні, черпати з інших, загальноісторичних джерел. В обох випадках мовознавці примушені звертатися до позалінгвістичних джерел. На відміну від лінгвістичних джерел, пам'яткам матеріальної культури властива географічна і хронологічна визначеність. Саме це дозволяє співвідносити їх з

відомостями писемних джерел, що надає археологічним джерелам особливої ваги і значення[16].

Щоправда, В. П. Петров зазначав, що завдання прочитати писемні джерела по-новому, в світлі здобутих археологічних матеріалів, поєднати їх, взаємно перевірити досить складне. Нерозробленість методики такого роду досліджень породжує чималі труднощі[17].

Таким чином, В. П. Петров вважав, що самі по собі археологічні джерела не мають етнічних ознак, але завдяки їх географічній і хронологічній визначеності, в контексті з іншими видами джерел, в першу чергу, писемними, можна визначити етнос носіїв конкретної археологічної культури. При цьому вчений зазначав, що певному рівню соціально-господарського розвитку відповідають власні форми і ступені етногенії. Етнос формується в переходах від союзу племен до народності і від народності до народу. Завдання полягає саме в розмежуванні окремих етапів, що відповідають певним археологічним культурам. Так, співвідношення культурно-типологічних і територіальних утворень другої та третьої чверті I тис. н. е. на думку В. П. Петрова, свідчить про те, що культури; змінюються, а територія їх поширення лишається незмінною. Але це зовсім не означає, що є підстави для етнічного ототожнення населення однієї та іншої доби. Етногенетичний процес, як він відбувався на цій території в черняхівський час проходив зовсім в інших історичних умовах, ніж в третій чверті I тис. н. е.

Отже, поняття «археологічна культура», на думку В. П. Петрова, включає комплекс тотожних археологічних пам'яток, що характеризуються спільністю території та певними хронологічними межами, що відповідають конкретній соціальній спільності, яка характеризується певним ступенем економічного розвитку і має відповідні форми етнічних зв'язків.

Такий зміст поняття «археологічна культура» в роботах В. П. Петрова свідчить, що теоретичні розробки вченого відповідають соціологічному напрямку в археології. Соціологічний напрямок, що утвердився в 30-ті роки, був якісно новим етапом в розвитку археології. Він мав на меті соціологічне тлумачення археологічних джерел, що до певної міри дозволяло реконструювати соціально-економічну структуру стародавніх суспільств[18].

Таким чином, в роботах В. П. Петрова міститься розробка ряду теоретичних положень, пов'язаних із змістом поняття «археологічна культура». Це, насамперед, стосується соціологічного аспекту терміну «археологічна культура» та окремих розробок з проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. Саме це дозволило В. П. Петрову створити оригінальну, теоретично обгрунтовану концепцію слов'янського етногенезу, що містить чимало перспективних положень і для сучасного етапу розвитку науки.

Примітки

[1]*Петров В. П.* Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій // Археологія.— 1961.— Т. XII.— С. 53-76.

[2] *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— К., 1972.—С. 109-112.

Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура.— С. 53-76.

[4] *Петров В. П.* Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. дис. ... канд. филолог, наук.— **Киев,** 1966.—С. 36, 37.

[5] *Там же. С. 39,* 40.

[6] *Петров В.П.* Зарубинецько-корчуватівська культура.— С. 53-76.

Петров В. П. Давні слов'яни V-VIII ст. (Літописні дані в світлі археологічних матеріалів) // УІЖ.— 1966.— № 2.— С. 33.

[8] *Петров В. П.* Язык. Этнос, фольклор.— С. 37-39.

[9] *Петров В. П.* Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е. // Археологія.— 1965.— Т. XVIII.— С. 7-11.

[10] *Третьяков П. Н.* Итоги археологического изучения восточно-славянских племен // Исследования по славянскому языкознанию.— М., 1961.— С. 307.

[11] *Петров В. П.* Язык. Этнос. Фольклор.— С. 32.

[12] *Петров В, П.* Давні слов'яни V-VIII ст.— С. 32.

[13] *Третьяков П. М.* Вказ. праця.— С. 307.

[14] *Петров В.П.* Археологія та соціологія // Хроніка-2000. Наш край.— 1992.— Вип. 2.— С. 99-101.

Петров В. П. Етногенез слов'ян.— С. 113.

Петров В. П. Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) // УІЖ.— 1963.— № 4— С. 40.

[17] *Петров В. П.* Давні слов'яни V-VIII ст. С. 31.

[18]*Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии.— К.,1982.— С. 176-180.

Балто-слов' янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова.

О. В. Петраускас

Проблема балто-слов'янських відносин у працях видатного українського вченого посідає одне з найпомітніших місць. До неї він звертається неодноразово у зв'язку з вивченням проблем етногенезу та ранніх етапів історії слов'янства у двох монографічних дослідженнях[1] та окремих статтях[2]. Передбачаючи всю складність цієї теми у завершенні лінгвістичних досліджень мови скіфської людності він пише: «Питання про балто-слов'янські зв'язки, як і загальна проблема слов'янського етногенезу, повинна стати темою окремого дослідження[3]. Добре відомо, що слов'янській етногонії була присвячена остання книга вченого, питання їх відносин з балтами залишилися у вигляді невеличких нарисів-етюдів (наприклад галіндська проблема)[4], або окремих розвідок, вплетених у таканину інших тем[5]. І все ж український вчений не мало зробив, перш за все, на терені адаптації лінгвістичних даних до археологічних реалій, що спостерігаються у розвитку населення Південно-Східної Європи з епохи енеоліту до утворення першої слов'янської держави. На жаль підсумки цих досліджень залишились поза увагою[6], або мали досить стриману критику[7] як серед мовознавців, так і серед археологів.

Принцип наукового підходу до будь-якого питання, яким керується В. П. Петров, відповідає класичній схемі аналітичних дослідів — факти, закономірності, узагальнення. В археології треба йти від конкретної пам'ятки до групи пам'яток, від групи до культури, від культури до епохи[8]. В лінгвістичних реконструкціях — від назви до ряду назв, від них до просторової області або хронологічного шару[9]. Реально зафіксовані в різноманітних джерелах факти, конкретні в історичному визначенні, повинні становити початкову сходинку досліджень. В повній мірі цей принцип реалізовано в працях українського вченого ізокрема в питаннях балто-слов'янських зв'язків.

Отже почнемо з фактів. Вихідною для Петрова-мовознавця є скіфська доба. Доба, для якої вперше писемні джерела надають матеріал конкретно-історичного змісту — мовні рештки визначені в часі та просторі. Лінгвістичний аналіз охоплює категорії назв, що стосуються імен скіфських божеств, племен та гідронімії Скіфії за античними джерелами . Дослідження побудовані на широкому залученні балійського мовного матеріалу, що розширює коло етимо-

© О. В. ПЕТРАУСКАС

логічних паралелей для назв скіфської доби і пориває монополію скіфо-іранських відповідностей, характерну для досліджень попереднього часу (праці К. Мюлленгофа, Вс. Міллера, М. Фасмера та ін.). Але незважаючи на те, що ним наведено безперечні етимологічні паралелі скіфським назвам у пруській, литовській та латиській мовах, загалом В. П. Петров робить на перший погляд нетрадиційний висновок про мови наддніпрянського населення скіфської доби. Вченим порушується принцип попередніх етногонічних досліджень: етимологічна паралель — етногенетичний зв'язок. Засіб, що фундує концепцію міграцій, як етноутворюючого механізму. Етимологічний аналіз наводить автора на думку, що досліджуване явище щось особливе: несхоже на історично зафіксовані моделі. Паралелі та відповідності в інших (сучасних та т. з. мертвих мовах), на думку вченого, слід використовувати як засіб реконструкції досліджуваного явища, а не простого ототожнення або заміни одного другим[11]. Зважаючи на це балтійські мови, на думку В. П. Петрова та інших мовознавців, мають особливу цінність у вивченні доісторичних етапів слов'янського етногенезу. Це не тільки одна з найвищих спорідненостей між ними[12], але й порівняльна архаїчність мови людності південно-східного узбережжя Балтики відносно до слов'янського[13]. Під впливом цього серед мовознавців виникли і розробляються проблеми шляхів можливого походження слов'янських мов. Принципово погляди поділяються у відношенні до проблеми т. з. балто-слов'янської єдності. Наприклад, частина лінгвістів вважає, що слов'янські мови беруть початок від балто-слов'янського угрупування, чия мова наближалась до західно-балтських говірок (пруської, ятвязької). Інші дотримуються теорії паралельного розвитку з певними періодами зближення та ізоляції[14]. З опублікованих праць В. П. Петрова не випливає, що він дотримувався якоїсь з них[15]. Для вченого головне, перш за все те, що в балтійських мовах залишилися особливості (лексичного фонду, морфологічної структури) які вже загублені в слов'янських, що дасть змогу наблизитись до відтворення етапів їх розвитку[16]. Яскравий приклад: ст. сл. потьбьга «розлучена жінка», де «перший член pots (пор. лит. pats «чоловік» в слов'янських мовах уже не усвідомлюється...»[17]. В. П. Петров вважав, що балтійська мова зберегла багато елементів як у формах, так і в лексиці, що колись властиві були слов'янській мові, але згодом зникли в останній[18]. З цих позицій ним розглядається і феномен балтійської гідронімії Подніпров'я, яка «свідчить не про етнічні пересування, а про те, що мова тубільної людності Надросся та Верхнього Наддністров'я за глибокої давнини була якнайближче споріднена з мовами суміжних племен Прибалтики. Мовна диференціація прийшла згодом»[19].

Таким чином лінгвістичні штудії над давнішим, хоча і дещо обмеженим, ономастичним фондом тубільної людності Південно-Східної Європи за ранньозалізної доби привели Петрова-мовознавця до висновку, що в даному випадку ми маємо справу з особливим мовним угрупуванням що знаходиться між трьома великими індоєвропейськими центрами — іранською, гето-фракійською та балтійською, і що вона їм споріднена. На цей час мова повинна йти про особливий індоєвропейський діалект мешканців регіону.

Наступна мовнофіксована доба цього регіону припадає на давньоруський

час IX-X ст. ст. Між цими датами є майже 16 «темних» з точки зору лінгвістики віків. Дослідник не квапиться ототожнити чи перенести історичні реалії на далекі часи. Це протирічить принципам етнічних досліджень. На думку В. П. Петрова прогалину можуть заповнити свідчення археології. Але до їх аналізу він надходить з урахуванням важливого висновку історичного мовознавства про сталість, спадковість заселення Південно-Східної Європи та стадіальну визначеність її окремих етапів. Спадковість в межах регіону, на думку В. П. Петрова фіксують діахронічні ряди назв найбільших річок регіону (Дон, Дніпро, Дністер, Дунай) та реліктові залишки у слов'янських мовах. Глибина мовної спадковості за поглядами вченого сягає ранньозалізної доби. Отже про принципові етномовні зміни населення навряд-чи можна говрити. Також, за такої умови, не можна ставити питання про часові запустіння території т. з. хіатуси, бо разом з цим зникає соціальне середовище де зберігається (макро- та мікро-) географічна ономастика. Дослідження останніх років українських мовознавців свідчать, що ця спадковість сягає ще давніших часів[20]. Зокрема вивчення гідронімії Надросся та Полісся засвідчили декілька лінгво-стратіграфічних періодів — індоєвропейський, давньоєвропейський, архаїчний слов'янський. На думку І. М. Железняк гідронімія басейну Росі має унікальну мовну безперервність від давніх індоєвропеїзмів до назв утворених на основі сучасної української мови. Факт збереження цієї різномовної низки назв передусім свідчить про безперервність населення і мови на цій території[21]. Однак, ці свідчення не слід сприймати як продовження класичної автохтонистської концепції — «слов'янство з трипілля». Діахронічне споріднені етноси (анти-склавини: поляни-русь: українці: малороси) мають свої іноді дуже специфічні стадіальні риси етнічного прояву — в мові, культурі, звичаях і т. п. По-друге, південно-східний регіон й ропи майже протягом всього часу є зоною активних міжетнічних контактів. Справа в тому, що на V-VI ст. процес етнічного розвитку завершився формуванням слов'янського етносу, як головного етнічного масиву території.

Отже, на думку В. П. Петрова конкретизувати мовні процеси можуть свідчення археології, яким притаманна просторова та часова конкретність. Ретельне вивчення археологічних культур надає можливості казать і про деякі особливості етномовних процесів, бо на думку вченого етнос визначається мовою і ототожнення культури та етносу — спрощення. Послідовність культур в його працях виглядає так — трипільська, шнуровики, скіфська, зарубинецька, черняхівська, ранньосередньовічні пам'ятки. 1 тут слід зауважити на методологичну особливість їх вивчення В. П. Петров аналізує і порівнює перш за все пам'ятки сталої культури, як факт ствердженої системи. Поза увагою залишаються етапи генезису культур, що на думку сучасних археологів перш за все відображують такі процеси. Для вченого етнічний розвиток — це діахронічна послідовність культур в даному регіоні, зміна яких, відмінність від попередніх фіксує зміну культурних орієнтацій, економічних форм діяльності та соціального устрою, а отже і напрямки етномовного процесу. Можливий напрямок відновлення мовних решток він вбачає у співставленні культурно-історичних інновацій і мовних відповідностей — «жодне значення слова не з'являється

поза реаліями»[22]. Шлях досить продуктивний, як це підтверджують праці В. П. Петрова та інших вчених[23].

Аналіз археологічного матеріалу Південно-Східної Європи призвів вченого до висновку, що ці джерела свідчать про своєрідність розвитку регіону, який за різних часів мав особливі форми прояву, що виникають як наслідок-синтез певного рівня розвитку місцевого населення та загальної історико-культурної ситуації в Європі. Що до пошуку зближень балто-слов'янських стосунків, то за поглядами В. П. Петрова, вони мали відбутися за часів послаблення південного «тяжіння» археологічних культур Наддніпрянщини та формуванням тут комплексів близьких до культур лісової зони Центральної та Східної Європи, як наприклад це спостерігається за часів шнурової спільності[24].

На жаль в подальшому розгляді археологічних матеріалів аналізу балто-слов'янських відносин в працях вченого ми більше не знаходимо. Гадаємо також, що певною мірою цьому заважав і брак джерел. Введення власне прибалтійських матеріалів до порівняльного обігу з слов'янською археологією тільки-но починалось, а в культурно-генетичному розвитку Подніпров'я заповнювалися просторово-хронологічні плями (пізньозарубинецькі пам'ятки, київська та колочинська культури), вдосконалювалися уявлення про певні культури (зокрема про поліетнічність черняхівської). Але, завершуючи розгляд монографічних штудій В. П. Петрова з цього питання, звернемо увагу на висновки про властивість кожній конкретній добі свого особливого напрямку етнокультурного розвитку. Йдеться про вже згадувані періоди певного зближення (але не тотожності) Наддніпрянського та південно-східного регіону Прибалтики. В. П. Петров визначив такий час для ранньої бронзи. Досить виразно він також проступає у пізньоримський час і об'єднує ряд культур лісової смуги Східної Європи — київська культура, пізній етап штрихованої кераміки, угрупування пониззя Німану-Двіни та ін. Серед «транскультурних» елементів дослідники називають специфічні прикраси стилю виїмчастих емалей[25], певні форми та засоби їх обробки[26], поховальний обряд, знаряддя праці[27]. наявність цих міжкультурних зближень має альтернативне пояснення — балти або слов'яни. Враховуючи культурно-генетичну спадковість київської та ранньосередньовічних слов'янських культур, питання вирішується на користь останніх[28]. Однак це зовсім не пояснює феномен розповсюдження цих елементів серед різних етнокультурних угруповань[29]. Цікаво, що цей період, як здається з сучасного стану джерел, мабуть був останнім зближенням археологічних комплексів між етнокультурними центрами східних слов'ян (Подніпров'я) та центральних балтів (Понімання). Хоча існування найдавнішого напрямку між Німаном та Дніпром очевидно знайшло відгоміння у спробах києво-галицьких князів обкладати литву, жмудь даниною, підкорити ятвягів, та, навпаки, активному придбанню руських земель Ольгердом та Вітовтом у південно-східному напрямку вже за часів середньовіччя.

Штудії з етногонії слов'ян В. П. Петров завершує визначенням свого ставлення до існуючих теоретичних-концепцій з цього питання — міграціонізму та автохтонизму. Аспект балто-слов'янських відносин багато в чому залежить від

їх вирішення. За розглядами вченого історіографічних традицій обидва погляди відбивають процес розвитку етносу або як просторову сталість або як міграційний поток. І в тому, і в тому випадку етнос як суспільне явище — сталість. Більшість попередніх праць спрямована або на доказ автохтонного походження (проблема часу та прабатьківщини) або змалюванню географічних шляхів руху етносу. З цих засад він пише про «пройдений етап» цих теоретичних установ[30]. Для В. П. Петрова етнос визначається сукупністю ознак і має конкретне визначення через них. Спроби діахронічних екстраполяцій історичних моделей на явища, що потребують відновлення за наявністю всіх аутентичних джерел — безпідставні і помилкові. Мета історичних досліджень етносу — об'єктивно повно відтворити особливості стану певної людності за наявністю всіх джерел — мова, культура, соціально-економічний устрій і потім вже визначити його положення в генетичній послідовності: «Перевагу слід віддавати не автохтонизму і не міграціонізму як таким, а історизму перш за все»[31].

Примітки

[1] *Петрове. Л.* Скіфи. Мова і етнос. Київ, 1968.— 149 с.; *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972.— 214 с.

[2] *Петров В. П.* Балтика і славика в гідроніми України // НІ республжанська ономастична (гідронімічна) конференція (тези).— Київ, 1965.— С. 115-116. *Петров В, П.* Гідронімія Верхнього Подністров'я: (Опыт построения методики гидроним, изучения) // Всесоюзная конференция по топонимике СССР,28янв,— 2февр., 1965г. Ленинград);Тезисы докладов и сообщений.—Л., 1965.—С. 124-127.

[3] *ПетровВ. П.* Скіфи. Мова і етнос.— С. 148.

[4] *Там же.— С.* 93-99; *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— С. 88-99.

[5] *За спогадами учта,* в останні роки життя Віктор Платонович багато уваги приділяв вивченню балтійських мов, зокрема литовської, та впорядкуванню словника пруської мови (користуючись нагодою, висловлюю свою подяку Н. М. Кравченко і Є В. Максимову за цінні свідчення). Не виключено, що вчений мав намір здійснити окреме дослідження з цього питання. Про це також свідчить і рукопис статті «Происходжение славян и проблема балтославямской общности», що зберігається в архівному фонді Інституту археології АН України (В. П. Петров, фонд 16, одиниця зберігання 260).

[6] *Palionisl., Sabsliauskas A.* Rytu siavu kalbinikai lituanisflkos baruose. Vilnius, 1990.— P. 94-100.

[7] *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979— С. 1.

[8] *Нагадаємо,* що В. П. Петров являв собою класичний взірець вченого-історика, який був кваліфікованим археологом, мовознавцем, етнографом. Про це див.: *МаксшовЄВ.* Питання історії стародавніх слов'ян у працях В. П. Петрова // Археологія, 1986.— Вип. 54.— С. 1-5; *Абашина Н.* Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова // Там же.— С. 6-11.

[9] *Петров В. П.* Скіфи. Мова і етнос.— С. 100; *Петров В, П.* Етногенез слов'ян.— С. 195.

[10] *Петров В. П.* Скіфи. Мова і етнос.— С. 50-114.

[11] *Там же.— С.* 32.

[12] *Про високу* спорідненість слов'янських та балтійських мов писали ще засновники індоєвропейського мовознавства (Шлейхер А. Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индо-германских языков. Приложения« VIII тому Записок имп. Академии наук, № 2.— СПб., 1865). За даними А. Кребера та К. Крет'єна коефіцієнт спорідненості між цими мовами складає 92, для прикладу індоіранські мови мають коефіцієнт 91, італо-кельтські 87. Про це Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: Эволюция идей, понятий, методов // Х. Бирнбаум. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции.— М., 1986.— С. 453-494.

[13] *Докладніше* про це: Порциг В. Членение индоевропейской языковой общности.— М., 1964.—С. 6-77; *Zinkevlcius Z.* Lietuviu kalbos kurne.— Vilnius, 1984.—Т. 1.—Р. 111-138.

[14]*Топоров В. Н.* К проблеме балто-славянских языковых отношений // Краткие сообщений института славяноведения.— М., 1961.— Вып. 33, 34.— С. 211-218. *ТрубтовО.Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования.— М., 1991.— С. 91, 92.

[15] *В рукопий* вже згадувано! статті «Происходжение славян и проблема балтославянской общности» вчений дає розгорнутий аналіз цих поглядів, як методологичних засад в справах етногенезу. Він не сприймає їх як принцип етногонічних досліджень. На думку вченого слід спиратися на об'єктивно зафіксовані факти порівняльного мовознавства: «Сравнительное языкознание засвидетельствовало два главнейших момента, в пределах которых мы вынуждены оставаться и строить: с одной стороны единство всех славянских языков, и, с другой, ближайшую родственность балтийских и славянских языков по отношению ко всем остальным языками индоевропейской языковой общности».

[16] *Для В. П. Петрова* не властивий упереджений підхід до проблеми. Він не керується заздалегідь обраною теорією етногенезу. Вчений відповідає на питання — ким мало бути населення за наявних джерел конкретно-історичного стану. Кінцева мета дослідів — можливе об'єктивне уявлення про досліджувану добу.

[17] *Мейе А.* Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 400.

[18] *Петров В. Л.* Скіфи. Мова і етнос.— С. 147.

[19] *Петров В.П.* Етногенез слов'ян.— С. 107. З цього приводу наведемо декілька фактів, що можуть зацікавити лінгвістів, які нам довелося зібрати при проведенні суцільних розвідок у бассейні р. Ступни та Красної. Назва ур. Дівич Гора (с. Трипілля), наприклад була проінтерпретована Б. О. Рибаковим як місце-святилище жіночого бога, богині-діви (Язычество древней Руси.— М., 1987.— С. 140), але можлива інша версія: з лит. dievas — «бог», таким чином «Божа Гора», на доказ пошлемося на назви кальки: в Києві при ріці Почайні стояли поруч дві гори, що відповідно мали назви «Дівич Гора» та «Бужова Гора». Дуже поширена назва балок та ярів Осова (Усова, Усово) біля с. Жуківці, Дмитровичі та ін., як відомо з лит asva «кінь», з прус, aswinan — «кобиляче молоко». У с. Малі Дмитровичі поруч є два яри, які відповідно мають назви — Усово та Конюшина.

[20] *Железняк І. М.* Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя.— К., 1987; Київське Полісся: Етнолінгвістичні дослідження (С. С. Березанська, Н. К. Гаврилюк. В. Д. Д'яченко та ін.).— К., 1989.— 268 с.

[21] *Железняк І. М.* Рось і етнолінгвістичні процеси.— *С.* 153,154.

[22] *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— С. 140, 205.

[23] *Там же.— С.* 152; *ДаниленкоВ. Н.* Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 107-131.

[24] *ЛетровВ. П.* Етногенез слов'ян.— С. 133, 135,139.

[25] *Корзухина Г.Ф.* Предметы украшений с выемчатыми эмалями V — пер. пол. VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ.— Вып. Е1-43.— М., 1978.— С. 51-57; *ГороховскийЕ. Л.* О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 115-151.

[26] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III-V вв.— К., 1984.— С. 42.

[27]*Хреков А. А.* Грунтовым могильник с сожжениями на западе Саратовской области // Археология Восточно-Европейской степи.— Саратов, 1991.— С. 115-125; *Полесских М.Р.* Ражкинский могильник, Там же.— С. 152-160.

[28]Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К.,1990.—С. 335-362.

[29] *Співставлених з* метою визначення певних культурних угруповань за ступенем близькості проводиться на даний час із застосуванням методів порівняльно-типологічного (наприклад праці В. В. Седова) та статистичних (розробки В. Ф. Генінга). Еквівалентом співставлення є ознака (річ, або окремі її деталі, комплекс, або його частини), яка виступає як міжкультурне явище. В певній мірі це нагадує методичний засіб мовознавства — поняття ізоглос. Але на відміну від мовознавства в аркеології цей засіб не має чіткого термінелогичного оформлення, бо поняття «аналогії» ширше за визначене. Виокремлення цих явищ, їх класифікація та пояснення природи їх походження з історичної точки зору становили певний інтерес для майбутніх дослідів.

[30] *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— 1972.— С. 202, 203.

[31] *Там же.— С.* 118.

Етнокультурна ситуація на Україні в I тис. н. е.
(за археологічними матеріалами)

Є В. Максимов

В своїй багатогранній науковій творчості В. П. Петров значну увагу приділяв розробці проблеми походження слов'ян. Серед його праць на цю тему найважливішою стала монографія «Етногенез слов'ян», яка вийшла в світ у 1972 р. В книзі докладно висвітлено роль населення трипільської, скіфської, зарубинецької та черняхівської культур у формуванні та становленні слов'ян. З різних причин поза увагою автора залишилися культури I тис. н. е., хоч їх роль в цьому процесі була значною.

I тис. н. е. було важливою історичною віхою в житті стародавнього населення України. На початок цього тисячоліття припали значні за масштабами пересування германських племен з північного заходу та сарматів — зі сходу. Гунська навала дала поштовх Великому переселенню народів. Ці та пізніші пересування булгар, угрів, печенігів, половців відіграли важливу роль у формуванні ранньосередньовічних європейських етносів, в тому числі — і слов'ян, які в середині I тис. н. е. вперше під своїм ім'ям з'являються на історичній арені. Що ж до ранішого часу, то тут висвітлення етнокультурної ситуації багато в чому залежить від археологічних джерел.

В межах України всі археологічні культури I тис. н. е. вписуються в чотири історичних періоди: латенський, римський, ранньосередньовічний та переддержавний. Латенський період (кінець III ст. до н. е.— I ст. до н. е.) охоплює цілком або частково чотири культури: зарубинецьку, пшеворську, липицьку та поєнешті-лукашівську.

Зарубинецькі пам'ятки (кінець III ст. до н. е.— II ст. н. е) займають п'ять порівняно невеликих регіонів на Середньому та Верхньому Подніпров'ї, Прип'ятському Поліссі, середньому Південному Побужжі та на Верхній Десні (рис. 1*)*. На сьогодні тут відомо до 500 таких поселень та могильників, з яких досліджено понад 70. На них виявлено залишки до 150 жител, 1000 поховань, предмети побуту, знаряддя праці, прикраси тощо, які дозволяють скласти уявлення про рівень економічного розвитку та соціального стану, час існування цього суспільства та внесок його людності в становлення слов'янської народності. Кожен із зарубинецьких регіонів в цьому відношенні мав свої особли-

© Є.В. МАКСИМОВ

вості. Так, попередниками зарубинецької культури на правобережному Середньому Придніпров'ї були місцеві лісостепові праслов'янські племена скіфського часу VI-III ст. до н. е., генетично близькі до давніших білогрудівської та частково чорноліської культур доби пізньої бронзи та раннього заліза. У формуванні зарубинецької культури трьох придніпровських регіонів активну участь (проте неоднакову за своєю інтенсивністю) брало населення підкльошової та східнопоморської культур, певна частина якого переселилася з Повіслення[1]. Приналежність цього населення до балто-слов'янського світу вважається імовірною.

Пам'ятки пшеворської культури (II ст. до н. е.— III ст. н. е.) розташовані на території Південної та Центральної Польщі. На Україні ця культура займає невелику територію в межах Волині та Поділля, куди в I ст. до н. е. переселилася з Мазовії частина пшеворців. Характерні риси пшеворської культури Польщі — зброя в похованнях, наземні видовжені житла, специфічні форми посуду та фібул — дають підставу пов'язувати цю культуру з германським племенем вандалів. Ці ж риси притаманні й пшеворським пам'яткам України.

Протягом I-III ст. н. е. це населення змішалося з носіями зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, які з неясних поки що причин переселилися на Волинь та Поділля[2], де відомо понад 50 пшеворських та пшеворсько-зарубинецьких пам'яток, які згодом стали основою черняхівських старожитностей цього регіону. Ці пам'ятки дослідники пов'язують з місцевою ранньосередньовічною слов'янською культурою.

Нечисленні (16) пам'ятки липицької культури (рубіж н. е.— II ст. н. е.) розташовані на Верхньому Подністров'ї, головним чином, на берегах р. Гнила Липа (рис. 1). Вони схожі до дакійських матеріалів сусідньої Румунії, отже належали фракійському населенню. Оскільки липицька людність була відірвана від фракійського й змішалася з пшеворським населенням сусіднього регіону[3], то втратила свої особливості ще до початку III ст. н. е.

Південніше, в межиріччі Дністра, Прута та Сірета, в лісостеповій Молдові була поширена з кін ця III ст. до н. е. і до рубежу н. е. культура Поєнешті-Лукашівка (рис. 1). На українському Подністров'ї відомо до 40 її пам'яток. В домобудівництві цієї культури, типах кухонного посуду, елементах поховального обряду помітні місцеві гетські риси, що співіснують з такими центральноєвропейськими як типи столового посуду, прикраси, фібули, поясні набори, поховальний обряд, характерні для германського племені бастарнів. Така особливість цієї культури дозволяє вбачати в її носіях змішане фракійсько-германське населення[4].

Ця доба представлена на Україні також похованнями кочових сарматських племен. Сармати з'явилися тут в кінці I ст. до н. е., на що вказують спалені зарубинецькі городища цього часу. Згодом сарматськими зимниками стала територія Лісостепу в басейнах річок Вись та Рось.

Наступний римський період представлений на Україні пам'ятками черняхівської, київської, вельбарської та культури карпатських курганів, а також

старожитностями аланів, готів та гуннів, пов'язаними з подіями Великого переселення народів.

До числа найяскравіших етнокультурних утворень того часу належить черняхівська культура, пам'ятки якої поширені на великій території в межах Лісостепу та степу України (рис. 2), поширюючись на південний захід до Молдови та Румунії, а на північному сході до Курської області . На сьогодні відомо понад 3000 пам'яток цієї культури, з яких розкопано до 150. Черняхівські пам'ятки, які датуються від другої половини II до початку V ст. н. е., займають кілька окремих регіонів, що відрізняються формами посуду, влаштуванням жител, деталями поховального обряду. Так, для жител центральних регіонів культури притаманні великі видовжені прямокутні споруди з каркасно-глинобитними стінами, в північних регіонах найпоширенішими були невеликі напівземлянкові споруди, в той час як для Північного Причорномор'я — кам'яні будинки. При похованні застосовувався обряд трупоспалення або ж трупопокладення, інколи ці два обряди існували поруч. Беручи до уваги всі ці особливості, дослідники висловили думку про поліетнічність черняхівського населення, вважаючи, що південно-західна частина території цієї культури на-

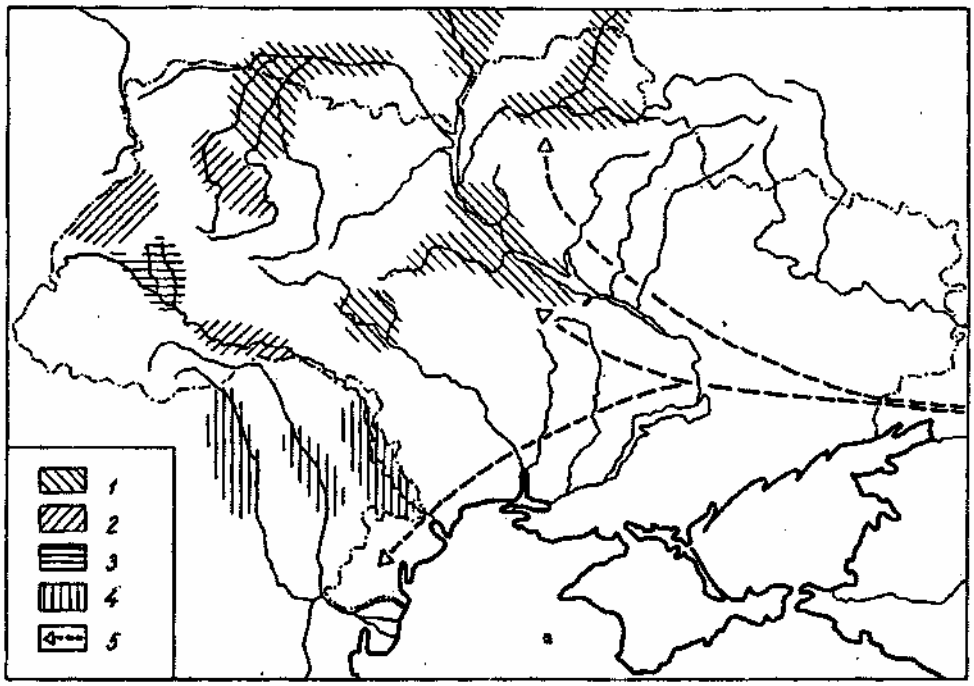

Рис. 1. Археологічні культури України за латенського часу.
1. Зарубинецька культура. 2. Пшеворська культура. 3. Липицька культура.
4. Поєнешті-лукашівська культура. 5. Шляхи пересування сармат.

лежала готам та аланам, Дністро-Дунайський регіон — фракійцям та аланам, а в лісостепових її областях основну масу населення складали давні слов'яни. В процесі культурних та економічних контактів проходила взаємна інтеграція різноетнічних груп черняхівського населення, яка проте залишилася незавершеною у зв'язку з глибокою кризою Римської імперії, з західними провінціями якої черняхівці вели жваву торгівлю, та навалою гуннів в кінці IV ст. Господарство черняхівського суспільства — сільськогосподарське виробництво, ремесла, торгівля — досягли високого розвитку.

Синхронною черняхівській була київська культура кінця II — середини V ст. н. е., пам'ятки якої поширені у Київському Подніпров'ї, Подесенні і далі — на північ та схід (рис. 2). Культура ця виникла на базі пізньозарубинецьких пам'яток II ст. н. е., населення яких зазнало впливу германців та балтів, які просунулися на цю територію. Елементи їх культур — житла-напівземлянки з центральним стовпом, форми та орнаментація посуду, специфічні особливості в поховальному обряді — чітко помітні в київських старожитностях. Ці обставини, поряд з відсутністю писемних джерел, утруднюють етнічне визначення носіїв київської культури[6]. Проте враховуючи імовірну слов'янську приналежність зарубинецьких попередників цієї культури та беззаперечне слов'янство наступних культур — пеньківської та колочинської, для яких київська культура була субстратом, ми схильні віднести її до числа давньослов'янських культур цього часу.

Ще одна культура римського періоду — вельбарська — відома в Україні на території Волині та Поділля (рис. 2), де її пам'ятки датуються часом від кінця II до початку IV ст. н. е.[7]. Основним районом поширення вельбарських пам'яток є Центральна та Північна Польща, звідки вельбарське населення просунулося на Волинь та Поділля, а звідти — далі, на південний схід. Вельбарців дослідники ототожнюють з історичними готами, про міграцію яких з Повіслення і аж до узбережжя Азовського та Чорного морів повідомляється в писемних джерелах. Тут вельбарці, разом з причорноморським населенням, зокрема, сарматами, інтегрувалися в Причорноморський та Дніпро-Дністровський регіони черняхівської культури, втративши при цьому свої іманентні риси, на відміну від вельбарців північної України, які зберегли свої етнографічні особливості, запозичивши у черняхівців лише гончарний посуд.

Важливе значення для долі стародавнього населення України того часу мали пересування зі сходу аланів та гунів (рис. 2).

Алани — сармати за походженням відіграли важливу роль в формуванні черняхівської культури. Саме від них іде черняхівський поховальний обряд тілопокладення, аналогічний обряду аланських могильників Північного Кавказу, звідки алани прийшли на Україну.

Що ж до гунів, то вони стали на Україні руйнівною силою, яка знищила південні регіони черняхівської культури. Тут же трапляються і нечисленні гунські поховання IV-V ст.

Далі іде ранньослов'янський період, який охоплює час V-VII ст. Тоді на

території України проживало осіле населення, яке залишило пам'ятки трьох археологічних культур — празької, пеньківської та коломийської, а також поховальні споруди кочівників — аварів та булгар.

Празька культура (або корчацька) відома на землях від Дніпра до Ельби та від Прип'яті до Дунаю (рис. 3), де виявлено до 500 її пам'яток, в яких помітні елементи кількох попередніх культур — київської, черняхівської лісостепової та пшеворської. Це обумовило наявність певних відмінностей в різних регіонах території празької культури, які підсилювалися впливом сусідніх етносів — балтського (з півночі), германського (з північного заходу), фракійського (з південного заходу), тюркського (з півдня). Проте основні риси празької культури, відбиті в її домобудівництві, посуді, поховальному обряді, були близькими для всієї території поширення цієї культури. Вони представлені квадратними напівземлянками з дерев'яними стінами та печами-кам'янками, видовженими горшками з невеликими вінцями, безкурганними неглибокими могилами із залишками крема'ції в урнах, тобто рисами, які вказують на слов'янську приналежність празької культури[8].

Пеньківська культура цього ж часу поширена в лісостеповому прикор-

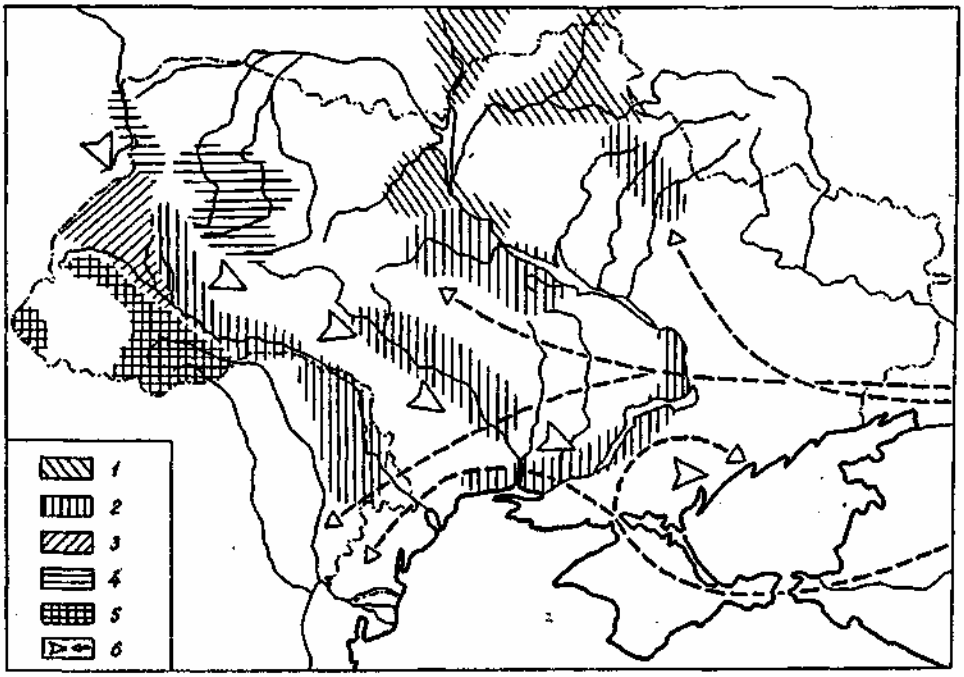

Рис. 2. Археологічні культури України римського часу. 1. Київська культура. 2. Черняхівська тура. 3. Пшеворсько-зарубинецька культура (зубицька група). 4. Вельбарська культура 5. Культура карпатських курганів. 6. Шляхи пересування германців і алан.

донні від Сіверського Дінця до Нижнього Дунаю (рис. 3). На Україні відомо до 300 пеньківських пам'яток[9]. На поселеннях виявлені невеликі чотирикутні або зрубні напівземлянки з відкритими вогнищами, пізніше — з печами-кам'янками, на могильниках — неглибокі поховання за обрядом кремації на стороні з вмішенням кісток в урнах або ж купками в неглибоких округлих ямках. Пеньківський посуд представлений біконічними горшками, генетично пов'язаними з керамікою київської культури, на базі якої і проходило її формування. Певну участь в цьому процесі взяли також черняхівські племена лісостепового Середнього Подніпров'я. При подальшому розселенні пеньківців на південний захід, до Подунав'я, сталася їх інтеграція з нащадками місцевого черняхівського населення, елементи культури якого помітні в тутешніх пеньківських матеріалах.

Сучасні дослідники пов'язують пеньківську культуру з антами Прокопія Кесарійського та Йордана[10].

Колочинська культура V-VII ст. поширена в південній частині Верхнього Подніпров'я, на Десні та Сеймі, у верхів'ях Сули, Псла та Ворскли (рис. 3). На сьогодні відомо до 100 поселень та 10 могильників цієї культури[11]. Невеликі колочинські поселення розміщувалися на краю першої надзаплавної тераси. До їх складу входили однокамерні квадратні напівземлянки з дерев'яними або каркасними стінами. В центрі житла знаходилася глибока яма, можливо, від опорного стовпа покрівлі, а поруч — відкрите вогнище. Таке влаштування колочинських жител не відрізняється від конструкції пізньозарубинецаьких та київських житлових споруд[12]. Подібна генетична близькість характерна і для керамічних комплексів цих культур. Так, для Колочина властиві округлобокі посудини пізньозарубинецьких форм, тюльпаноподібні горшки, а також біконічні та циліндроконічні ребристі горшки, характерні для київської культури. З нею пов'язаний також і колочинський поховальний обряд з кремацією на стороні і захороненням перемішаних з вуглем та попілом кісток на дні неглибоких округлих ям. В могилах інколи трапляються особисті речі померлого — прикраси, прясло, ніж, зброя, розбитий посуд, інколи — м'ясна їжа.

Вище наведені матеріали свідчать, що ці три ранньослов'янські культури V-VII ст. мають багато спільних рис, що можна пояснити наявністю у них єдиної культурної підоснови, а також існуванням жвавих інтеграційних процесів, які відбувалися в слов'янському середовищі того часу.

В цей же період у степах Північного Причорномор'я, в Приазов'ї та Криму перебували різні кочові народи: гунни, які повернулися сюди після розпаду держави Аттіли, булгари, угри, авари. Час від часу вони спустошували землі слов'ян, воювали поміж собою та з Візантією. Наприкінці VII ст., після поразки від хозар, булгари на чолі з Аспарухом переселилися за Дунай. В степах України трапляються поховання цих кочівників — в характерних ямах із заплічками або ж в підбоях, з конем чи з кінським спорядженням, із зброєю.

Наступний період нашої історії охоплює VIII-X ст. Це був переддень утворення першої східнослов'янської держави — Київської Русі, час подальшої

консолідації ранньослов'ямських племен та їхньої активної взаємодії з сусідніми народами.

Для цього переддержавного періоду відомі: на Правобережжі — культура Луки-Райковецької, на Лівобережжі — волинцівська та роменська культура та салтівська культура.

Культура Луки-Райковецької поширена по всій Правобережній Україні, на території Південної Польщі та Словаки, в Молдові, Болгарії та Румунії. На Україні відкрито понад 400 поселень, городищ та могильників[13]. Всі вони знаходяться поблизу річок, на берегових схилах та терасах. Поселення площею 0.5-3.0 га розміщені невеликими групами, які тяжіють до городищ, що були укріплені ровами та валами і являли собою ремісничі та племенні центри. Невеликі напівземлянки мали дерев'яні або каркасні стіни, глинобитні або ж кам'яні печі. Для поховального обряду властива кремація на стороні, могили були урновими чи безурновими. Посуд ліпний або виготовлений на ручному гончарському крузі. Горшки були конічної чи округлобокої форми, орнаментовані горизонтальними або хвилястими лініями. Відомі численні знаряддя праці — наральники, серпи, мотики, жорна, зернотерки, сокири, долота, ливарські формочки, арабські дірхеми. Зброї — наконечників списів та стріл — мало.

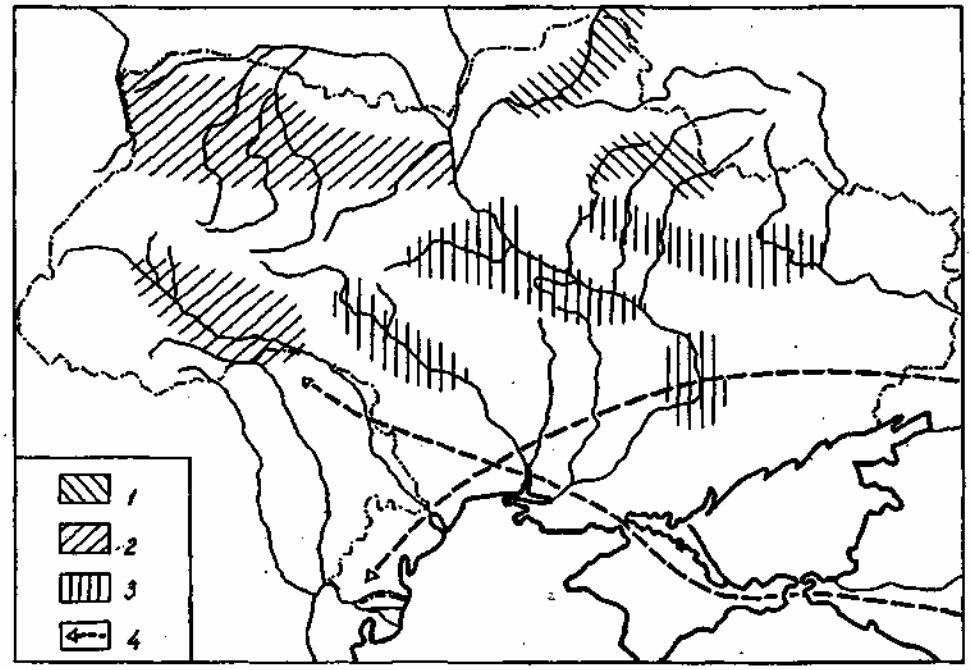

Рис. 3. Археологічні культури України ранньослов'ямського часу. 1. Колочинська культура. 2. Празька культура. 3. Пеньківська культура. 4. Шляхи пересування гуннів, булгар та авар.

Зрозуміло, що на величезній території цієї культури виявлені окремі регіони з своїми етнографічними особливостями, які вказують на локалізацію не тільки окремих слов'янських племен, але і їх об'єднань — союзів племен. Так, з полянським союзом пов'язані пам'ятки Середнього Придніпров'я, південніше знаходиилися землі уличів — спочатку по Тясмину, а пізніше — між Південним Бугом та Дністром (рис. 4). В Східній Волині жили древляни, на захід від них — волиняни та бужани, Дністерсько-Прутське межиріччя належало тіверцям, а хорватам — Прикарпаття та Закарпаття.

На Лівобережжі відома волинцівська культура VII-VIII ст. Поселення знаходяться на ділянках надзаплавних плато басейнів Десни та Сейма (рис. 4). Невеликі за площею напівземлянки стовпової чи зрубної конструкції мали глинобитну піч в північному кутку та неглибокі господарські ями. Безкурганні некрополі містили неглибокі могили з урновими захороненнями, ритуальним посудинами та супровідним інвентарем — намистинами, бронзовими браслетами, інколи — предметами військового спорядження. Посуд представлений ліпними та гончарними горшками, які є салтівським імпортом (до 10 відсотків). На поселеннях знайдено численні землеробські знаряддя — залізні наральники, серпи, коси, зернотерки, жорна, а також ножі, шила, кресала, пряжки, нечисленні списи та військове спорядження. Відомо кілька багатих скарбів срібних та бронзових ювелірних виробів (Харівський скарб та ін.), предмети яких відіграли важливу роль у визначенні хронології цієї культури[15].

Роменська культура VIII-X ст. займає басейни лісостепових лівобережних притоків Дніпра (рис. 4). Поселення розміщувалися на високих прибережних мисах, укріплених валами і ровами, до городища прилягало велике неукріплене селище, вони розміщувалися гніздами, за кілька кілометрів одне від одного. Відмітною рисою поховального обряду є тілоспалення на стороні із захороненням урни та особистих речей померлого під невисоким напівсферичним курганом. Керамічний комплекс складають ліпні горшки, миски та сковорідки, причорноморські амфори, салтівські гончарні вироби. Характерним є орнамент гребінчастим штампом по відігнутим вінцям, плічках та корпусу. Численними є також залізні знаряддя праці — наральники, мотики, сокири, риболовні гачки, наковальні, ножі, шила, оковки лопат, жорна тощо. Трапилося кілька скарбів бронзових та срібних жіночих прикрас — браслетів, кілець, каблучок, підвісок та ін.

Сучасні дослідники розглядають роменську культуру як заключний етап розвитку єдиної волинцівсько-роменськоі культури, яка належала літописному лівобережному слов'янському племені сіверян[16].

Крім згаданих вище слов'янських культур, цей історичний період характеризується ще йаявністю пам'яток салтівської культури VIII-X ст., поширеної на значній території Лісостепу та Степу, в басейнах Сіверського Дінця та Дону, в Приазов'ї, Криму, на Волзі та на Нижньому Дунаї (рис. 4). Культура ця представлена селищами, городищами, кочів'ями, великими катакомбними та ямними могильниками. На селищах виявлено напівземлянки та наземні житла

квадратної чи прямокутної форми з каркасними стінами та відкритими вогнищами, а також юрти, характерні для степових народів. Городища мали потужні земляні укріплення, а цитаделі міст — кам'яні стіни з баштами. Значні за розмірами (до 120 га) салтівські міста були типовими для середньовіччя ремісничо-торговими та адміністративними центрами. Могильники займали інколи значну площу — до 100 га — і містили до 30 тис. поховань (Верхній Салтів), які супроводжувалися численними речами-посудом, знаряддями праці, зброєю та кінським спорядженням, прикрасами з бронзи та срібла, намистинами, срібники дірхемами тощо[17]. Алано-булгарське населення салтівської культури знаходилося на високому для свого часу рівні соціально-економічного розвитку, основою економіки було орне землеробство, присилищне скотарство, а також торгівля, кочова частина салтівців — булгари — розводила коней та овець. Салтівська культура, яка склалася в межах Хозарського каганату, зникла з його розпадом в X ст.

Під владою цього каганату перебувало певний час і слов'янське населення — сіверяни Лівобережжя та правобережні поляни, про що свідчить літопис, який вказує про сплату слов'янами хозарам данини. Лівобережні ж племена

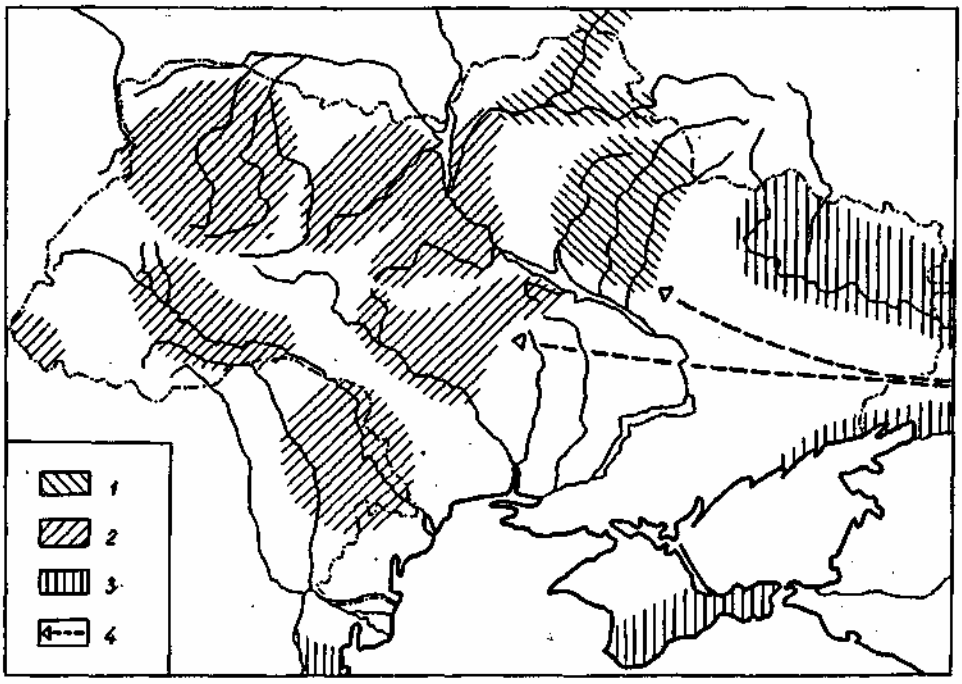

Рис. 4. Археологічні культури України переддержавного часу. 1. Волинцівсько-роменська культура. 2. Лука-райковецька культура. 3. Салтівська культура. 4. Шляхи пересування східних кочівників.

після розпаду каганату стали з кінця X ст. першим заслоном, який заступив давньоруську державу від нападів печенігів, а згодом — половців.

Проведений огляд археологічних культур I тис. н. е. свідчить, що різні племена, які існували в цей час на території України так чи інакше брали участь у формуванні українського народу. При цьому роль германців, фракійців, балтів, іранців або тюрків була обмеженою, тоді як давні слов'яни, представлені низкою генетичне пов'язаних між собою культур, що займали значні простори українського Лісостепу та Степу, були основною силою цього етногенетичного процесу.

Примітки

[1] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 184.

[2] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1982.— С. 8-29.

[3] *Цигилик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— 170с.

[4] *ПачковаС.П.* Поенешти-лукашовская культура // Археология Украинской СССР.— Т. 3.—К., 1986.—С. 43, 44.

[5] *Баран В. Д.* Чернігівська культура.— К., 1981.— 264 с.

[6] *ТерпиловскийР. В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры.— К., 1992.— 225с.

[7] *Козак Д. Н.* Вельбарская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР.— К., 1985.— С. 6-75.

[8] *Баран В. Д.* Пражская культура // Археология УССР.— Т. 3.— К., С. 135-153.

[9] *Приходнюк О. М.* Пеньковская культура // Археология УССР.— Т. 3.— С. 85-93.

[10] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв.— Москва, 1982.— С. 19-28.

[11] *Терпиловский Р. В.* Колочинская культура // Археология УССР.— Т. 3.— С. 167-174.

[12] *Заверняев Ф. М.* Почепское селище // МИА.— № 160.— Москва, 1068.— С. 88-118.

[13] *Смиленко А. Т.* Славянская культура VIII-IX вв. правобережья Днепра // Археология УССР.— Т. 3.— С. 174-191.

[14] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. Москва, 1982.— С. 25-28.

[15] *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIH ст. К., 1992.— С. 16-36.

[16] *Сухобоков О. В.* Вказ. праця.— С. 36-57.

[17] *Березовец Д. Т., Пархоменко О. В.* Салтовская культура // Археология УССР.— Т. 3.— С. 212-225.

Деякі аспекти демографічних процесів племен зарубинецької культури
(за керамічними матеріалами)

С. П. Пачкова (Київ)

Масовий матеріал, яким для більшості археологічних культур (АК), починаючи з доби неоліту, є глиняний посуд, може бути важливим джерелом для постановки та вирішення соціально-економічних і історичних питань. В цій статті запропоновано варіант використання кераміки як джерела для вирішення деяких демографічних питань, пов'язаних з географією розміщення населення, відомого за пам'ятками зарубинецької АК. В своїх побудовах виходимо з того, що зарубинецькі племена знаходились на одній з кінцевих стадій розкладу первісно-общинних відносин за доби племінного ладу. Виробництвом глиняного посуду в багатьох давніх суспільствах цього ступеню розвитку займались жінки великих (чи малих) патріархальних сімей, які були берегинями виробничих традицій та секретів. Крім шлюбів в общині, немало могло бути випадків міжобщинних шлюбів, коли жінки-гончари вимушені були залишати батьківську родину і переходити до сім'ї свого чоловіка, яка знаходилась в іншій общині. Туди ж вони переносили виробничі гончарські традиції, що разом з іншими чинниками сприяло формуванню території одного племені чи групи племен з калейдоскопом близьких традицій в гончарстві (як і в інших видах господарчої діяльності). Виходячи з загальних закономірностей розвитку давніх суспільств періоду розкладу первіснообщинних відносин, припустимо, що подібні процеси були й у населення, що залишило пам'ятки зарубинецької АК, а також подібний механізм розселення жіночого населення, який сприяв процесу формування єдиної зарубинецької АК. Звідси випливає дослідницьке завдання: виявити за глиняним посудом общини, де могли б проживати сім'ї гончарів, і визначити можливі напрямки шлюбних зв'язків. Для цього треба виділити патріархальні сім'ї, делокалізовані за шлюбами жінок-гончариць.

Джерелами для цих дослідів є керамічні комплекси восьми репрезентативних могильників з головних регіонів зарубинецької АК: з Прип'ятського Полісся-Вороніне, Велемичі-I, Велемичі-II і Отвержичі[1], з Середнього Подніпров'я — Пирогів, Вишеньки, Корчувате[2], з Верхнього Подніпров'я — Чаплин . Із цих могильників походять 1165 цілих посудин, які мають вінчик,

© *С.П.* ПАЧКОВА

шийку, плічка, нижню частину і денце (посуд класу А). Припускаємо, що кожний могильник був залишений мешканцями одного поселення, яке співпадало з однією первісною сусідською общиною. Можливості використання керамічних комплексів могильників для вирішення соціально-економічних та історичних питань обгрунтовані раніше[4]. Для виконання завдань цієї роботи необхідно розчленувати однотипову кераміку, кількісне співвідношення якої для всіх чи кількох вибірок свідчило б про можливість виготовлення її в усякому разі в кількох пунктах. Потім провести аналіз по вияву вихідних, первинних центрів виробництва певних типів посуду і вторинних, в матеріалах яких виявляються схожі виробничі традиції. Потім треба інтерпретувати отримані результати. Особливості кераміки, виготовленої представниками різних сімей гончарів, можна виявити за технологічними прийомами, можливо, орнаментацією, деталями форми. В даній розробці використані лише ті ознаки, які знайшли відображення у пропорціях і зовнішній формі посудин та покладені в основу досить детальної типології, розробленої автором. Виділено 153 типи мископодібного посуду (миски, супниці, чашки, вази) і 158 типів горщикоподібного посуду (горщики, корчаги, глеки, кухлі, келихи і чарки). В основу типів покладені ознаки, що характеризують верхню частину і посудину в цілому. Із співвідношень параметрів (пропорцій) — це ступінь відхилення шийки та опуклості плічків (тобто ступінь їх профілювання), відношення висоти посудини до діаметру основи плічків (найбільшого розширення тулуба) (покажчики Б, Г, Е, Ж); з описових ознак — це форма лінії плічків і характер тулуба. Основним методом аналізу кераміки був метод розрахунку тенденції типів і їх угрупування за значенням цієї тенденції. Тенденція визначалась як частка від поділу частки конкретного типу, тобто його змісту у відсотках, на норму розподілу в вибірках. Норма — це середнє арифметичне суми всіх часток. Розрахунок тенденції проводився тільки для типів, що налічували не менше трьох посудин в усіх вибірках або двох, якщо тип був лише в одній з них . В разі такого розподілу типу, коли в одній з вибірок нараховується одна посудина (а в інших по кілька), то вона не береться до уваги в розрахунках, але відмічається знаком «+». Теоретично значення тенденції будь-якого типу (крім тих, що нараховують лише один екземпляр) для восьми вибірок може коливатись від 0 до 8.0. В залежності від значення тенденції виділяємо три її рівня. Нормальна — це та, яка має значення 1.0, а, враховуючи припустиме відхилення — 0.2, від 0.8 до 1.2. Така тенденція вказує на приблизно однаковий розподіл типу у вибірках. Висока тенденція — це та, значення якої вище нормальної, тобто більше 1.2. Низька тенденція менша за мінімум нормальної, тобто менше 0.8. Висока і низька тенденції вказують на те, що посуд якогось типу нерівномірно поданий у вибірках. Нормальну тенденцію будь-якого типу можна інтерпретувати як явище, при якому цей тип міг бути виготовлений практично в усіх общинах, які репрезентують матеріали проаналізованих могильників. Висока тенденція свідчить про те, що цей тип посуду виготовлявся лише в деяких общинах або навіть в одній з них. Низька тенденція свідчить, найімовірніше, про випадковість типу у вибірці. Для вирішення завдань цієї роботи цікавими є

типи кераміки з нормальною або високою тенденцією виявлені в усіх чи принаймі в кількох вибірках, тобто однотиповий посуд, що міг бути виготовленим в кількох зарубинецьких общинах. Такий посуд є в кожній вибірці, але кількість його в кожній з них різна (табл. 1). Посуду мископодібних пропорцій цієї групи за типами було найбільше у Велемичах-1, за кількістю посудин — у Пирогові, а найменше і за типами, і за кількістю — у Вишеньках. Посуду горщикоподібних пропорцій за кількістю типів було найбільше в Корчуватому, за кількістю посудин в Вороніному, а найменше також у Вишеньках.

Оскільки цей посуд міг виготовлятись на кількох пунктах, то це значить, що в кількох общинах мешкали жінки-гончарі, які володіли однаковими виробничими традиціями, навичками і таємницями, тобто вони могли походити з однієї сім'ї гончарів — членів патріархальної сім'ї. За поширенням однотипового зарубинецького посуду в проаналізованих вибірках пропонуємо тлумачення деяких сторін демографічних процесів в зарубинецькому суспільстві. У процесі шлюбних зв'язків жінки-гончарі переселялися в сім'ї своїх чоловіків, тобто часто в інші общини, переносячи з собою певні гончарські навички. Таким чином, за поширенням однакових гончарських традицій в глиняному посуді спробуємо простежити процес делокалізації патріархальних сімей в зв'язку з розселенням з них жінок-гончарів.

Однотипова кераміка могла виготовлятися на кількох пунктах одночасно чи в різний час. Кількість посуду одного типу на різних пунктах теж неоднакова. Припустимо, що при одночасному виробництві посуду одного типу в кількох общинах вихідним пунктом для цього типу, тобто общиною, де могла проживати патріархальна сім'я, з якої почався процес розселення жінок-гончарів в зв'язку з їх шлюбом, певно могла бути та община, у вибірці кераміки якої тенденція типу найбільша в порівнянні з іншими, у крайньому разі вище в 1.5 рази. Якщо тенденції розподілу в різних вибірках близькі за значенням або тенденція однієї вибірки вища, але менше ніж в 1.5 рази, то можна констатувати тільки територію поширення якогось типу кераміки, а за нею і розселення жіночої частини якихось патріархальних сімей, однак, важко встановити місцезнаходження вихідної, первинної патріархальної сім'ї. Але можливі випадки, коли значення тенденції типу в одному пункті перевищує в 1.5 і більше разів тенденцію цього типу в іншому пункті, однак, за хронологічними ознаками в останньому кераміка відноситься до більш раннього хронологічного відтинку. В такому випадку вихідним пунктом типу з великою долею сумніву доводиться визнати той, де знайдено найбільш ранній посуд, але характеризується більш низькою тенденцією типу (з сумнівом, тому що не виключена можливість випадковості відсутності у пункті з найвищою тенденцією найраніших зразків типу). Однак такі випадки дуже рідкі (табл. 2-3). І все ж хронологічні рамки конкретних екземплярів посуду будь-якого типу грають практично вирішальну роль при визначенні вихідного пункту для посуду цих типів, а, отже, і для конкретизації місцезнаходження делокалізованої патріархальної сім'ї. Значення ж тенденції типу відноситься до визначників другого порядку.

Групу кераміки, однотипової для кількох пунктів, складають 18 типів ми-

скоподібного і 34 типи горщикоподібного посуду, з них на поліських пам'ятках виготовлялось 17 типів мископодібного і 25 горщикоподібного, в Середньому Подніпров'ї — 11 типів мископодібного і 21 горщикоподібного, в Верхньому Подніпров'ї — 12 типів мископодібного і 15 типів горщикоподібного посуду (Чаплин). Корелюючи кількість кожного типу за його тенденцією у пунктах їх виробництва з хронологічними рамками цього посуду в кожному з пунктів, визначаємо первинний, вихідний пункт виробництва типу (у випадках, коли це можна встановити). Всі інші пункти, де цей тип також міг виготовлятись, вказують шляхи та території поширення цього посуду, а тому й делокалізації патріархальної сім'ї, яка проходила по жіночій лінії завдяки шлюбним зв'язкам. Врешті решт це позначає розселення зарубинецького населення і консолідацію території зарубинецької культури (Табл. 2-3).

Проведена кореляція показує, що община Вороніне могла бути центром первинного виробництва горщикоподібного посуду типів 21.XIII, 22.XIII, 30.XIII, 37.XV. Завдяки шлюбним зв'язкам жінок з цієї общини посуд цих типів почав виготовлятись в Велемичах-I та — II (типи 21.XIII, 22.XIII), в Велемичах-I (тип 37.XIII), в Отвержичах (Тип 30.XIII) (рис. 1, а; 4,*1-8).*

Патріархальні сім'ї общини Велемичі-I, з яких жінки-гончарі вийшли заміж, виготовляли мископодібний посуд типу 2.1 у Пирогові і Чаплині, типу 21.III — в Велемичах-II і Чаплині, горщикоподібний посуд типу 10.XIII у Воротному, Велемичах-II і Корчуватому і типу 34.XIII в Велемичах-II (рис. *1,6; 4,9-13).*

Община Велемичі-II могла бути вихідним пунктом виробництва мископодібного посуду типу 18.1, який згодом почав виготовлятись і в Велемичах-I; типу 26.1, який потім виготовляли в Чаплині; а також горщикоподібного посуду типу 30.XV, який став виготовлятись в Корчуватому, і 25.XV, який став характерним для Вороніне, Велемичі-I, Отвержичів та Пирогова (рис. 1, 0; 5, 7-5).

З общини Отвержичі походять типи мископодібного посуду 22.1 в Вороніному, 22.III в Пирогові і Чаплині; типи горщикоподібного посуду 21.XV, 25.XIII в Велемичах-I і — II, в Отвержичах, а останній також у Вороніному, 38.XIV в Пирогові Вишеньках (рис. 1, г; 5, *6-11).*

З общини Пирогів походять типи мископодібного посуду 1.1 в Вороніному, Велемичах-II і Отвержичах, 21.1 в Велемичах-II і Отвержичах, 5.1 в Велемичах-I, а також типи горщикоподібного посуду 22.XVI, 25.XVI в Корчуватому, 22.XVI в корчуватому і Чаплині (рис. 2, а; 6, *1-8).*

З общини Вишеньки походять мископодібний посуд типу 9.VII в Чаплині, горщикоподібний посуд типу 22.XVIII в Пирогові і Корчуватому (рис. 2, б).

З Корчуватого, як первинного пункту виробництва, потрапили традиції і почали виготовлятися горщикоподібні посудини типів 9.XIV, і 2 LXVI в Пирогові, 26.XVII в Чаплині, 22.XV в Велемичах-I і — II, 21.XIV в Пирогові і Велемичах-II (рис. 2*, в,* 7, *1-9).*

З Чаплина походить мископодібний посуд типів 1.III, який став потім виготовлятись також в Вишеньках, 9.1 — в Велемичах-I і Пирогові, 21.VII — в Велемичах-II і Корчуватому, 26.111 — в Вороніному, Велемичах-I, і Отвержичах, горщикоподібні типу 10.XVIII — в Пирогові (рис. 2, г).

Таким чином, гончарські сім'ї укладали шлюби, а тому делокалізовувались, у зв'язку з чим відбувався процес розселення зарубинецького населення по жіночій лінії в середині одного територіального об'єднання, що фіксується за локальними варіантами зарубинецької АК, або в сусідні регіони, що простежується з територією культури в цілому, або всередині своєї общини, що вловити неможливо. Територія одного варіанту зарубинецької АК була очевидно територією одного племені. Тобто коли шлюби були всередині однієї общини, всередині одного племені (наприклад, жінки сімей гончарів з общини Вороніне могли побратися тільки з чоловіками сімей общин Полісся, а саме Велемичів-I і — II, Отвержичів, а з сімей общини Вишеньки тільки з чоловіками сімей общин Середнього Подніпров'я — з Корчуватого і Пирогова). Зафіксовано шлюби з представниками інших племен (міжплемінні). Останні представлені кількома варіантами. Є шлюби з сім'ї общини одного племені з сім'ями общин іншого, але одного також племені, наприклад, шлюбні зв'язки з сім'ї гончарів-мисочниць з Вишеньок відзначені тільки з сім'ями Верхнього Подніпров'я (Чаплин), з сім'ї гончарів-мисочниць Пирогова — тільки з сім'ями общин Полісся (Вороніного, Велемичів-I і — II, Отвержичів), а сім'ї горщечниць Чаплина з сім'ями общин Середнього Подніпров'я (Пирогів). Але у більшості випадків зафіксовані багатосторонні шлюбні зв'язки, а, значить, і розселення зарубинецького населення по жіночій лінії з однієї патріархальної сім'ї общин, що розташовані в різних регіонах зарубинецької культури. Це наочно простежується на шлюбах сімей гончарів-мисочниць з Велемичів-I, Отвержичів і Чаплина та сімей гончарів-горщечниць з Корчуватого з сім'ями общин з Полісся, Середнього та Верхнього Подніпров'я, сімей-гончарів, що виробляли горщикоподібний посуд, в Велемичах-I і — II, Отвержичах з сім'ями з Полісся, Середнього Подніпров'я і т. п. (рис. 1,2). Слід відзначити, що у Вороніному і Корчуватому не вдалося виявити гончарів-мисочниць, від сімей яких пішло б розселення майстринь в інші общини (рис. 1, а і 2, в). Крім того, в проаналізованих общинах зафіксовані групи однотипової кераміки, виготовленої в різних общинах, серед яких неможливо виявити первинний центр виробництва деяких типів, і, таким чином, делокалізовану сім'ю. За мископодібним посудом є три таких групи, а за горщикоподібним — 14. Вони охоплюють терени одного, двох або всіх трьох основних регіонів культури (табл. 2, 3).

Розрахування тенденції розподілу типів кераміки дозволяє відокремити в общинах 37 груп в кожній з яких виготовлявся посуд якихось певних типів однієї категорії (мископодібного чи горщикоподібного). Винятком є тільки два угрупування, для яких відмічено посуд обох категорій. Це угрупування Вороніне-Отвержичі, в якому виготовлявся мископодібний посуд типу 21.1 та горщикоподібний типу 30.XIII, і група Велемичі-I — Велемичі-II, в якій спільні типи мисок 18.1 і горщиків типу 34.XIII. Всі інші 35 угрупувань спеціалізувались на виробництві однієї категорії посуду.

Шлюбні контакти зафіксовані в усіх періодах існування зарубинецької АК, але в кожному з них можна відзначити кількісні і якісні особливості. В першому періоді (кінець III або рубіж III/II ст. до н. е. до останніх десятиліть

або до кінця II ст. до н. е.) шлюбні імпульси відмічено тільки від патріархальних сімей Полісся в напрямку здебільшого общин Середнього Подніпров'я і інколи у Верхнє Подніпров'я або в середину свого регіону, тобто в межах поліських общин. Інтенсивність шлюбних контактів в першому періоді незначна (20% шлюбних угрупувань відокремлених за мископодібним і 10% відокремлених за горщикоподібним посудом) (рис. 3, а, б).

У другому періоді (від кінця II ст. до н. е. до останніх десятиліть I ст. до н. е.) інтенсивність шлюбних контактів посилюється (40% шлюбних угрупувань за мископодібним і 15% за горщикоподібним посудом). Ініціаторами шлюбних контактів виступають патріархальні сім'ї вже всіх основних регіонів. Але більш активно себе виявляють сім'ї, що виготовляли мископодібний посуд, імпульси від яких йдуть в напрямку сусідніх регіонів і найбільше до Полісся. Шлюбні інтереси сімей, де виготовлявся посуд горщикоподібний за пропорціями, орієнтовані в середину свого регіону (рис. 3).

В третьому періоді (від кінця I ст. до н. е. до рубежу I/II ст. н. е.) відмічено найінтенсивніші шлюбні контакти, причому на відміну від перших двох періодів, найбільшу активність виявляють сім'ї, що виготовляли горщики (80% шлюбних угрупувань, що відокремлені за горщикоподібним посудом, і тільки 60% угрупувань — за мисками). Спрямованість шлюбів сімей, які виготовляли горщики, як і раніше, орієнтована насамперед всередину свого регіону, але намічається тенденція посилення контактів з общинами сусідніх регіонів (для Полісся і Верхнього Подніпров'я таким є Середнє Подніпров'я, а для нього в свою чергу насамперед Верхнє Подніпров'я та дещо менше — Полісся). Напрямок шлюбів із сімей, що виготовляли миски, зберігається той самий, що і в раніші часи: для поліських — общини свого регіону і верхньодніпровські, для середньодніпровських — поліські, а для верхньодніпровського — поліські і середньодніпровські. Як і в другому періоді, поліські сім'ї, що виготовляли миски, обходять своєю увагою середньодніпровські общини (рис. 3, а).

Отже, аналіз однотипового посуду, що виготовлявся в кількох общинах, дозволяє зробити попередньо такі висновки:

1. Шлюбними контактами були охоплені всі основні регіони зарубинецької АК з початку формування її території, тобто демографічні процеси розселення зарубинецького населення по жіночій лінії протікали на всій території культури.

2. Тенденція розподілу типів кераміки у вибірках дозволяє виявити первинні центри виробництва певних типів посуду, а це в свою чергу відкриває шляхи для розуміння деяких аспектів механізму розселення зарубинецького населення, географію його поширення і таким чином, процесу формування території зарубинецької АК, єдиної матеріальної культури і окремого етносу.

3. В гончарному виробництві племен зарубинецької культури, можливо, існувала досить вузька спеціалізація по виробництву гончарами посуду певної категорії: мископодібного за пропорціями або горщикоподібного. Але миски есоподібного профілю, які набули широкого розповсюдження в зарубинецькій АК, були новим явищем для більшої частини території цієї культури, то

імовірно, саме їх виробники могли репрезентувати частину того нового населення, що прийшло ззовні і яке взяло участь, поряд з місцевим, автохтонним, у формуванні нової культури — зарубинецької і нового етносу — племен зарубинецької культури. На це вказує і характер шлюбних зв'язків сімей гончарів, що виготовляли мисковидний посуд. Ці зв'язки більш багатосторонні, частіше міжплемінні, що з'єднують усі регіони зарубинецької культури. Шлюби сімей, що виготовляли горщики, частіше обмежені одним регіоном, тобто до шлюбу вступали в межах свого племені (табл. 2-3, рис. 3).

Таблиця 1. **Розподіл однотипового посуду в зарубинецьких могильниках.**

Показник	Могильники	Мисковидна				Горщиковидна			
		типи		екземпляри		типи		екземпляри	
		однотипний	всього	однотипний	всього	однотипний	всього	однотипний	всього
Кількість в екз.	Во	4	28	11	37	13	32	46	69
	В—I	9	33	27	55	16	47	60	94
	В—II	9	42	33	67	18	58	64	110
	От	8	43	28	69	13	43	53	93
	Пи	8	40	43	79	17	49	100	153
	Ви	1	17	2	19	5	31	14	42
	Ко	2	22	4	25	14	29	33	60
	Ча	12	58	59	152	7	24	28	49
Частковість в %	Во	14.2	100	29.7	100	40,6	100	66.6	100
	В—I	27.2	100	49,0	100	34.0	100	63.8	100
	В—II	21.4	100	49.2	100	31.0	100	58.1	100
	От	18.6	100	40.5	100	30.2	100	56.9	100
	Пи	20.0	100	54.4	100	34.6	100	65.3	100
	Ви	5.9	100	10.5	100	16.1	100	33.3	100
	Ко	9.0	100	16.0	100	48.2	100	55.0	100
	Ча	20.6	100	38.8	100	29.1	100	56.2	100

Примітки: Во — Вороніне, В—I — Велемичі—I, В—II, От — Отвержичі, Пи — Пирогів, Ви — Вишеньки, Ко — Корчувате, Ча — Чаплін

Таблиця 2. **Пункти виробництва однотипового посуду мисковидних пропорцій (за матеріалами могильників).**

Тип посуду	Вихідний пункт	Хронологічний період	Показник тенденції		Вторинні пункти	Хронологічний період
			>=1.5	<1.5		
2.I	В—I	I—II	+		Пи	I—III
			+		Ча	I
10.I	В—I	I—II		+	Во	II
			+		Пи	I,III
21.III	В—I	III	+		В—II	III
			+		Ча	III
18.I	В—II	III	+		В—I	III
26.I	В—II	I—III	+		Ча	III
22.I	От	I—III		+	Во	III
22.III	От	I—II	+		Пи	I—II
			+		Ча	II—III

Продовження табл. 2.

Тип посуду	Вихідний пункт	Хронологічний період	Показник тенденції		Вторинні пункти	Хронологічний період
			>=1.5	<1.5		
1.I	Пи	II—III	+		Во	III
			+		В—II	II—III
			+		От	II—III
5.1	Пи	I—III	+		В—I	III
			+		В—II	II—III
21.I	Пи	III	+		В—II	III
			+		От	III
9.YII	Ви	I—III	+		Ча	II—III
1.III	Ча	II—III		+	Ви	III
9.I	Ча	I		+	В—I	III
				+	Пи	III
21.YII	Ча	II		+	В—II	III
				+	Ко	III
26.III	Ча	I		+	Во	II
				+	В—I	II—III
				+	От	II
6.I	?				В—I	II—III
					В—II	I—III
					От	I—III
					Пи	I—III
					Ча	I—II
6.III	?				От	I—III
					Ча	I—III
25.1	?				В—I	III
					В—II	III
					От	II—III
					Ко	III
					Ча	II—III

Таблиця 3. **Пункти виробництва однотипового посуду горщиковидних пропорцій (2-ої групи) (за матеріалами могильників)**

Тип посуду	Вихідний пункт	Хронологічний період	Показник тенденції		Вторинні пункти	Хронологічний період
			>=1.5	<1.5		
21.XIII	Во	III	+		В—I	III
			+		В—II	III
22.XIII	Во	II—III	+		В—I	III
			+	В—II	II—III	
37.XV	Во	III	+		В—I	III
30.XIII	Во	II	+		От	II—III
34.XIII	В—I	II—III	+		В—II	III
10.XIII	В—I	I—III	+		Во	I—II
			+		В—II	I—II
			+		Ко	I—II

Продовження табл. 3.

Тип посуду	Вихідний пункт	Хронологічний період	Показник тенденції		Вторинні пункти	Хронологічний період
			>=1.5	<1.5		
25.XV	В—II	II—III	+		Во	III
			+		В—I	III
			+		От	III
			+		Пи	III
30.XV	В—II	II		+	Ко	III
21.XV	От	II—III	+		В—I	III
			+		В—II	III
38.XIV	От	I—III	+		Пи	I,III
			+		Ви	I,III
25.XVI	Пи	I,III	+		Ко	III
10.XVI	Пи	I—III	+		Ко	III
			+		Ча	III
22.XVI	Пи	II—III	+		Ко	III
			+		Ча	III
22.XVIII	Ви	III	+		Пи	III
			+		Ко	III
22.XV	Ко	III	+		В—I	III
			+		В—II	III
21.XIV	Ко	III	+		В—II	III
			+		Пи	III
9.XIV	Ко	I,III	+		Пи	II—III
21.XVI	Ко	III	+		Пи	III
26.XVI	Ко	II—III	+		Ча	III
10.XVIII	Ча	II—III	+		Пи	III
37.XVIII	?				Во	III
					В—I	II—III
					В—II	II—III
38.XIII	?				Во	I—III
					В—I	I—III
					В-II	I—III
					От	II—III
38.XV	?				Во	I—II
					В—I	II—III
					В—II	II—III
					От	I—III
29.XV	?				Во	III
					В—I	III
42.XIV	?				В—I	I
					В—II	I—II
					От	I—II
26.XV	?				Во	II—III
					В—I	II—III
					В—II	II—III
					От	II
					Ви	II—III

Продовження табл. 3.

Тип посуду	Вихідний пункт	Хронологічний період	Показник тенденції		Вторинні пункти	Хронологічний період
			>=1.5	<1.5		
26.XVI	?				Пи	I—III
					Ко	I—III
					Ви	II—III
					Ча	III
10.XIV	?				В—II	II—III
					Пи	III
					Ча	II—III
22.XIV	?				От	II—III
					Пи	II—III
26.XIV	?				От	I—III
					Пи	I—III
38.XVI	?				От	I—II
					Пи	I—III
					Ви	I—II
					Ко	III
26.XIII	?				Во	II—III
					В—I	II—III
					В—II	II—III
					От	II—III
37.XVI	?				От	III
					Пи	III
25.XIII	?				Во	III
					В—I	III
					В—II	III
					От	III

Примітки

[1] *Кухаренко Ю. В.* Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Д. 1-29.— 70с.;

КаспароваК. В. Зарубинецкий могильник Велемичи-П//АСГЭ.—1972.— Вып. 14.— С.53-111;

КаспароваК. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 131-168;

Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ.— Вып. 17.— С. 35-66.

[2] *Кубышев А. И., Максимов Е. В.* Пироговский могильник //МИА—1969.—Вып. 160.—С 25-38;
Кубишев А.1., Скиба Л.Є. Пирогівський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 83-95;
Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959.— Вып. 70.— С. 61-93;
Матеріали розкопок могильника Вишеньки (розкопки автора) не опубліковані та зберігаються в фондах Національного музею історії України в м. Києві.

[3] *Кухаренко Ю. В.* Чаплинский могильник//МИА.— 1959.—Вып. 70.—С. 154-180;
Поболь Л. Д. Славянские древности Белорусси. Минск.: 1973.— Ч. 2.— 240 с.
Пачкова С. П. Про відокремлення ремесла у племен зарубинецької культури (за керамічними матеріалами).— Здана до друку.

[5] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., Наук, думка.— 1990.—С. 87, 88.

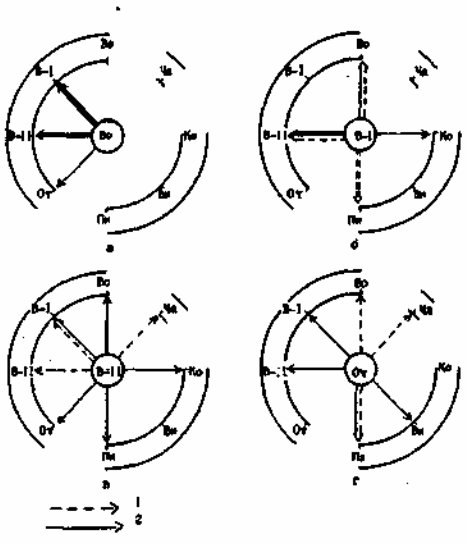

Рис. 1. Інтенсивність шлюбних контактів зарубинецьких общин: а) — общини Воропіне, б) — общини Велемичі-I, в) — Велемичі-II, г) — общини Отвержичі; I — контакти, встановлені за мископодібним посудом, II — контакти, встановлені за горщикоподібним посудом.

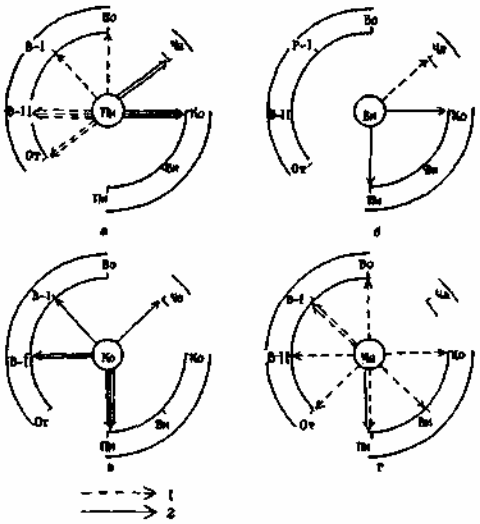

Рис. 2. Інтенсивність шлюбних контактів зарубинецьких общин: а) — общини Пирогів, б) — общини Вишеньки, в) — общини Корчувате, г) — общини Чаплин; 1) — контакти, встановлені за мископодібним посудом, 2) — контакти, встановлені за горщикоподібним посудом.

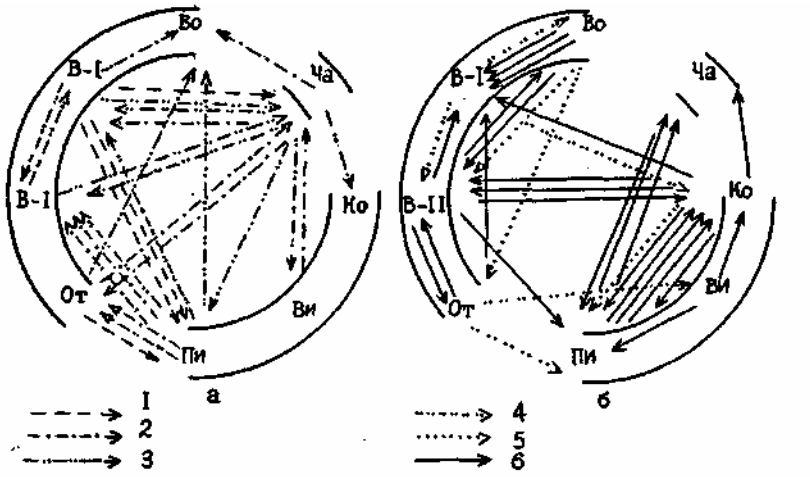

Рис. 3. Інтенсивність шлюбних контактів зарубинецьких общин за хронологічними періодами, а) — шлюбні контакти, встановлені за мископодібним посудом, б) — шлюбні контакти, встановлені за горщикоподібним посудом. 1 — контакти за мископодібним посудом у I хронологічний період, *2* — контакти за мископодібним посудом у II хронологічний період, *3* — контакти за мископодібним посудом у III хронологічний період, *4* — контакти за горщикоподібним посудом у I хронологічний період; *5* — шлюбні контакти за горщикоподібним посудом у II хронологічний період, 6 — шлюбні контакти у III хронологічний період за горщикоподібним посудом.

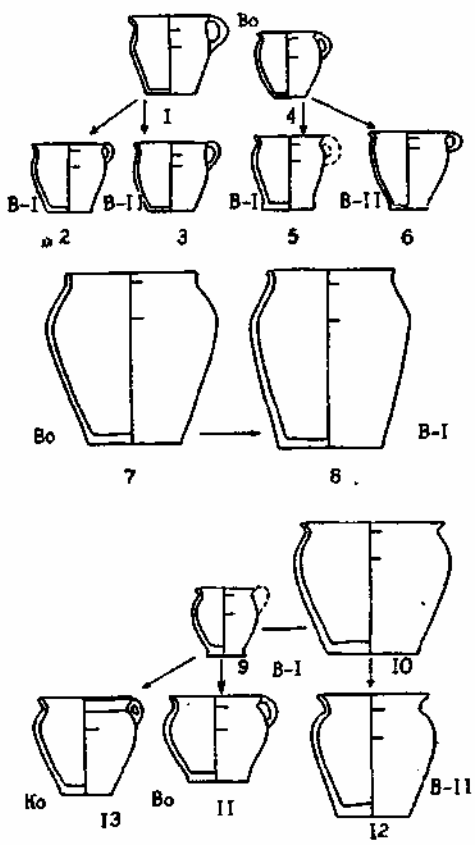

Рис. 4. Поширення виробництва однотипного посуду з первинних пунктів виготовлення внаслідок шлюбних зв'язків: тип 21.XIII: *1* — Во, *2* — ВІ, п. 39; *3* — ВІІ, п. 36, тип22.XIII: *4* — Во, п. 25; *5* — ВІ, п. 135; *6* — ВІІ, п. 109; тип 37.XV: *7* — Во, п. 15; *8* —ВІ, п. 54; тип 10.XIII: *9* — ВІ, п. 88; *10* — ВІ, п. 90; *11* — Во, п. 21; *12* —ВІІ, п. 115; *13* — Ко, в 2100/1035.

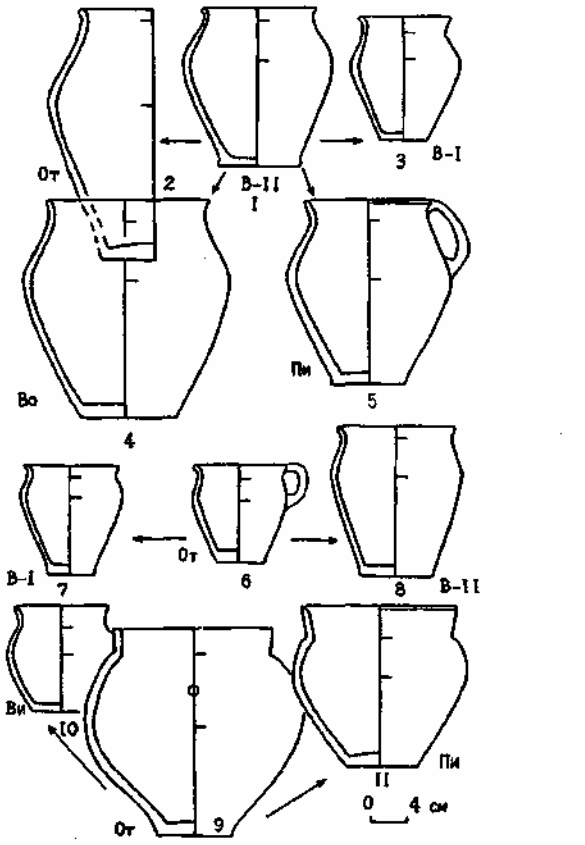

Рис. 5. Поширення виробництва однотипного посуду з первинних пунктів виготовлення внаслідок шлюбних зв'язків: тип 25.XV: *1* — ВІІ, п. 11; *2* — От, п. 34; *3* — ВІ, п. 50; *4* — Во, п. 6; *5* — Пи, п. 188; тип 21.XV: *6* — От, п. 88; *7* — ВІ, п. 29; *8* — ВІІ, п. 58; тип 38.XIV: *9* — От, п. 21; *10* — Ви, п. 35; *11* — Пи, п. 61.

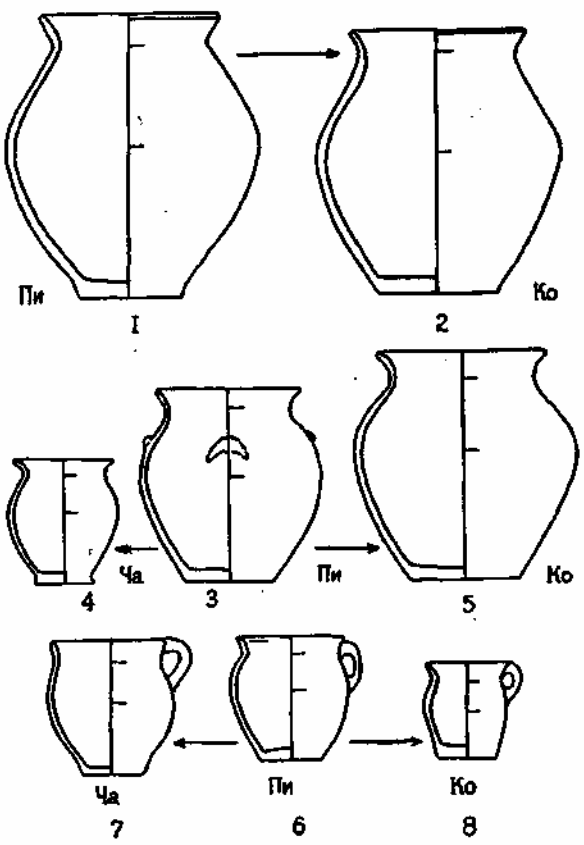

Рис. 6. Поширення виробництва однотипного посуду з первинних пунктів виготовлення внаслідок шлюбних зв'язків: тип 25.XVI: 1 — Пи, п. 9; 2 — Ко, в 2100/1029; тип 10.XVI: 3 — Пи, п. 89; 4 — Ча, п. 14; 5 —Ко, 1940/67; тип 22.XVI: 6 — Пи, п. 195; 7 — Ча, п. 235; 8 — Ко, в 2100/18.

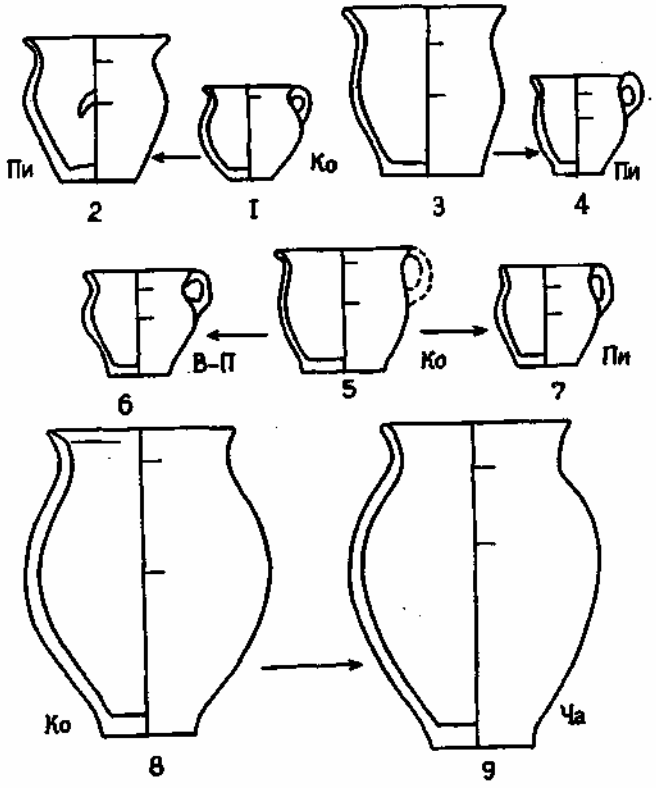

Рис. 7. Поширення виробництва однотипного посуду з первинних пунктів виготовлення внаслідок шлюбних зв'язків: тип 9.XIV: 1 — Ко, в 2100/13; 2 — Пи, п. 118; тип 21.XVI: 3 — Ко, 1940/76; 4 — Пи, п. 84; тип 21.XIV: 5 — Ко, в 2100/22; 6 — ВП, п. 43; 7 — Пи, п. 24; тип 26.XVIII: 8 — Ко, 41/134; 9 — Ча, п. 36.

Урнові поховання зарубинецької культури.

Л.Є. Скиба

Одне з провідних місць у дослідженні зарубинецької культури посідає вивчення поховального обряду. Почасти це зумовлювалося тим, що дослідження поселень за повнотою, інформативністю, зрештою, збереженістю пам'яток, значною мірою поступалися могильникам. Останні є винятковими щодо видової і типологічної різноманітності археологічних матеріалів, які завжди служили основою для будь-яких наукових класифікацій. Накопичений за роки досліджень матеріал дозволяє безпосередньо звернутися до інтерпретації, реконструкції самого поховального обряду, розшифрування його семантичного коду. Увага до семантики поховального обряду часто виявлялася лише в тому, що дослідники просто змушені були апелювати до певних (визнаних за аксіоми для стародавніх колективів) світоглядних установок, аби пояснити ті чи інші особливості поховального обряду, з якими стикалися під час роботи.

В історіографії зарубинецької культури явно бракує узагальнюючої аналітичної праці, присвяченої інтерпретації і семантиці зарубинецького поховального обряду, в якій досягнення і намагання попередніх дослідників у цьому напрямі знайшли б своє вирішення. Беручи це до уваги, маємо надію, що пропонована нами інтерпретація одного типу зарубинецьких поховань, а саме — урнових, може бути внеском до такої праці.

В зарубинецькій культурі ми маємо справу з конкретним, сформованим, усталеним поховальним обрядом, який не зазнає істотних змін протягом всього існування культури аж до її зникнення як цілісної системи. Ця незмінність і стабільність виявлялася, передовсім, у кремації тіла померлого обіч могили, збереженні і співіснуванні протягом хронологічного діапазону різних типів і підтипів поховань[1], орієнтації та облаштуванні самої могили, однотиповому наборі поховального інвентаря тощо. Отже, склавшись на певному етапі розвитку культури, цей обряд продовжував задовольняти потреби її носіїв протягом тривалого часу, що, разом з іншими істотними чинниками, стало основою для виділення сайої зарубинецької культури як цілісності. Проте, згадана усталеність поховального обряду, як це не прадоксально ускладнює проблему інтерпретації, реконструкції поховального обряду. Дослідники і досі не дійшли згоди в питанні про генезис самої культури, як і про механізм утворення архе-

© Л.Е.СКИБА

ологічної культури в цілому, а, отже, і її поховального обряду[2]. Тому визначення семантики окремих елементів цього обряду вимагає не тільки залучення матеріалів археологічних культур, близьких до зарубинецької хронологічно чи територіальне, а й проведення широких історичних паралелей з культурами, що істотно вплинули на європейську ойкумену доби раннього заліза.

Не торкаючись питання про причини виникнення самого обряду кремації, зазначимо лише, що в багатьох культурах цей обряд співіснує з обрядом інгумації; часом витісняючи його зовсім, або затухаючи під його впливом, як це було, скажімо в гомерівській та класичній Греції , черняхівській культурі. Співіснування кремації і інгумації детально висвітлене в статті С. С. Бессонової[3].

Цей надто важливий факт свідчить про те, що кремація не була повною протилежністю обряду інгумації і мала єдине з ним світоглядне підґрунтя. Це підтверджується і урновими похованнями, адже відомо, що посудина (урна) не була прерогативою лише обряду кремації. Поховання в урнах за обрядом інгумації було надто поширеним явищем ойкумени доби раннього заліза (особливо доби еллінізму).

Урнові поховання в зарубинецькій культурі присутні на могильниках Середньої Наддніпрянщини і Прип'ятського Полісся. В кількісному відношені такі поховання представлені по різному. На Корчуватівському могильнику вони складають 29.9% (30 поховань), на Пирогівському — 6.5% (17 поховань), у Вишеньках — 6.5% (4 поховання). Урнові поховання виявлені і на інших могильниках цього регіону, досліджених не повністю[4]. Кількість поховань цього типу на могильниках Полісся коливається від 0.87%-3.7% (Велемичі II — одне поховання, Вороніне — 2 поховання) до 23.7% (Отвержичі — 23 поховання). Відсутність таких поховань на Верхній Наддніпрянщині, мабуть, пов'язана з тим, що в цьому регіоні повністю досліджений лише Чаплінський могильник, хоча, можливо, це можна пояснити інакше.

Розглядаючи розташування урнових поховань на могильнику, де такі поховання становлять принаймні близько 10% від загальної кількості, можна говорити про те, що вони мали тенденцію до утворення виокремленої територіальної групи. На могильнику Отвержичі урнові поховання тяжіють до східної-південно-східної частини могильника, хоча окремі поховання зустрічаються на всій території[5]. У Пирогівському могильнику урнові поховання мають тенденцію до розташування на південній частині могильника. Групи урнових поховань Корчуватівського могильника значно виразніші і кількість поховань теж більша. Перша група розташована в північній частині могильника «і займала тут у давнину, мабуть, центральне становище»[6]. Друга група урнових поховань знаходилася в цій же частині могильника, дещо північніше за першу. Третя група розташовувалася в південній частині могильника. Поза цими групами на значній відстані одне від одного як у північній, так і в південній частинах виявлено ще 8 поховань.

За спеціальні урни правили посудини різні за своїми типологічними та технологічними ознаками. Скажімо, на Пирогівському могильнику ними були а) чорнолощені горщики, орнаментовані наліпами (поховання 10, 91) і неорна-

ментовані (поховання 3, 4, 33, 110); б) миски чорнолощені (поховання 70); в) корчага з шорсткою поверхнею (поховання 13, 30, 124,132,236,237,243,253,254), прикрашені по краю вінець пальцевими вдавленнями, рідше — без орнаменту.

Більшість урнових поховань мають таку ж глибину, як і могильні ями ямних поховань. Форма могильної ями урнових поховань найчастіше округла чи близька до такої. Урни в похованнях розміщені як вертикально, так і горизонтально. Горизонтальне положення урни могло бути пов'язане з невеликою глибиною могильної ями (0.22-0.45 м) в той час, як урна-корчага сягала висоти 45-48 см, а могло мати й обрядову обумовленість, адже воно простежене й у більш глибоких похованнях.

Частина урнових поховань мала поховальний інвентар з посуду та прикрас. Слід відзначити, що супровідний посуд розміщувався безпосередньо біля урни. Аналогічно до ямних поховань, набір супровідного посуду варіювався, хоча його варіанти не залежали ні від наявності чи відсутності фібул чи інших речей, ні від місця розташування самого поховання.

Характер облаштування урнових поховань, типологія урн, а також тенденція до осібного розташування цих поховань на могильнику, наводили дослідників на думку про те, що в урнових похованнях, очевидно, слід вбачати певний хронологічний етап у розвитку поховального обряду зарубинецьких племен, а саме — ранній етап, що мав риси поховального обряду попередніх археологічних культур, зокрема, пізньоскіфської або (для пам'яток Полісся) поморської культури[8]. Подальше вивчення і дослідження пам'яток зарубинецької культури змусили дослідників констатувати, що «урновий обряд як хронологічна ознака використовуватися не повинен...», однак при цьому лишається в силі висновок про поховання цього типу як ознаку інокультурних впливів[9].

На наш погляд, у розв'язані проблеми про характер урнових поховань поза увагою дослідників залишилися два суттєві моменти: 1) антропологічний (статевовіковий) аналіз урнових поховань та 2) їхня семантика.

Для могильників зарубинецької культури, що містять урнові поховання антропологічний аналіз кальцинованих кісток проводився лише на двох — Пирогівському[10] та Отвержичі[11]. З 12 урнових поховань Пирогівського могильника, кістки яких були антропологічне досліджені, 6 виявилися дитячими, одне — жіноче (жінка до 25 років), три містили лише кістки тварин, два — людські кістки, але встановити вік і стать неможливо. Така ж тенденція щодо дитячих поховань встановлена іна зарубинецькому могильнику Отвержичі, де з 23 урнових поховань 10 — дитячих, а 5 — жіночих, решта — невизначені. Наявність серед урнових поховань жіночих не протирічить вказаній тенденції. На могильнику Вороніне обидва урнові поховання інтерпретовані як дитячі. До того ж серед кісток одного з них (поховання 2) виявлено чотири не повністю згорілих дитячих зуба . В тих випадках, коли вік похованої дитини вдавалося визначити, він становив від народження до 7-8 років. На могильнику Отвержичі вік померлої дитини з поховання № 28 становить три роки, а з поховання № 38 — 7-8 років. На Пирогівському могильнику в похованнях № 236, 253 виявлено кальциновані кістки дитини до одного року, в похованні № 124 —

дитини 2-5 років, а в похованнях № 10, 91 — до 7 років. Таким чином, цілком можливо, що в урнових похованнях переважно ховали дітей віком до 7 років, тоді, як в ямних похованнях дитячі представлені другою віковою групою до 15 років (Пирогів, поховання № 215,226,195).

Цікавим в цьому плані є звичай дитячих поховань в амфорах, що існував як в Ольвії, так і в інших центрах античного Надчорномор'я протягом усієї античної доби . Як уже зазначалось, кремація і інгумація належали до одного семантичного раду. Показовим є те, що серед ямних поховань зарубинецьких могильників, виконаних за обрядом кремації, є такі, що мали анатомічну викладку кальцинованих кісток. Подібна анатомічна викладка, коли кістки черепа знаходилися зверху, прослідкована і в деяких урнових похованнях[13].

Найпоширенішими інтерпретаціями урнових поховань, виконаних як за обрядом кремації, так і за обрядом інгумації, є пояснення їх 1) як своєрідної «їжі для бога смерті»[14], а також 2) уособлення ідеї реінкарнації, коли посудина-урна була прообразом материнської утроби[15]. На наш погляд, поховання в урнах не можуть бути інтерпретовані як «їжа бога смерті». Загалом зв'язок урн і варистого посуду здається дещо натягнутим, навіть зважаючи на те, що посудинами-урнами часто були великі корчаги «кухоного» типу. Згадаймо, однак, що за урни правили амфори та посуд явно непридатний для приготування їжі, а також глиняні моделі жител, що зовсім протирічить зв'язку між урною й варистим посудом. Цікавим в цьому відношенні є й етимологія слова «корчага» як її тлумачать деякі лінгвісти (від алтайського kurcuk, karcak — «ящик», «труна»[16]. Означення посудини на індоєвропейському рівні асоціювалося, передусім, з землею — ямою[17], що й зовсім віддаляє нас від ототожнення урн з варистим посудом. Очевидно, що побутовий посуд і посуд ритуальний у стародавніх колективах ніколи не змішувався, що підтверджено етнографічними даними.

Дещо штучними видаються і спроби зв'язати урнові поховання з ідеєю реінкарнації, де урна символізувала собою материнську утробу. На перший погляд такий зв'язок підтверджується на лінгвістичному рівні (словенське «lones" — горщик виводиться з праслов'янського «lono» — утроба, лоно)[18]. Однак саме слово «лоно» більшість дослідників виводить від праслов'янського lezati — «лежати», loze — «ложе» через вихідну форму log-sno — «лежання», пов'язану з праслов'янським «logi» — «низина», долина, «лог». Форма lezati, у свою чергу, споріднена з давньонім. ligen — «лежати», гот. ligan, lige — ліжко, могила[19]. Тобто лінгвістичні дані підводять нас до висновку про те, що зв'язок урна-материнське лоно, якщо й існував, то явно не був домінантним. Цей висновок підтверджується і різноманітністю типів поховальних урн як у зарубинецькій культурі, так і в інших культурах (в деяких культурах урнами правили глиняні моделі жител).

Крім семантичної тотожності урнових інгумацій і кремацій, а також визначення вікової приналежності похованих (про що йшлося вище), для з'ясування семантики урнових поховань зарубинецької культури (а, можливо, й таких загалом) слід зауважити, як мінімум два моменти: походження самого обряду похо-

нання в урнах та зв'язок таких поховань з орієнтацією. Ці два моменти вистукають не просто поєднаними, але й пов'язаними причинно-наслідковими зв'язками.

Як уже зазначалося, ями урнових поховань найчастіше мають круглу чи близьку до круглої форму, тобто вони позбавлені чіткої просторової орієнтації (вона для них не є обов'язковою). Загальна функція орієнтації поховань (як і жител на поселеннях), що полягала в соціалізації (упорядкуванні) довколишнього простору могла бути опущена лише в одному випадку, коли об'єкт цієї функції (в нашому випадку рештки померлого) включався до вже готової (упорядкованої) структури. Показовим у цьому плані є той факт, що в археологічних культурах, де поховальні комплекси розміщені в житлах, рештки похованих орієнтовані або до центру житла або не мають певної орієнтації . Так, на Козирському городищі, де безпосередньо в житлах (!) були досліджені дитячі поховання в амфорах, всі вони не мали стійкої орієнтації і розміщувалися «або в кутках приміщень або біля вхідних дверей[21]». Орієнтації не дотримувалися, бо функцію соціалізації простору виконувала сама споруда. Широковідома теза про семантичну єдність житла й домовини, стосовно до нашого випадку, найяскравіше засвідчена у Месопотамії, де стіни жител і поверхня посуду прикрашалися однаковим орнаментом і позначалися одним знаком[22]. Етнографія знає безліч прикладів, що переконливо свідчать про захисні функції глини у давнину — від будівництва хати-мазанки до вироблення глиняного посуду і етики поводження з глиною[23]. Ймовірно, що такі захисні функції в урнових похованих зарубинецької культури і виконувала урна, що була готовим (захищений) упорядкованим об'ємом. Показовим також є те, що в культурах з масовим похованням у житлах, переважну більшість похованих становлять діти[24]. Цікаво, що для античних міст обряд поховання дітей в амфорах під підлогою жител спостерігається лише на периферії, що відзначалася значним відсотком «варварського населення[25]».

Такі факти можуть бути пояснені самим соціальним статусом малолітніх дітей у стародавніх колективах, коли «у початковий період життя дитина вважалася особливо беззахисною перед злими духами, мешканцями того світу, який вона недавно полишила[26]. Отож і простір, куди вміщували кістки дитини по смерті, мав бути упорядкований виразніше, відчутніше, що й досягалося за допомогою посудин-урн.

Зважаючи на віковий склад похованих в урнах та на сам характер цих поховань, можна припустити, що зарубинецькі урнові поховання і дитячі поховання у житлах належать до одного семантичного ряду.

Співіснуючи в різних культурах, обряди кремації і інгумації померлих, не були явищами, що виключали одне одне, так само, як урнова кремація та інгумація грунтувалися на одних світоглядних підвалинах. Пов'язані безпосередньо з орієнтацією поховань, а, відтак, з соціалізацією довколишнього, посудини-урни виконували ті ж функції, що й житла на поселеннях. Аналіз урнових поховань зарубинецької культури свідчить про те, що такі поховання були дитячими (діти, очевидно, до 7 років) і на різних могильниках мали тенденцію до утворення виокремлених територіальних груп. Урна підсилювала захисні

функції поховання, що було необхідним, зважаючи на статус малолітніх дітей у стародавньому колективі. Урнові дитячі поховання зарубинецької культури, очевидно, були результатом дивергенції обряду поховань у житлах — явища досить поширеного в ойкумені за раніших часів.

Примітки

[1] *Докладніше див.:* Скиба Л. Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери.—К., 1992.— С. 13-20.

[2] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 13,14.

[*] *Докладніше* про це див.: Акимова Л. И. Об отношении геометрического стиля к обряду кремации // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.—М., 1990.—С. 31.

[3] *Бессонова С. С.* Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 23,24.

[4] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 23-59.

Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры // АСГЭ.— 1976.— № 17.— С. 37.

[6] *СамойловскийИ. М.* Корчеватовский могильник // МИА.— 1969.— № 70.— С. 64.

[7] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье...— С. 105,122.

[8] *Каспарова К. В.* Новые материалы могильника Отвержичи...— С. 42.

[9] *Каспарова К. В.* Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников).— Автореф. дис.... канд. ист. наук.— Л., 1981.— С. 12.

[10] *Антропологічний* аналіз кальцинованих кісток проводився канд. мед. наук О.В.Филипчуком.

[11] *Антропологічний* аналіз проводився проф. В. В. Гінзбургом і польським антропологом А. Малиновським.

[12] *Археологія* Української РСР.— К., 1971.— С. 302.; Бунятян Е. П., Зубарь В. М. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса.— СА., 1991.— № 4.— С. 228-238.

[13] *Славяне* .Юго-Восточной Европы...— С. 43.

[14] *АнтоноваЕ.В.* Обряд и верования первобытных земледельцев Востока.— М., 1990.— Прим. 13.

[15] *Томсон Д.* Исследования по истории древнегреческого общества.— М., 1958.— С. 247.

[16] *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках. (Этимология и опыт групповой реконструкции).— М., 1966.— С. 215.

[17] *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины.— К., 1974.—С. 129.

[18] *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология...— С. 212-214.

[19] *Етимологічний* словник української мови.— К., 1989.— Т. 3.— С. 213, 286.

[20] *Антонова Е. В.* Обряды и верования...— С. 110,111.

[21] *Бураков А. В.* Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.—С. 141.

[22] *Антонова Е. В.* К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока.— М., 1981.—С. 55.

[23] *Пошивайло О.* Гончарство Лівобережної України XIX-початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості.— К., 1991.— С. 17-25.

[24] *Антонова Е. В.* Обряды и верования...— С. 85, 86.

[25] *Бураков А. В.* Козырское городище...— С. 142.

[26] *История* первобытного общества. Эпоха классообразования.— М., 1988.—С.272.

Венедсъка община I — II ст. н. е. на Волині

ОСНОВНІ РИСИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ (за матеріалами поселення зубрицької культури біля с. *Линів)*

Д. Н. Козак

Линівське поселення — одне з найбільш широко, практично повністю, розкопаних протягом 1988 — 1989 рр. пам'яток зубрицької культури. Воно розташоване в 1 км на південь від села в урочищі Друга Безодня і займає відносно рівну площадку на гребені високого схилу площею близько 3 тис. м . Це поселення є одним з чотирьох у гнізді, розташованих в 300 — 700 м одне від одного уздовж нешироκої, але довгої заболоченої долини з виходом кількох джерел, в однакових топографічних умовах і приблизно однакових розмірів.

Дослідники обстежили ділянку 2.3 тис. $м^2$. Виявлено залишки восьми жител, семи господарських будівель та 18 господарських ям-погребів. За житла правили півземлянки з котлованом овальної і підпрямокутної, навіть квадратної та округлої форми. Площа не фіксована і складає від 12 до 25 $м^2$, висота земляних стін 0.3-0.5 м. Одне житло було землянкою видовжено-овальної (горошиноподібної) форми висота земляних стін якої становить 1.4 м. Стіни шести жител орієнтовані кутами за сторонами світу.

5 жител з 8 мали глинобитні вогнища. Вони розміщувалися посередині долівки, або під однією із стін. У житлі 16 вогнище розміщалося у західному куті на материковому останці і було вимощене черепками. У житлі 1 крім вогнища виявлена глинобитна піч, побудована на материковому останці під північно-західною стіною.

У двох найбільших за розмірами житлах входи розташовані по боках схилу. Вхід мав вигляд сіней, що примикали до стіни довжиною 1.2-1.6 та шириною 1 м. З сіней до житла вели одна або дві сходинки, вирізані у стіні.

По периметру стін трьох жител розміщалися стовпові ями. У двох житлах (3, 19) ями були розміщені у долівці котловану, в одному випадку (житло 11) стовпові ями простежені довкола заглибленої частини в 0.2-0.4 м від її борту.

В п'яти житлах стовпових ям не простежено. Цікаво відзначити, що

© Д. Н. КОЗАК

стаціонарні вогнища відсутні тільки в тих житлах, де стовпові ями розміщувалися всередині котловану (3, 19). Це явище простежено і на інших зубрицьких поселеннях і розгадку його слід, очевидно, шукати в конструктивних особливостях будівель.

Господарські будівлі, як і житла заглиблені у материк на 0.3-0.6 м, площею 9-16 м^2. Всередині кількох споруд (№№ 4, 7) розташовані підвальні ями, деякі мали пристінні материкові виступи-прилавки.

Господарські ями-погреби за формою округлі, овальні, діаметром 1.4-2 м та глибиною 0.4-1.2 м. Яма № 3, що знаходилася поряд з житлом 1 (рис. 1) мала випалені стіни на товщину до 5 см. Під стінами рівними рядами складена велика кількість уламків тягарців до ткацького верстата. Очевидно, яма використовувалася для випалу цих знарядь праці.

Линівські поселенці користувалися виключно ліпним (виготовленим руками) посудом. При розкопках знайдені уламки горщиків, мисок, кухликів. Кілька посудин залишились цілими. Линівська кераміка зубрицької культури вирізняється тим, що до тіста з якого вона формувалася не додавали полови. Це видно з того, що на 1600 уламків трапився лише один відбиток зерна.

Загалом на поселенні зібрано до 80 форм кераміки. З них 54 (67%) горщики, 15 мисок (19%), 11 кухликів (14%) і одна курильниця. Отже основну кількість посуду у господарстві становили горщики. Таке співвідношення асортименту посуду повторюється на інших зубрицьких пам'ятках і близьке до співвідношення цих видів посудин у культурі в цілому (горщики 60.2%, миски 22.6%, кухлики 7.8%).

Беручи до уваги те, що площа поселення у Линеві досліджена практично повністю, можна судити, що зібрані на ньому посудини, складають приблизно ту кількість посуду, яка була в обігу його мешканців. В такому випадку можна, розділивши цю величину на наявні житла, отримати відносну кількість посудин, що побутувала в одному господарстві.

В результаті підрахунків виходить, що кількість горщиків складала 6-7 одиниць, мисок 2-3 одиниці, кухликів 1-2 одиниці. Але беручи до уваги ту обставину, що при дослідженні зібрано не весь посуд, а також те, що певна його частина виносилася чи викидалася за межі поселення, можна допустити, що у господарстві було 9-10 горщиків, 4-5 мисок, 2-3 кухлики. Враховуючи, що в кожній хаті мешкали в середньому 4-5 осіб, приходимо до висновку, що кількість горщиків значно перевищувала кількість мешканців житла. Це значить, що горщик грав багатофункціональну роль (використовувався для приготування їжі, для зберігання рідини, сипучих продуктів). Миски для їжі, відповідали, очевидно, кількості членів сім'ї, кухликів було менше ніж членів сім'ї, отже вони були у спільному користуванні.

Чи відповідають ці цифри набору кераміки, виявленої в окремих житлах? Так, у житлі 1 виявлено уламки 4 горщиків, 5 мисок, в житлі 3-4 горщиків і 3 миски, в житлі 7-16 горщиків, 2 миски і 2 кухлики, в житлі 11-4 горщики, в житлі 12-3 горщики і 1 миска, 2 кухлики і т. д.

Цю невідповідність можна пояснити, очевидно, тим, що заповнення котловану житла не є закритим комплексом і тому знайдена там кераміка не могла бути у використанні тільки його мешканців, а походить значною мірою з самого поселення, як відходи з інших жител. Треба визнати, що більшість керамічних форм, які ми знаходимо у житловій ямі, відображають, в основному, наступний етап існування поселення. З цього випливає, що у заповненні останніх жител поселення не повинно бути багатого керамічного матеріалу, або ж він може бути перемішаним із зсуненими культурними відкладами даного поселення та матеріалом наступних поселенців.

Горщики, що використовувалися у господарстві досить різноманітні за величиною та формами і розподіляються на сім різних типів.

Основну кількість складають великі і середні посудини конічної форми з різним ступенем профілювання (сильнопрофільовані (14 шт.), середньопрофільовані (13 шт.), слабопрофільовані (10 шт.). Кількома екземплярами представлені горщики біконічного профілю, горщики банкоподібної форми та широкі низькі посудини що нагадують макітри.

Миски були двох типів: есовидного профілю та близькі до циліндроконічних. Кілька мисок прикрашено складними геометричними узорами.

Кухлі теж двох видів: біконічного профілю та форми зрізаного конусу. Більшість з них мала ручки. Оригінальним керамічним витвором є «курильниця». Виріб конічної форми, збережений повністю, сильно випалений, міцний, стінки товсті, конусом звужуються догори. Внутрішня поверхня і дірки закопчені. Дно відсутнє, придонна частина вертикальна. Тулуб з усіх боків критий наскрізними дірками. Висота «курильниці» 3 см, ширина основи 10 см, ширина верхньої частини 6 см. Аналогії цій посудині поки що не знайдені. Особливостями керамічного комплексу даного поселення на Волині є відносно велика кількість посуду пшеворської культури ранньо-римського часу, відсутність дисків-сковорідок, наявність окремих дакійських елементів).

Інші речі зібрані на селищі складаються з великої кількості глиняних прясел, кістяних проколок та грузил до ткацького верстата, кількох кістяних лошил, кам'яних брусків, залізних ножів, однієї глиняної ллячки, кістяного односкладового гребеня та фрагмента залізної псалії — частини вудил.

Перш ніж перейти до питання про соціальну структуру линівської общини, зупинимося на хронології селища, періодизації його функціонування.

Невелика кількість датуючих предметів не дозволяє при визначенні часу його існування спиратися на чіткі хронологічні репери. Тому ми змушені, виходячи з хронології кістяного односкладового гребеня — єдиної датуючої знахідки на поселенні — використати вертикальну та горизонтальну стратиграфію, дані порівняльно-типологічного аналізу керамічного комплексу.

Кістяний односкладовий гребінець виявлений у житлі 7 має дугоподібну спинку і прямі бочки, належить до найбільш раннього типу односкладових гребенів у Європі (група I а, тип I, варіан I за класифікацією А. Хмельовської). Він датується другою половиною I — II ст. н. е. (Chmelowska, 1971, S. 97, V. 27).

В горизонтальній стратиграфічній колонці археологічних культур Волині першої половини I тис. н. е. зубрицька культура лежить між пшеворськими старожитностями, верхній хронологічний рубіж яких визначається серединою I ст. н. е. і вельбарською культурою, початкова фаза якої припадає на останню чверть II ст. н. е. (Козак, 1989). Отже загальні рамки існування поселення можна визначити часом датування кістяного односкладового гребеня. Цей гребінь знайдено у житлі 7, керамічний комплекс якого відзначений рядом архаїчних рис. Це, зокрема, посудини, близькі до кераміки поморсько-кльошової та зарубинецької культур, а також уламки горщиків та мисок з потовщеними, профільованими вінцями — рисою, характерною для посуду пшеворської культури пізньо-латенського часу. Комплекси з таким набором кераміки становлять найраніший пласт у зубрицькій культурі і відносяться до другої половини I ст. н. е. (Козак, 1992 С. 47-61).

Аналогічний набір керамічних форм має житло 1.

Дещо пізнішу фазу складають керамічні комплекси жител 3, 12, 19 споруди 6. В них вже відсутні риси пшеворської культури пізньолатенського часу, але ще наявні виразні елементи зарубинецької культури. Як встановлено рядом польських дослідників (Dzabrowskiöi 19586 Tall. II-IX) та нашими спостереженнями (Козак, 1992) пізньолатенські елементи в кераміці пшеворсьокї культури остаточно зникають в кінці I ст. н. е. Очевидно, кінцем I ст. н. е., а можливо включаючи і початок II ст. слід датувати другу фазу існування поселення у Линеві.

Найпізнішими є житла 8, 11, 16, споруди 4, 5, 8,12,14, 15 ряд господарських ям біля жител, керамічні комплекси яких є типовими для зубрицької культури Волині II ст. н. е. Хронологію раду господарських споруд та більшості ям-погребів визначити важко через недостатнью кількість виявленого в них археологічного матеріалу. Проте деякі дані щодо їх відносної періодизації може надати аналіз горизонтальної стратифікації.

Оскільки зубрицьке поселення у Линеві розкопане практично повністю, воно може бути використане, як важливе джерело для дослідження питань планування, а через них — проблеми соціального устрою венедського суспільства I — II ст. на території Волині.

Перше, що впадає у вічі при розгляді планування линівського поселення — це чіткий просторовий розподіл його господарських і житлових об'єктів (рис. 1). Практично всі ями-погреби розміщалися окремою, компактною групою на відстані 12-15 м від жител та господарських будівель. Лише кілька з них були розмішені порад з житлами. Аналіз показав, що це, за виключенням двох випадків, житла фази III (8, 11, 16). Два з трьох жител фази III мали порад також господарські споруди. Так біля житла 9 розміщалася одна яма-погріб та дві господарські споруди, біля житла 16 — дві господарські споруди і одна яма-погріб, біля житла 11 — одна яма-погріб. Це, очевидно, були, на відміну від жител фази I і II окремі житлово-господарські двори. Виходячи з цього треба визнати, що комплекс ям-погребів, розташований окремою ком-

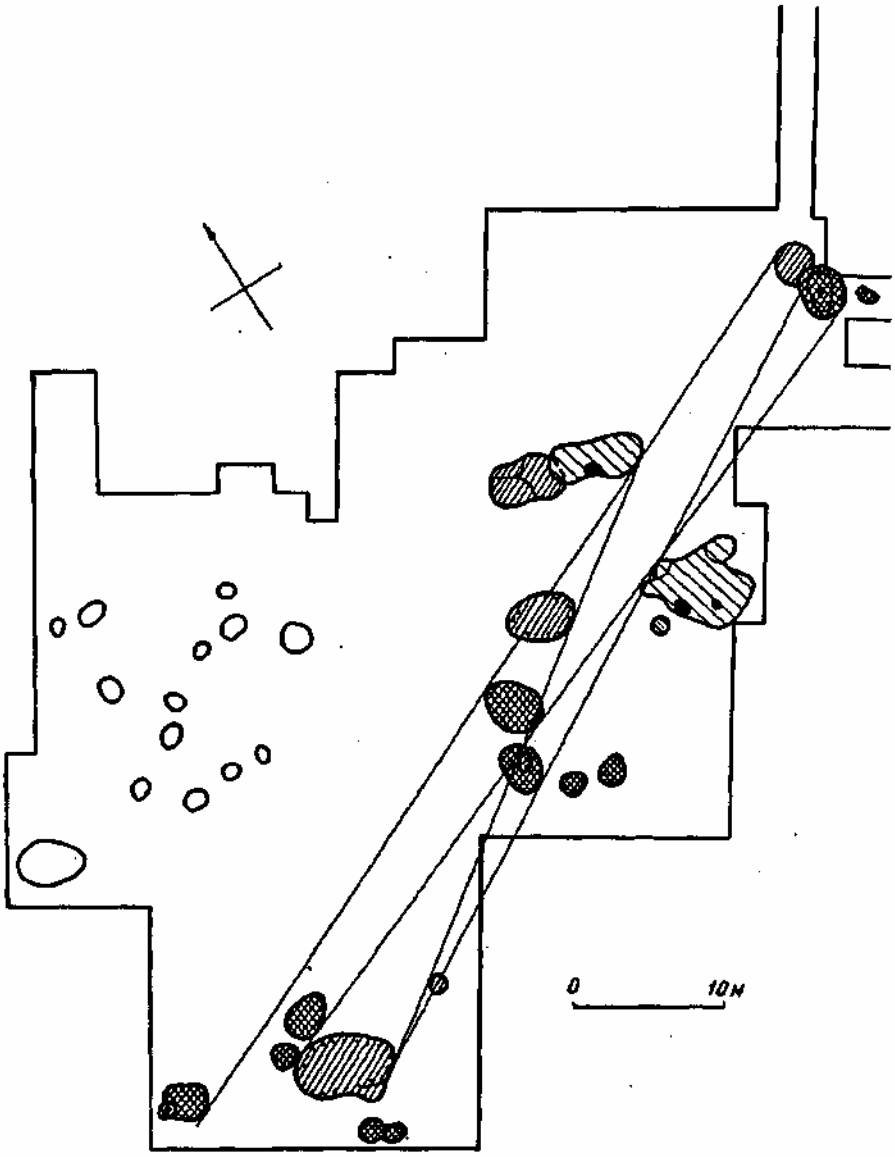

Рис. 1. План-схема розміщення об'єктів на поселенні зубрицької культури у Линеві.

пактною групою, належав сільській общині першої і другої фаз її розвитку. Він відбиває той її рівень розвитку, коли в межах великої патріархальної общини отримують господарську самостійність окремі її сім'ї, із збереженням деяких форм колективної власності на результат праці. Що стосується линівської об-

щини третього етапу існування поселення то вона, судячи за матеріалами, зробила в цей час великий крок вперед у своєму розвитку. Біля кожного з жител вже розташовано повний комплекс господарських приміщень. Вже утвердилися окремі господарські двори. Це може свідчити про виділення в цей час в межах патріархальної сім'ї повністю самостійних в господарському відношенні малих сімей.

Перейдемо до розгляду питання про планування житловоих об'єктів поселення протягом трьох фаз його розвитку.

На перший погляд виглядає, що всі житлові споруди поселення розміщені неупорядковано. Однак, застосування методу, запропонованого Я. В. Бараном для дослідження сільської общини слов'ян раннього середньовіччя показало іншу картину.

* Вивчаючи планування жител на поселенні VII-VIII ст. н. е. Рашків на Дністрі Я. В. Баран виявив, що певні групи (найменше 3 житла) розташовані так, що їх кути поєднуються однією прямою лінією. Причому встановлено, що існує кілька таких груп. Аналогічне явище, простежене і на інших розкопаних поселеннях слов'ян раннього середньовіччя. Автор дослідження висловив думку, що такі групи жител належали на поселенні окремій кровно-спорідненій сім'ї. Використаємо розроблену ним методику.

Виявляється всі житла линівського поселення розташовані так, що вони поєднуються однією прямою лінією, яка проходить по краях їх стінок.

Розглянемо це цікаве явище детальніше.

Найранішими на поселенні є дві житлові споруди — 1 і 7. Назвемо їх мешканців умовно родинами «А» і «Б». Вони розмішені одне напроти другого на відстані біля 10 м приблизно в центрі поселення (рис. 1-2).

Східний кут житла 1 лежить на одній прямій із західними кутами жител 12 і 19, які належать до фази II розвитку поселення, в свою чергу, східний кут

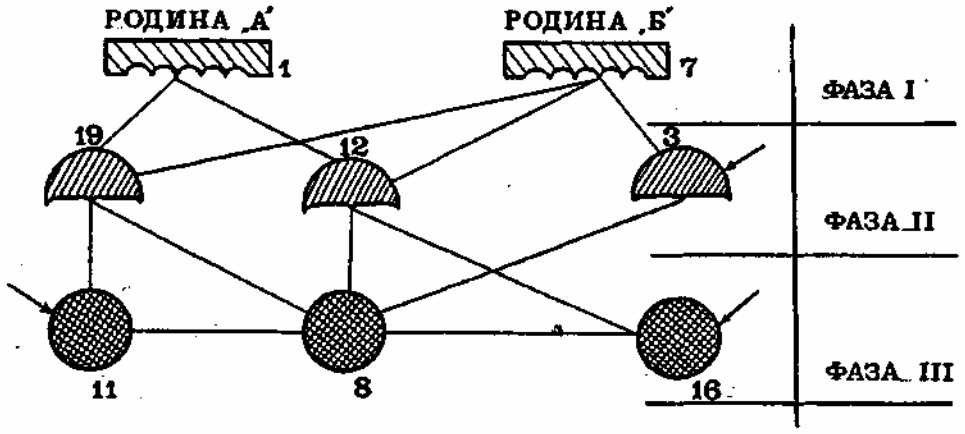

Рис. 2. Схема розвитку линівської общини.

житла 19, яке належить до фази II, поєднано однією лінією з західними кутами жител 8 і 11, які належать до фази III розвитку поселення. Ця пряма лінія торкається також східного кута житла 1 з фази I.

Можна припустити, що житла 12 і 19 виникли в результаті розселення сім'ї з житла 1, а у житлах 8 і 11 з фази III проживали вихідці з сім'ї, яка проживала в житлі 19 у фазі II.

Таким чином, окреслюється лінія розвитку сімейного колективу протягом близько 150 років. Отже житла на поселенні будувалися не хаотично. Має місце глибока продуманість організації його територіального простору.

Його суть полягає у підтримці просторового зв'язку з родичами попереднього покоління. Практично, зв'язок проявлявся, очевидно, у будівництві сином свого дому в такій точці поселення (відстань не мала значення), яка б поєднувалася однією лінією з домівкою батька чи брата. За констатацією цього факту лежить, очевидно чималий досвід і традиції розвитку первісної патріархальної общини, пізнання яких нам на жаль недоступне.

Прямі лінії, які поєднують друге житло фази I — житло 7 — із спорудами наступних фаз, відображають мабуть, тісний зв'язок його мешканців (родини «Б») з родиною «А», яка проживала в домі 1. Як і житло 1, будова 7 має дві лінії перетину в одному (західному) куті, внутрішньому, по відношенню до поселення, звернутому до житла 1. Одна пряма лінія поєднує його з західними кутами жител 3 і 19 з фази I і житлом 8 з фази III. Житло збільше не пов'язане лінією з жодним об'єктом поселення. Можна припустити, що тут жила сім'я, представники якої належали до родини «Б» і іншої ("чужої") общини. Житло 19 пов'язане лінією з родиною «А» (через житло 1) і родиною «Б» (через житло 3). Припускаємо, що тут жила сім'я, яка виникла в результаті шлюбу представників обох родин.

Другою лінією житло 7 пов'язане із східним кутом житла 12 фази II і житлами 8 та 16 з фази III.

Житло 12, як і житло 19, пов'язане лінією з житлами родини «А» і «Б», що свідчить про проживання тут сім'ї, яка складалася з представників обох родин.

Житло 16 (фази III) пов'язана лише однією прямою лінією з житлом 12 де мешкали представники родини «А» і «Б». Друга лінія не упирається в якесь житло поселення. Отже в цьому житлі могла проживати сім'я яка складалася з нащадків родини «Б» і чужої общини.

Житло ж 8, третє житло фази III пов'язане двома лініями з житлами спадкоємців родин «А» і «Б» линівського поселення. Житло 11 також пов'язане лише однією з попередніми житлами селища (з житлом 19).

Таким чином, можна припустити, що на поселенні жили дві сім'ї — родини «А» і «Б», наступне покоління мешкало в трьох домах. У двох із них проживали сім'ї, які виникли з поєднання двох родин (житла 12 та 19). в третій будівлі (3) жила сім'я, пов'язана лише з родиною Б. Третє покоління також жило в трьох домах. Одне з них продовжувало лінію розвитку поєднаних сімей

(житло 8), два — лінію розвитку спадкоємців родини «А» та «Б» (житло 11 родини «А», житло 16 — родини «Б» і представників чужої общини).

Отже, найтісніше поєднання родин «А» та «Б» проявляється у .другому поколінні, тобто на другій фазі існування поселення. Сім'ї з двох жител виникли в результаті поєднання родин «А» та «Б» (житла 12, 19). Сім'я житла 3 пов'язана лінією лише з однією родиною (родина «Б»). Членами цієї сім'ї були «очевидно», також люди з іншої общини.

У третій фазі знову формуються дві різні родини (з жител 16 і 11) пов'язані між собою не прямо, а через сім'ю житла 8, яка поєднана з обома первісними родинами. Можливо тут жив старійшина патріархальної сім'ї.

Таким чином, линівська патріархальна община розвивалася через шлюби між двома різними первісними родинами, що першими прийшли на поселення і шлюбами з представниками інших общин.

Цікаво, що кількісний склад населення і число сімей у всіх трьох фазах розвитку поселення були сталими. Очевидно, цього вдалося досягти шляхом свідомого регулювання відтоку членів линівської общини в інші місця поселень. Це було викликано, мабуть, відповідною кількістю землеробських та мисливсько-скотарських угідь при яких саме така кількість людей була максимальною для проживання та відтворення.

Виходячи з встановлюючого факту, що на дослідженому поселенні одночасно існувало 3 (4?) житла, в кожному з яких могло проживати мінімум 4-5 осіб, можна стверджувати, що мінімальна кількість жителів на ньому складали 15-20 чоловік. Таку кількість людей налічувала линівська община, другого і тертього етапів яка очевидно складала патріархальну сім'ю.

Помноживши цю цифру на число поселень у гнізді (чотири), отримуємо приблизно мінімальну кількість людей яка становили десь 80 але не більше 100 осіб.

Ми усвідомлюємо, що зроблені викладки вимагають підтвердження на матеріалах інших, повністю досліджених поселень зубрицької групи пам'яток.

Примітки

[1] *Козак Д. Н.* Вельбарская культура на Волині // Kultura wielbarska.— 1989.— S. 117-136.

[2] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині. К., 1992.— С. 152.

[3] *Dąbrowski K.* Osadnictwa z okresów poznolatenskiego i rzymskiego na st. I w Pimonicach pow. Kalisz // Materiały starożytne.— T. IV.— 1958.— S. 7—91.

[4] *Chemielowska A.* Yrzebieniestarorzytnei średniowieczne ziem Pokskie.— Lodź, 1971.— 110s.

О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона

А. М. Обломский

Одним из основных направлений деятельности Виктора Платоновича Петрова было изучение и систематизация древностей круга «полей погребений» на территории Украины, в т. ч. и Черняховских. Еще в довоенные годы им была высказана идея о необходимости широких исследований этнической структуры Черняховского общества, характера контактов населения, оставившего эту культуру с соседними народами в пограничных областях. В настоящей статье речь пойдет о регионе, который охватывает верховья Сейма, Псла, Ворсклы, Северского Донца и его притоков (Корочи, Кореня, Оскола), т. е. о восточной периферии черняховского мира.

Общий очерк этнокультурной ситуации, сложившейся на водоразделе Днепра и Дона во второй половине III — начале V в. н. э. опубликован в работе, написанной автором совместно с А. В. Кропоткиным. В ней делается вывод о сосуществовании в этом регионе двух этнических массивов: черняховского (памятники типа Хохлово-Снагость) и киевского, представленного древностями круга Букреевки-Тазово; определяются основные археологические характеристики каждого из них, зоны локализации киевских селищ, проводится восточная граница черняховской культуры[1]. Поскольку целью статьи являлось выделение двух групп памятников, то естественно, акцент при этом ставился на различиях между ними. Как бы «за кадром» оставались черты сходства позднеримских древностей региона, подмеченные еще Э. А. Сымоновичем, первым исследователем черняховских памятников Посеймья[2].

Факт совпадения некоторых археологических характеристик киевской и черняховской культурных групп водораздела, требует, тем не менее, объяснения. Именно по характеру сходства можно сделать вывод о сущности контактов населения этих двух массивов. Свои представления о формах взаимодействия киевских и черняховских племен мне доводилось излагать на нескольких конференциях в докладах, тезисы которых опубликованы[3]. Прозвучавшая недавно в мой адрес критика заставляет меня вновь обратиться к этой теме и посвятить ей специальную статью.

В дочерняховский период на водоразделе Днепра и Дона были распроста-

© А.М. ОБЛОМСКИЙ

нены древности начальной фазы киевской культуры, т. н. памятники типа Шишино-5 — Шмырево, которые датируются первой половиной III в. н. э.[5]. Набор сосудов из комплексов этого круга характеризуется резким преобладанием округлобоких сильнопрофилированных горшков с отогнутыми наружу венчиками, а также плоских (или с небольшой закраиной) дисков (рис. 1, *1, 2, 5, 6, 16-19).* Прочие формы, в т. ч. слабопрофилированные закрытые сосуды, «тюльпановидные» (рис. 1 *8-10),* баночные (рис. 1, *11, 12),* ребристые с изогнутой дугой и прямой линией в верхней части профиля (рис. 1, *14, 15),* биконические горшки без венчика (рис. 1 *13)* составляют небольшие, но довольно устойчивые серии. Некоторые сосуды орнаментировались расчесами, нанесенными гребнем, или имели хроповатую поверхность. Встречается и лощеная посуда (в количестве менее 1 %). Изредка горшки орнаментировались насечками или пальцевыми вдавливаниями по краю венчика (рис. 1, *9, 14, 15:* в Шишино-5 — 8%, в Шмырево — 10%).

Жилища (их известно всего 7) представляли собой прямоугольные полуземлянки длиной от 3.4 до 6 м и шириной 2.7 — 6м. Они углублены в грунт на 11-85 см. Стены, по всей видимости, возводились тремя способами: они были срубными (жилища без столбов), каркасными (с отдельными столбами по периметру котлована) и столбовыми с закладом из коротких бревен (сооружения с многочисленными ямами вдоль края котлована). В конструкцию жилища иногда входили внутренние погреба и центральные столбы — опоры кровли.

На поселениях исследовано 11 разнообразных по форме и назначению хозяйственныох сооружений.

На четырех памятниках (в Приоскольском-2, Шмырево, Шишино-5 и Заиках) обнаружены украшения круга варварских эмалей[6].

Материалы следующего хронологического этапа (типа Букреевки-Тазово) генетически связаны с предыдущими. На киевских памятниках Черняховского периода распространены, в основном, те же формы сосудов, что и на селищах первой половины III в. (рис. 1, *20-36).* Подсчеты показали, что близки также пропорции горшков и общая структура керамического набора. Жилища поселений круга Букреевки-Тазово по конструкции стен, размерам и планировке подобны более ранним[7], на поздних киевских селищах встречаются многочисленные хозяйственные постройки (см. например, публикацию материалов поселения Букреевка-2[8].

Тем не менее, по сравнению с древностями круга Шишино-5 — Шмырево в культуре памятников типа Букреевка-Тазово наблюдается ряд новых черт, причем они фиксируются во всех основных сферах археологического комплекса: в наборе лепной посуды, в конструкции жилищ, бытовом инвентаре и т. д. Рассмотрим эти инновации подробно.

1. Новой формой сосудов для памятников киевской культуры черняховского периода являются сферо-конические (или конические) миски-плошки, как с плоским дном, так и на полом поддоне (рис. 1, *29-30).* Эти сосуды, как

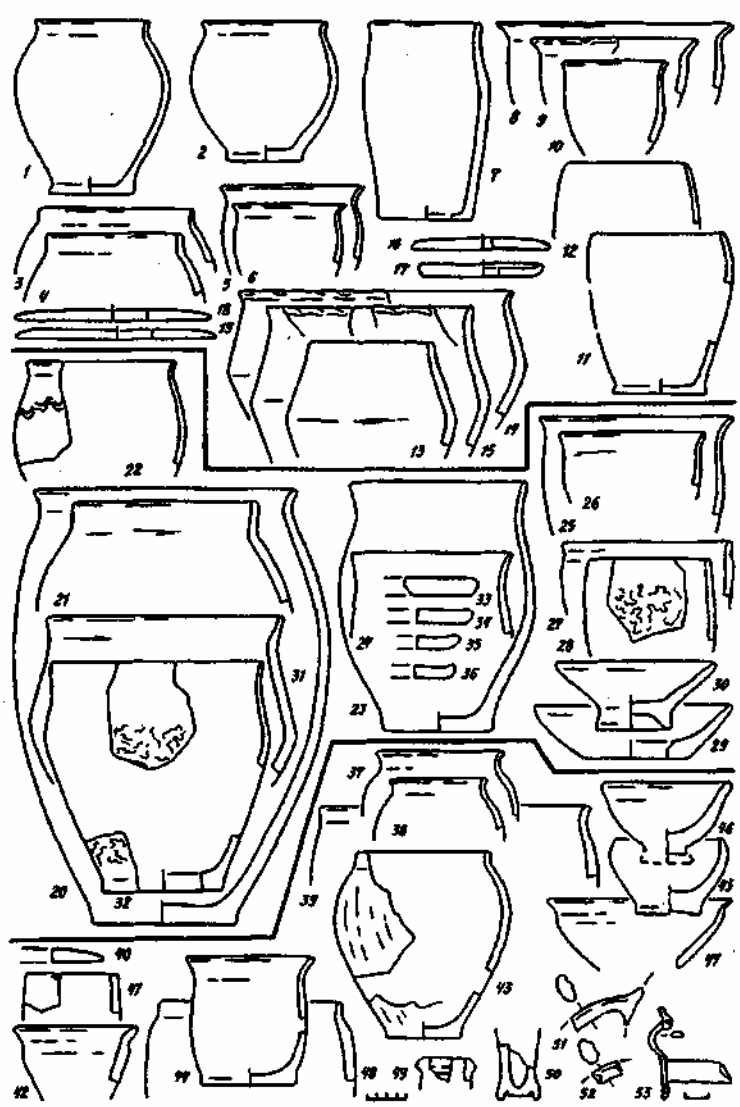

Рис. 1. *1-19* — лепная керамика памятников типа Шишино-5 — Шмырево: *1, 10, 12* — Шишино-5, слой; 2 — Приоскольское-2, погребение 2; *3* — Шишино-5, раскоп 1, яма 27; *4,14* — Шишино-5, раскоп 3, яма 5; 5— Шмырево, слой; *6, 16* — Шишино-5, постройка 2; 7 — Шишино-5, раскоп 1, очаг 1; *8, 9* — Шишино-5, постройка 4; 11 — Шишино-5, раскоп 2, яма 2; *13* — Шишино-5, раскоп 2, постройка 1? *15* — Шишино-5, раскоп 2, яма 6;
20-36 — лепная керамика памятников типа Букреевка-2 — Тазово: *20, 21* — Букреевка-2, постройка 9; *21* — Воробьевка-2, очаг 1; *22, 28* — Букреевка-2, постройка 1; *23, 26, 27, 33-36* — Тазово, слой; *24, 29, 30* — Букреевка-2, постройка 5; *25* — Букреевка-2, постройка 3; *32* — Букреевка-2, слой. *37-53* — материалы поселения Головино-1: *37-48* — лепная керамика; *49-52* — фрагменты светлоглиняных амфор; *53* — бронзовая фибула; *37* — постройка 2; *38, 44, 45* — постройка 4; *39-42, 52* — яма 5 траншеи 8; *43, 47* — постройка 5; *46, 48-50, 53* — слой; *51* — яма 9 траншеи 8.

целые, так и их фрагменты происходят с поселений Букреевка-2 (постройки 1, 5, 9)[9], Боромля-2 (постройка 1 киевского горизонта)[10], Тазово (слой)[11], Авдеево[12], Родной Край-3 (жилище 1)[13]. В предшествующее время подобные миски изредка встречаются в сарматских комплексах соседнего Подонья[14], где они использовались в качестве курильниц. На памятниках позднезарубинецко-киевской традиции дочерняховского этапа конические миски не известны. На черняховских поселениях и могильниках они, наоборот, распространены чрезвычайно широко: встречаются в Верхнем Поднестровье[15], Молдове[16], Северном Причерноморье[17], Центральной Украине[18], на востоке Днепровского Левобережья[19].

2. На селище Букреевка-2 достаточно широко используются горшки яйцевидной формы с загнутым внутрь краем (рис. 1 № 28). Они составляют 15% от общего количества лепных сосудов. Баночные горшки изредка встречаются на памятниках водораздела начиная с позднезарубинецкого времени[20], однако их известно очень мало, гораздо меньше, чем в Букреевке. Так, например, в Шишино-5 их доля, в среднем, не превышает 3.2%. Интересно, что в Букреевке некоторые баночные сосуды имеют заглаженную (или подлощенную) верхнюю часть и хроповатое тулово[21]. В подобной манере (кроме венчика может быть заглажено еще и преддонье) орнаментируются горшки и других форм (рис. 1, *32),* как в Букреевке, так и на раскопанном О. М. Приходнюком и М. Л. Швецовым в северной части Донецкой обл. поселении Богородичное (полуземлянка 4)[22].

Традиция использования баночных сосудов с загнутым внутрь краем, а также керамики с хроповатой центральной частью, заглаженными венчиком и преддоньем достаточно типична для черняховской культуры, точнее для вельбарско-пшеворского компонента в ее составе[23].

3. Стены некоторых полуземлянок на памятниках типа Букреевки-Тазово обмазаны глиной (Родной Край-3, жилище 2[24], Букреевка-2, постройка 3[25], Цепляево-2, постройка 2[26], Боромля-2, постройки 1 и 3[27]). До этого в конструкциях жилых и хозяйственных сооружений водораздела Днепра и Дона обмазка не применялась. Глинобитные постройки, как наземные, так и углубленные, широко известны на памятниках черняховской культуры, включая ее крайнюю восточную группу (типа Хохлово — Снагость)[28].

4. В жилищах позднезарубинецких и ранних киевских селищ водораздела известны исключительно открытые очаги[29]. Достаточно типичны они и для построек на поздних киевских памятниках. Из этого правила, тем не менее, имеются исключения. В некоторых жилищах и хозяйственных сооружениях устроена небольшие печи-камины, вырезанные в материке и «уходящие» за пределы котлована постройки (Букреевка-2, постройки 1, 2, 3, 5, Цепляево-2, постройка 2, Богородичное, полуземлянка 4[31]). Печам-каминам Э. А. Сымонович находит аналогии на черняховском селище Журавка[32].

5. Массивные биконические пряслица средней высоты с четко выраженным ребром, воронкообразными основаниями и, как правило, с лощеной поверхностью традиционно считаются типичным изделием черняховской культу-

ры. На водоразделе Днепра и Дона они появляются гораздо раньше: известны еще на позднезарубинецких поселениях[33], однако количество их невелико, преобладают другие формы. На ранних (дочерняховских) памятниках киевской культуры к этому типу относятся 3 экземпляра из 32, т. е. 8.5%. На стадии Букреевка-Тазово соотношение радикально меняется; доля биконических пряслиц с воронковидными основаниями возрастает до 37% (14 из 38). Интересно, что с поселений Родной Край-3 и Боромля-2 происходит 7 пряслиц подобного типа, наибольшее расширение у которых приходится не на середину, а на нижнюю треть высоты[34]. Эти изделия имеют прямые аналогии на черняховских памятниках Верхнего Поднестровья и Молдовы[35].

6. На поселениях круга Букреевки-Тазово довольно широко распространены массивные глиняные грузила для ткацкого станка, ранее на водоразделе Днепра и Дона не известные. Чаще всего встречаются пирамидальные (20 экз. Родной Край-3, Тазово[36], Букреевка-2[37], Цепляево-2, Боромля-2[38]), реже — конические (6 шт.: Букреевка-2, Тазово, Боромля-2[40]). С поселения Тазово происходит 1 фрагмент лепешковидного грузила.

Употребление этих изделий на памятниках киевской культуры обычно объясняется черняховским влиянием[41].

7. Определенные изменения происходят и в наборе украшений. Как уже упоминалось, на четырех памятниках ранней фазы киевской культуры обнаружены предметы с выемчатой эмалью. Изделия того же круга найдены кроме того на 6-ти позднезарубинецких поселениях водораздела (их сводка — в публикации селища Терновка-2[42]). Показательно, что ни на одном из памятников позднего этапа киевской культуры украшения с эмалью, а также сопутствующие им чеканные бронзы, не обнаружены (несмотря на то, что стационарно исследовано уже 17 поселений, включая Боромлю-2 и Богородичное). Фибулы и пряжки, которые из них происходят, относятся к позднеримскому «фасеточному» стилю (по терминологии М. Б. Щукина — Т. А. Щербаковой)[43].

8. К списку инноваций можно добавить относительно широкое распространение на поздних киевских селищах черняховской гончарной посуды. Хотя статистические данные имеются не для всех памятников, они, все же, достаточно красноречивы: Шишино-1 — 4%[44], Боромля-2 — 14.5% (постройка 1) и 29% (постройка 3)[45], Цепляево-2 — 35%, Букреевка-2 — 17% (слой), в постройках — от 7 до 33 %[46], Тазово — на большинстве площадей — 1-25%, Родной Край-3 — 6% (жилище 1) и 16% (жилище 2)[48]. Доля черняховской посуды на киевских селищах водораздела Днепра и Дона, как правило, выше, чем в Подесенье и Среднем Поднепровье.

Инновации на памятниках круга Букреевки-Тазово, таким образом, связаны с воздействием на киевские племена черняховской культуры. Каким же был его характер?

Появление новых элементов в наборе орудий труда, начало применения ткацкого станка, смена моды на украшения, относительно широкое распространение импортной гончарной керамики можно объяснить влиянием более

развитой культуры на сравнительно примитивную. С другой стороны, возникновение новых форм лепных сосудов и способов их орнаментации, элементов конструкции стен построек и типов отопительных сооружений вряд ли возможно без непосредственного общения носителей Черняховского и киевского комплексов традиций. Изменения в наборе лепной посуды и приемах домостроительства показывает, по моему мнению, что контакты киевских и черняховских племен не ограничивались экономическими связями, а были более тесными, этническими, вероятно, какие-то группы Черняховского населения (или отдельные его представители) включались в состав киевских общин.

Вопрос о начале этих контактов (т. е. о ранней дате памятников круга Букреевки-Тазово) рассматривался как автором настоящей статьи, так и А. Н. Некрасовой. В наиболее ранних комплексах (постройке 8 Букреевки-2, жилищах 1 и 3 Боромли-2, постройке 1 Родного Края-3) обнаружены фибулы с высокими приемниками (группы VII О. Альмгрена). Аналогичное украшение происходит и из слоя поселения Гочево-3. Время существования их на водоразделе Днепра и Дона не слишком отличалось от даты, предложенной для этой группы украшений Е. Л. Гороховским по Черняховским материалам (2-3 четверть III в. с возможным переживанием до конца столетия). Во всех перечисленных выше объектах, кроме постройки 8 Букреевки-2, они встречены с обломками узкогорлых светлоглиняных амфор типа Д (первая половина — середина III в.). В жилище 2 Родного Края-3 с фрагментами «танаисских» амфор найдена ножка амфоры типа F (конец III-IV в.). Начало Черняховского влияния на памятники круга Букреевки, таким образом, можно датировать серединой — второй половиной III в.[49]

Показательно, что уже в этих, самых ранних для поселений «черняховского этапа» киевской культуры объектах (к их числу можно добавить еще постройку 3 Букреевки-2, где ручка амфоры типа Д обнаружена в нижней части заполнения)[50] в довольно значительном количестве присутствует гончарная керамика (минимальный процент — в жилище 1 Родного Края: 6%, максимальный — в постройке 3 Боромли-2; 29%), найдены миски-плошки, грузила для ткацкого станка, биконические пряслица с воронкообразными основаниями. Стены четырех из этих сооружений обмазаны глиной, а в одном из них имеется печь-камин. Если в самом начале существования памятников типа Букреевки ощущается «глубокое воздействие» на них черняховской культуры, то это означает, что какие-то группы населения последней присутствовали на водоразделе в период употребления фибул группы VII, т. е. уже на начальной стадии ее существования по Е. Л. Гороховскому (или чуть позже). Не исключено, что в это время на востоке Днепровского Левобережья начал функционировать местный гончарный центр (или центры), поскольку трудно представить себе достаточно широкий экспорт гончарной керамики на столь большое расстояние, которое отделяет Среднее Поднепровье и Надпорожье (наиболее восточные территории, на которых известны памятники начальной фазы черняховской культуры[51]) от водораздела Днепра и Дона. Важно, также, что даже

на самом раннем этапе «фронт взаимодействия» черняховского и киевского населения на этой территории был достаточно велик: Букреевка-2 находится под Курском, Гочево-3 — в верховьях Псла, Боромля-2 — в бассейне среднего течения Ворсклы, Родной Край-3 — чуть севернее Харькова.

Утверждение о возможности присутствия на водоразделе Днепра и Дона населения черняховской культуры в начальный период ее существования находится в противоречии со ставшей уже традиционной точкой зрения о постепенном распространении черняховских древностей в направлении с запада на восток. По мнению Е. Л. Гороховского, например, узко датируемые комплексы могильников Левобережья (за исключением его приднепровской части) относятся ко времени не раньше 3-й фазы черняховской культуры (вторая — третья четверть IV в.)[52] Анализ хронологии наиболее восточных черняховских памятников (типа Хохлово-Снагость), казалось бы, подтверждает это заключение: все они — достаточно поздние[53].

Из общего правила имеется, однако, одно исключение. Набор ранних датирующих вещей обнаружен на поселении Головино-I (раскопки автора настоящей статьи совместно с Н. С. Абашиной, Е. Н. Кухарской и Р. В. Терпиловским 1988-1989 гг.), которое находится в верховьях р. Тошшнки (правого притока Северского Донца) в 25 км южнее г. Белгорода. На памятнике вскрыто 800 кв.м. исследованы объекты двух периодов: позднезарубинецкого и черняховского. К последнему относится 2 жилища, I хозяйственное сооружение, остатки наземной постройки и 15 ям-погребов. Во всех объектах обнаружена гончарная керамика в количестве от 45 до 83%, причем преобладает посуда с шероховатой поверхностью. Набор индивидуальных находок типичен для черняховских селищ: это грузила для ткацкого станка, биконические с воронковидными основаниями, в т. ч. и орнаментированые, а также лепешковидные пряслица, изготовленные на гончарном круге, железные ножи, гвозди, пробойники, механизм замка от шкатулки, ушко деревянного ведра, обломки стеклянных сосудов (к сожалению, невыразительные). Из культурного слоя происходит бронзовая фибула группы VII (рис. 1, *53),* из заполнения постройки 5 — медный тетрасарий Тиры 238-253 г. (определение Н. А. Фроловой), из слоя и заполнения ям 5 и 9 траншеи 8 — фрагменты светлоглиняных амфор типа Д (рис. 1, *49-52).* По набору датирующих вещей Головине-1, (или, по крайней мере, начальный этап существования черняховского горизонта этого памятника) можно синхронизировать с самыми ранними комплексами киевских селищ круга Букреевки-Тазово.

Интересно, что в Головино проживало смешанное в этническом отношении население. Изо всех черняховских объектов памятника, в т. ч. и из стратиграфически «закрытых» (нижних горизонтов построек, из скопления керамики в основании верхнего горизонта и из нижнего слоя ямы 9) происходят фрагменты груболепных сосудов с шамотом, набор форм которых представлен на рис. 1, *37-48.* Эта керамика, фактически, ничем не отличается от позднекиевской бассейна Северского Донца (ср. с рис. 1, *20-36).* Показательно, что в

обоих полуземляночных жилищах отсутствуют следы отопительных сооружений (явление, достаточно характерное для построек киевской культуры), а в жилище 2 имеется яма от центрального столба кровли.

На небольшом могильнике, который по своим топографическим особенностям и характеру полученного материала[54] относится к этому поселку, исследовано 5 погребений (трупосожжение и 4 трупоположения). Все ингумации ориентированы по линии север-юг (иногда, с незначительными отклонениями), два захоронения ритуально разрушены. В качестве инвентаря использовалась черняховская гончарная керамика, в погребении 4 обнаружена также сильно корродированная железная пряжка.

Учитывая характер погребального обряда, можно сделать вывод, что этнос большинства населения поселка, либо господствующего его слоя, был «черняховским». Кроме того, в состав общины входили и носители традиций киевской культуры, о чем свидетельствует лепная керамика и перечисленные выше детали домостроительства.

Приведенные в статье наблюдения позволяют поставить вопрос о двух волнах заселения Левобережья черняховскими племенами. Первая из них относится к периоду употребления фибул группы VII и танаисских амфор. Присутствие населения черняховской культуры на востоке региона фиксируется, в основном, по косвенным данным: по воздействию ее традиций на местные киевские племена. При этом наблюдается частичное смешение населения в пограничной зоне, о чем свидетельствуют, как новые, возникшие под черняховским влиянием черты археологического комплекса киевской культуры, так и киевские традиции на единственном пока раннем черняховском поселении Головино-1. Массовая колонизация Левобережья «черняховцами» происходит, очевидно, значительно позже и фиксируется образованием памятников типа Хохлово-Снагость.

Примечания

[1]*Кропоткин А. В., ОбломськийА. М.* Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III-V ст. н. е. // Археологія, 1990.— № 1.— С. 75-89.

[2]*СымоновичЭ. А.* Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА.— 1983.— № 1.— С. 97-101.

[3] *Обломский А. М.* Памятники «зарубинецкой линии развития» на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н. э. // Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке.— Белгород, 1990.— С. 61-63;

Обломский А. М. О характере контактов населения киевской и черняховской культур в лесостепной части водораздела Днепра и Дона // Древнейщие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Vтыс. дон. э.— VВ.н. э.).— Киев, 1991.— С. 235-237.

[4] *Горюнова В. М., Романова Г. А., Щеглова О. А.* К проблеме соотношения киевской и черняховской культур на территории Днепровского Левобережья // Древние культуры и археологические изыскания.— СПб.— 1992.— С. 75, 76.

[5]*Обломский А. М.* Памятники...— С. 62.

[6]*Корзухина Г. Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмалями V — пер. пол. VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ.— Вып. EI-43.— М., 1978.— С. 69;

Обломский А. М. Гороховский Е. Л- О дате Мощинского и Межигорского кладов // Проблемы древнейшей истории Верхнего Поочья. Калуга, 1986.— С. 15.

[7]*Кропоткін А. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію...— С. 78, 79.

[8]*Сымонович Э. А.* Букреевка-2 — селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Курск, 1990.

[9] *Там же.*— Рис. 3, *8, 9, 21, 22;* 6, *6, 7;* 8, *8.*

[10]*Некрасова А. Н.* К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини.— Полтава, 1990.— Рис. 18, *17, 18.*

[11] *Сымонович Э. А.* Отчет о работах Курской новостроечной экспедиции ИА АН СССР в 1979 г. // ОПИ ИА РАН.— № 102.— Табл. VI, *11.*

[12] *Алихова А. Е.* Авдеевское селище и могильник // МИА.— 1963.— № 108.— Рис. 3,*1.*

[13] *Некрасова А. Н.* К вопросу...— Рис. 18, *19.*

[14] *Медведев А. П.* Сарматы и лесостепь. Воронеж, 1990.—Рис. 13,*11;* 24, *3.*— С. 83.

[15] *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— Табл. X, *1-5, 7-15.*

[16]*Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых вв. н. э.— М., 1975.— Рис. 22, 25, 26.

[17]*Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— Рис. 20,*4-Ю.*

[18]*Кравченко Н. М.* Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961-1964 гг.) // МИА.— 1967.— № 139.— Табл. VI, *4, 8.*

[19] *Кропоткін А. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію...— Рис. 7,*10.*— С. 87, 88.

[20]*Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые вв. н. э.— М.— 1991.— Рис. 24, /.— С. 89;

Тихомиров Н. А., Терпиловский Р. В. Поселения Гочево-1 и 2 на Пеле // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— Рис. 6,*3.*

[21] *Сымонович Э. А.* Букреевка-2... Рис. 3,*10.*

[22] *Там же.*— Рис. 2 № 21; *Приходнюк О. М., Швецов М. Л.* Отчет о работе Славянской экспедиции в 1989 г. // Архив ИАНАН Украины.— Рис. 7,*1-3.*— *С.* 8, 9.

[23]*Щукин М. Б.* Современное состояние готской проблемы и черняховская культура // АСГЭ.— 1977.— № 18.— Рис. 4, *6.*

[24] *Буйное Ю. В.* Отчет о раскопках на территории Харьковской обл. в 1984 г. // Архив ИА НАН Украины.—1984/ 173.—С. 10, 11.

[25] *СымоновичЭ. А.* Букреевка-2...— С. 85.

[26] *Раскопки* А. М. Обломского 1987 г.

[27] *Некрасова А. Н., Терпиловский Р. В.* Отчет о работах у с. Боромля Тростянецкого р-на Сумской обл. // Архив ИА НАН Украины.— С. 19, 23.

[28] *Кропоткін А. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію...— С. 79, 80.

[29] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье...— С. 71.— Табл. VIII.

[30] *СымоновичЭ. А.* Букреевка-2...— С. 81, 83, 85.

[31] *Приходнюк О. М., Швецов М. Л.* Отчет за 1989 г.— С. 8, 9.— Рис. 4,*1.*

[32]*СымоновичЭ, А.* Черняховская культура..— С. 98.

[33] *Тихомиров Н. А., Терпиловский Р. В.* Поселення...— Рис. 4, *6, 9.*

[34] *Некрасова А. Я.* К вопросу...— Рис. 18, 7-9.

[35] *Баран В. Л.* Черняхівська культура...— Табл. XXXV, *1, 2; X*IV, 6;
Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— I960.— № 89.— *С.* 113.—Табл. 18,*3, 4, 6.*

[36] *Симонович Э. А.* Раннесредневековое поселение Тазово под Курском // СА.— 1986.— № 4.— Рис. 4, *27.*

[37] *Сымонович Э. А.* Букреевка-2...— Рис. 3,*5;* 4, *3; 5,6-8.*

[38] *Некрасова А. Н., Терпиловский Р. В.* Отчет за 1989 г.— Табл.XV, 9; XXI, *7-Ю.*

[39] *Сымонович. Э. Я.* Раннесредневековое поселение...— Рис. 4,*28, 29.*

[40] *Некрасова А. Н., Терпиловский Р. В.* Отчет за 1989 г.— Табл. XXI, *11.*

[41] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III-V вв.— К., 1984.— С. 32, 33.

[42] *ОбломскийА. М.* Позднезарубинецкое поселение Терновка-2 // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Курск, 1990.— С. 22.

[43] *Щербакова Т. А., Щукин М. Б.* О двух стилях в ювелирном искусстве черняховской культуры (по материалам Днестровско-Прутского междуречья) // Древности Юго-Запада СССР.— Кишинев, 1991.— С. 49-51.

[44] *Раскопки* А.М.Обломского 1985 г.

[45] *Подсчеты* осуществлялись на основании данных отчета А. Н. Некрасовой и Р. В. Терпиловского за 1989 г. (С. 19, 20, 22, 23).

[46] *Сымонович Э. А.* Букреевка-2...— С. 79.— Табл. 2.

[47] *Сымонович Э. А.* Раннесредневековое поселение..— С. 190.

[48] *По данным* фондовых коллекций ХГУ.

[49] *Кропоткин А. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію...— С. 82;
Некрасова А. Я. К вопросу...— С. 150,151.

[50] *Сымонович Э. А.* Букреевка-2...— Рис. 5,*12.*

[51] *Гороховский Е. Л.* Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— К., 1988.— С. 45.

[52] *Там же.*— С. 45, 46.

[53] *КропоткінА. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію...— С. 82-84.

[54] *Могильник* находится на склоне холма, ограниченного долиной ручья и двумя оврагами, выше, чем поселение, и примыкает к нему с севера. В пределах 2 км по долине Топлинки вокруг Головино-1 никаких других черняховских памятников не обнаружено. На могильнике имеется слой тризны, к которому относится, преимущественно, вторично обожженная керамика (составляет 84%), отдельные вещи (стеклянннная бусина, железные пластина и нож, пряслица), также побывавшие в огне и некоторое количество кальцинированных костей, среди которых определимы лишь кости животных. В слое тризны гончарная керамика преобладала. Лепная по фактуре аналогична обнаруженной на поселении и составляет, в среднем, 12.5%. Датирующих вещей в погребениях, к сожалению, не было.

Етнос черняхівських племен Лісостепу

І. С. Винокур

Археологічні матеріали черняхівської культури лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя дають можливість з'ясувати роль ранньослов'янських і інших сусідніх племен в історії Південно-Східної Європи першої половини і середини I тис. н. е. Матеріали археологічних досліджень, використання даних лінгвістики, писемих історичних джерел, а також етнографічні паралелі проливають світло на дуже важливий період історії, коли європейські племена, завершуючи традиції військової демократії, поступово переходили від родоплемінної організації суспільства до створення класових державних організмів.

Дослідженнями лінгвістів встановлено, що слов'янські мови належать до великої індоєвропейської сім'ї. Праслов'яни населяли в давнину землі Центральної та Південно-Східної Європи[1]. Зокрема, один з районів прабатьківщини слов'ян в I тис. до н. е., як довели археологи, знаходився на південь від Прип'яті у лісостеповій смузі між Дністром і Дніпром[2]. Давня слов'янська територія на рубежі та у перші століття н. е. визначається за писемними джерелами як ареал внедських племен[3]. Венеди проживали між Карпатами та Балтійським морем, очевидно, по обидві сторони Вісли, головним чином на схід від неї[4]. Це, очевидно, старожитності зарубинецької та східнопшеворської культур.

Вказана локалізація венедів (давнього слов'янського субстрату на рубежі та у перші століття н. е.) начебто приймається більшістю спеціалістів — істориків, археолога і лінгвістів. Але є ще й дискусійні питання. Як зазначав П. М. Третьяков, «ведеться жвава дискусія з питання про те, чи була вся вказана вище теориторія ісконі слов'янською (праслов'янською), або ж у її межах слід виділити найдавнішу частину — і яку саме?»[5]. Ми не будемо спеціально зупинятися на «вісло-одерській» гіпотезі прабатьківщини слов'ян так само, як і на намаганні пов'язати початок ранньослов'янської історії з Середнім Подніпров'ям[6]. Безперечно лише, що стародавні слов'яни сформувалися й проживали в Європі аж до свого розселення в I тис. до н. е. «в межах обширної області, обмеженої на сході скіфо-сарматськими землями в Середньому Подніпров'ї, на півдні — дако-фракійським Прикарпаттям, поріччям Вісли і Одера на заході і землями балтів, межа яких лежала приблизно на північ від Прип'яті»[7].

© І.С. ВИНОКУР

Враховуючи у вказаному зв'язку все те, що знає наука про ранніх слов'ян (венедів), відзначимо, що незалежно від того, де знаходилися центри праслов'ян (у Повісленні чи в Подніпров'ї), на рубежі та у перші століття н. е. територія лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя безпосередньо пов'язується з розселенням ранньослов'ямських племен.

Ранньослов'янські старожитності зарубинецької культури, які раніше були зафіксовані тільки в Середньому Подніпров'ї[8], тепер широко відомі і у Верхньому Подніпров'ї[9]. У південно-західному напрямку ареал зарубинецьких старожитностей частково поширюється тепер і на Південне Побужжя[10]. Зарубинецькі елементи представлені на Середньому і Верхньому Дністрі в культурах лукашівській, липицькій і пшеворській[11].

Це означає, що навіть в умовах відзначеного П. М. Третьяковим пресування частини зарубинецьких племен все ж в окремих районах Лісостепу і після II ст. н. е. (тобто в черняхівський час) продовжували зберігатися традиції зарубинецької культури[12].

На сучасному рівні наукових знань можна вважати встановленим, що черняхівська культура сформувалася на досить складній основі старожитностей рубежу і перших століть нової ери. У лісостеповій смузі Дністро-Дніпровського межиріччя такою основою були пам'ятки зарубинецької і частково східнопшеворської культур[13]. На землях між Дністром і Дунаєм черняхівська культура склалася на гето-фракійській основі з урахуванням і сарматського впливу[14]. На півдні і південному сході Подніпров'я у складанні черняхівської культури певну роль відіграли пізні скіфи і сармати[15]. Деяке значення в історії черняхівського лісостепового населення Дністро-Дніпровського межиріччя мали й елементи старожитностей вельбарської культури, особливо на Волині, де в основному гото-гепідські старожитності і черняхівська культура на певному етапі існували паралельно[16].

Ми поділяємо, таким чином, погляди М. О. Тиханової[17], П. М. Третьякова[18] , Г.Б. Федорова[19] , В. Д. Барана[20] та інших дослідників про те, що черняхівська культура поширилася серед різних за етнічним походженням племен. Як вірно відзначив В. В. Седов, розноманітні види поховального ритуалу (трупоспалення, трупопокладення різної орієнтації, катакомбні захоронення на Дніпровському Лівобережжі) незаперечне свідчать, що у складі населення, що залишило пам'ятки черняхівської культури, було кілька племінних груп — пізні сармати, фракійці, германські і слов'янські (антські) племена[21]. Але в регіоні Лісостепу (між Дністром і Дніпром) черняхівська культура представляє, очевидно, у своїй основі ранньослов'янське населення.

Які ж саме елементи матеріальної культури II-V ст. н. е. дозволяють виділити лісостепові черняхівські пам'ятки як ранньослов'янські? Це, перш за все, співіснування наземних і напівземлянкових жител і господарських споруд на поселеннях. На території лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя співвідношення на черняхівських селищах наземних будівель і напівземлянок приблизно однакове[22]. Цікаво, що на поселеннях розвинутого етапу черняхівської культури, особливо — у Середньому і Верхньому Подністров'ї перева-

жають напівземлянкові споруди. А на заключній фазі черняхівської культури напівземлянки з печами-кам'янками у домобудуванні вже домінують (Бакота, Бернашівка, Теремці, Устя)[23]. При цьому на досліджених стаціонарними розкопками селищах у Подністров'ї виявлені та зафіксовані перехідні житлово-господарські комплекси, які добре датуються за стратиграфією і речовим інвентарем серединою I тис. н. е. Це групи напівземлянок в Бакоті, Бернашівці, Теремцях, Луці-Каветченській та ін.[24]. У вказаних перехідних пам'ятках середини I тис. н. е. поруч з ранньокорчакським ліпним посудом наявні й уламки гончарної черняхівської кераміки, а також фібули кінця IV — першої половини і середини V ст. н. е.

Показовою щодо перехідних пам'яток V — початку VI ст. н. е. на Середньому Дністрі є одне з жител Бернашівського селища (напівземлянка № 36 з пічкою-кам'янкою і глиняною обмазкою від стін стовпової каркасної будівлі). У цьому приміщена in situ під розвалом стін (глиняна обмазка з відбитками дерев'яних конструкцій) і безпосередньо на долівці поблизу печі-кам'янки знайдено 64 кам'яні ливарні ювелірні форми і глиняний тигель-ллячка. Кераміка з цього приміщення представлена зразками посуду пізньочерняхівської та ранньокорчакської культур. Серед ливарних форм виділяється одна, яка служила для відливання пальчастих фібул. Це поки-що перша знахідка такого роду на території Південно-Східної та Центральної Європи. Вона, разом з усім комплексом та його стратиграфією (напівземлянка № 36 була частково перекрита двома пізнішими житлами VI-VII ст. н. е.) добре датує перехідний комплекс кінцем V — першою половиною VI ст. н. е.[25].

Таким чином, дослідженнями останніх років встановлено, що у перехідних житлово-господарських комплексах V ст. н. е. добре фіксуються черняхівські традиції і перехід до пізнішої — ранньосередньовічної культури східних слов'ян V-VII ст. н. е. Отже, закономірність, яка була зафіксована раніше автором і В. Д. Бараном для пам'яток середини I тис. н. е. у Подністров'ї набула нових важливих доказів[26]. Аналогічні явища зафіксовані у Прикарпатті[27], а також на Лівобережжі Дніпра, де Е. О. Симонович простежив перехід від старожитностей римського часу до пам'яток V-VII ст. н. е. (Воробйовка-2, Леб'яже, Букреївка-2 та ін.)[28].

Відзначимо також, що у черняхівських ліпних формах посуду, які існували паралельно з гончарними виробами, простежується типологічна підоснова ранньосередньовічної слов'янської кераміки V-VII ст. н. е. До першої групи ми відносимо горщики з прямим або злегка вігнутим до середини вінцем. Поверхня цих горщиків підлещена, часто — нижня частина посуду — «хроповата». Кераміка цієї групи широко відома на Волині, Поділлі та у Середньому Подніпров'ї (Пряжів, Слободище, Лепесівка, Ружичанка, Бакота, Іванківці, Лука-Врублівецька, Перепий, Дерев'яне, Раковець, Косаново, Кринички, Компанійці та ін.). Форми, техніку виготовлення й пропорції частин посуду цієї групи ми розглядаємо як прототипи корчакських горщиків.

До другої групи відносяться ліпні горщики біконічної форми, з прямим або злегка відігнутим вінцем. Вони представлені у черняхівських пам'ятках Во-

лині, Поділля і Правобережного Подніпров'я (як на поселеннях, так і на могильниках). Це матеріали таких пам'яток як Пряжів, Слободище, Бакота, Лепесівка, Журовка, Лука-Врублівецька, Черепин, Дерев'яне, Раковець, Компанійці, Косаново, Ружичанка, Заячівка та ін. За формою, технікою виготовлення та пропорціями цього ліпного посуду вказану групу горщиків ми розглядаємо як прототипи пеньківського ранньосередньовічного посуду V-VII ст. н. е.

Третя група ліпного черняхівського посуду представлена опуклобокими горщиками з відігнутим вінцем. Опублобокі горщики широко побутували у лісостеповому Дністро-Дніпровському межиріччі (Бакота, Журовка, Черняхів, Ломовате, Леськи, Косаново, Кринички, Компанійці та ін.). Горщики вказаного типу у V-VII ст. зустрічаються рідше. Але вони широко побутували у гончарному черняхівському виробництві. Можна припустити, що остання форма поступово втрачала своє значення разом із завершенням черняхівського гончарного виробництва. У південних же районах, на порубіжжі лісостепу і степу ця форма горщика продовжувала існувати. Вона представлена, наприклад у гончарних виробах пастирського типу[29].

Таким чином, у ліпних керамічних матеріалах черняхівських пам'яток Лісостепу знаходяться, на нашу думку, ті вихідні форми горщиків (перша і друга групи), які знайшли своє продовження у корчакському і пеньківському типах посуду V-VII ст. н. е. Вказану обставину, разом з приведеними перехідними пам'ятками середини I тис. н. е., слід, безперечно, враховувати при з'ясуванні історичної долі ліпного керамічного комплексу черняхівської культури в середині I тис. н. е.

Про етнос черняхівських племен Лісостепу промовляє й поховальний обряд. Бірітуалізм у поховальній обрядності населення II-V ст. н. е. свідчить про продовження місцевої слов'янської язичницької традиції тілоспалення і появу — тілопокладень. Останнє можна пояснити проникненням у регіон Лісостепу елементів християнства, а також впливом з боку пізніх скіфів і сарматів. Отже, матеріали могильників (Черняхів, Маслове, Косанове, Ружичанка, Раковець та ін.) засвідчують домінування місцевого слов'янського населення. Разом з цим захоронения на могильниках типу Брест-Тришин-Дитиничі вказують і на присутність давнього германського (готського) етнічного елементу, а на півдні — у Причорномор'ї та Подунав'ї — фракійського, пізньоскіфського і сарматського.

Неабияке значення серед пам'яток черняхівської культури Лісостепу при визначенні етносу тогочасного населення мають язичницькі жертовники-капища з монументальними кам'яними антропоморфними ідолами. Ці пам'ятки, безпосередньо пов'язані з язичницькою релігією, є досить консервативними і яскраво відбивають етнічні традиції черняхівських племен Лісостепу. З давньоруського літопису відомо, що для східних слов'ян Подніпров'я IX-X ст. були характерні дерев'яні антропоморфні ідоли: «Й нача княжити Володимер в Києве един, и постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хорса, Дажъбога и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь»[30]. В інших же районах, багатих на природний камінь, паралельно з

деревом, для виготовлення язичницькоих ідолів використовували й камінь. Зокрема, на Середньому Дністрі зафіксована й вивчена ціла група антропоморфних кам'яних ідолів, пов'язаних з жертовниками-капищами черняхівських селищ II-V ст. н. е. (Іванківці, Ставчани, Бакота, Калюс та ін.)[31]

Середньодністровська група черняхівської антропоморфної язичницької скульптури, як вже доведено, може розглядатися як типологічна й генетична підоснова пізнішої східнослов'янської антропоморфної скульптури середини і другої половини I тис. н. е. Цей генетичний та типологічний ряд завершується відомим Збручським давньоруським ідолом IX-X ст.[32] Таким чином, матеріали черняхівських капищ-жертовників з антропоморфними язичницькими ідолами переконливо доводять слов'янську етнічну приналежність лісостепового населення Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е.

Отже, вивчення вірувань та релігії довело, що вони значною мірою відбивають ідеологію, світогляд лісостепового черняхівського населення першої половини I тис. н. е. Матеріали язичницьких капищ черняхівців, широко досліджені нами в Середньому Подністров'ї, а також спостереження над поховальними обрядами могильників Поділля, Волині й Середнього Подніпров'я, вивчення системи орнаментальних мотивів і т. п.— все це характеризує розвиток язичницьких вірувань східнослов'янського населення на досить високій фазі. Язичницька символіка уніфікується й велике місце посідають антропоморфні скульптури — ідоли. Серед пантеона черняхівських слов'янських племен Лісостепу вже виділяється центральне, верховне божество.

Підсумовуючи коротко викладене, при урахуванні писемної історичної традиції , ми можемо впевнено говорити про те, що серед великого масиву племен черняхівської культури у лісостеповому регіоні Дністро-Дніпровського межиріччя, безсумнівно, переважав давній слов'янський етнічний компонент, який однак слід розглядати не ізольовано, а у тісному взаємозв'язку з сусідніми синхронними етносами Південно-Східної та Центральної Європи.

Примітки.

[1] *Lehr-Splawinsri T.* O pochodzeniu i praojczyznie sfowiań.— Poznan, 1946.— S. 16, 91;
Горнуні Б. В. К дискуссии о балто-славянском языковом и этническом единстве // Вопросы языкознания.— Т. VII.— № 4.— М., 1958.— С. 59.

[2] *Тереножкин А.И* . Предскифский Период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 228-246.

[3] *НидерлеЛ.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 19-35;
Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М-Л., 1966.— С. 195,196;
Czekanowski J. Wstęp do historii sfowiań.— Poznań, 1957.— С. 209.— Rfhnf 26.

[4] *Третьяков П.Н.* Финно-угры, балты и славяне...— С. 196.

[5] *Там же.*

[6] *Kostrzewki l.* Od mezolitu do okrezu wędrówek ludów // Prehistoria ziem polskich.— Encykoopedia Polska.— T. IV.—Cz. L— Kraków, 1936-1948;
Czekanowski I. Op.cit.;
ТретьяковП. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 97-137.

[7] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне...— С. 200;

Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады VI научной конференции Института археологии.— К., 1953.— С. 197-209.

[8] *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО.— Т. XIII.— 4 с., 1901; *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.

[9] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне..— С. 220-230.

[10] *Хавлюк П.1.*Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія.— 1971.— № 4.— С. 84-97.

[11] *Хавлюк П. І.* Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія.— 1975.— № 18.— С. 7-20;

[12] *Цигилик В.М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— С. 94-105.

Винокурі. С. Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— С. 18-35; 36-77.

[13] *Там же.—С.* 19-22.

[14] *РикманЭ. А.* Памятник эпохи великого переселения народов.— Кишинев, 1967.— С. 41, 42.

[15] *СміленкоА Т.* Слов'яни та їх сусідив степовому Подніпров'ї (П-ХШ ст.).— К., 1975.—С. 27,34.

Сымонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА.— 1967.— № 139.— С. 235, 236.

[16] *Винокур І.С.* Історія та культура черняхівських племен...— С.146,147.

[17] *Тихонова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 168-194.

[18] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне..— С.220-225.

[19] *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. е.— МИА.— 1960.— № 89.— С. 162, 163.

[20] *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 152-163.

[21] *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М.,. 1970, С. 7.

[22] *Винокур L С.* Історія та культура черняхівських племен...— С. 35-77.

[23] *Винокур И. С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае.—К., 1983.—С. 112-117;

Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 14-19.

[24] *Там же; Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— С. 6-89.

[25] *Винокур І., Мегей В.* Сліди слов'янських ювелірів //Наука і суспільство.— 1991.— № 4.— С. 38, 39.

[26] *Винокур И. С.* Славяне Лесостепи (от рубежа до третьей четверти I тыс. н. э.) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— т. 4.— К., 1988.— С. 20, 21.

[27] *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.—С. 21,35, 43.

[28] *Сымонович Э. А.* Развитие культуры черняховских племен левобережья Днепра // КСИА.—1984.—Вып. 178.—С. 73-81.

[29] *СміленкоА. Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї...— С. 93;

Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв.— М., 1976.— С. 89.— Рис. 29.

[30] *ПВЛ.*— Ч. 1.— М-Л., 1950.— С. 56.

[31] *Винокур И. С.* Языческие изваяния Среднего Поднестровья.— МИА.— 1967.— № 139.— С. 136-144.

[32] *Винокур І.С., Забашта Р.В.* Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— №1.— С. 70, 71.

[33] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 72, 90, 115 та ін.;

Прокопий Кессарийский, IV, № 4 // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 242.

Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві

Б. В. Магомедов

Виникнення черняхівської культури у Південно-Східній Європі було пов'язане із значним кроком вперед у матеріальному виробництві місцевої людності пізньоримської доби. Економічні зрушення, а також процеси, пов'язані зі створенням поліетнічного Готського союзу племен потребували більш-менш чіткого впорядкування відносин в суспільстві на різних рівнях адміністрації.

У досить бідних відомостях писемних джерел, які можна пов'язати з племенами черняхівської культури, з цього приводу мова йде переважно про готських «королів», тобто представників вищої влади племені. У відомому описі готсько-антської війни у Іордана йдеться про страту сімдесяти старійшин, в оригіналі — «приматів» ("перших")[1]. Зважаючи на їх велику кількість, можна припустити, що старійшини очолювали родові колективи в межах окремих поселень або угруповань дрібних селищ з спорідненим населенням.

З місцями постійного перебування «королів» племен в першу чергу слід пов'язувати черняхівські укріплені городища, відкриті на півдні України: Башмачка, Олександрівка, Городок[2]. Очевидно, ці фортеці були адміністративними центрами певних територій. Про високий соціальний та економічний статус жителів городищ свідчить великий процент імпортної амфорної тари серед керамічного матеріалу, що значно перевищує показники рядових поселень.

На матеріалах поселень виділити житлові комплекси з ознаками видатного соціального рангу їх власників досить важко і навряд чи можливо. Вірогідно тогочасна сільська старшина здебільшого не виділялася в побуті з рядового населення.

Більш рельєфно індивідуальні соціальні ознаки виявляються в поховальних пам'ятках.

Е. О. Симонович до «князівських захованнь» відносив ті, які відзначають «або унікальні знахідки з поховань, або конструктивні особливості будови могил і навіть іноді розміщення на території могильника»[3].

Н. М. Кравченко на основі кількісних характеристик поховального інвентаря виділила декілька археолого-соціологічних типів черняхівських поховань (враховувались інгумації з північною орієнтацією кістяків). При цьому

© Б. В. МАГОМЕДОВ

відзначено закономірність: бідним похованням відповідають прості неглибокі ями; «багатим» (7 і більше посудин, предмети особистого вбрання) — більш складні поховальні споруди[4]. Ф. Бірбрауер, співставляючи черняхівський поховальний обряд із східногерманськими старожитностями Центральної Європи, віддає перевагу якісному складу інвентаря. Інгумації представників старшини (категорії Іа, Ів) характеризуються наявністю великої могильної ями з певним набором престижних речей[5]. Такі могили (розмір від 2х2 м і більше, глибина 2-3 м) відомі на більшості досліджених черняхівських могильників.

Щодо речей, які визначають високий статус похованого, то тут є труднощі, відзначені Ф. Бірбрауером: 1. В черняхівських похованнях дуже рідко трапляються золоті речі. 2. Майже не трапляються римські бронзові посудини, характерні для поховань знаті в Центральній Європі[6]. 3. Черняхівські поховання з західною орієнтацією кістяків (на противагу орієнтованим на північ) мають дуже мало інвентаря або є безінвентарими.

Внаслідок вказаних причин при визначенні поховань знаті, на нашу думку, основним критерієм лишається розмір могильної ями.

Ще однією особливістю черняхівських могильників є різноманітність типів могильних ям для інгумацій. Традиції сарматоаланських племен відобразилися у використанні ям із заплічками, тобто з приступками по всьому периметру або вздовж довгих стінок, на які спирається дерев'яне перекриття (на Півдні вживалися також кам'яні плити). Рідше трапляються поховання в підбоях та катакомбах. Ями складних форм звичайно походять з приморських областей черняхівської культури. Однак заплічки в невеликій кількості відомі й на могильниках інших територій, іноді з ямами великих розмірів. Мабуть, з часом цей тип споруд згубив свою суто етнічну забарвленість. Це можна пояснити частковим співпаданням сарматської та германської традицій. Перекриття у вигляді дерев'яних камер характерні для поховань германської знаті в Центральній Європі, наприклад — відомі князівські поховання з Лейна, а також багаті трупопокладення в вельбарській культурі[7]. Зокрема, в Пельгжимово під курганом збереглася нижня частина камери-зрубу з дощатою підлогою.

Саме використанням дерев'яних камер в багатьох випадках можна пояснити велику площу та глибину окремих могильних ям на черняхівських могильниках. Сліди органіки в таких могилах внаслідок природного фактору залишаються не завжди, особливо коли поховання було пізніше перекопано. Безперечні залишки дерев'яних камер типу Лейна із застосуванням в конструкції 4-6 вертикальних стовпів зафіксовано на могильниках Черняхів та Данчени. Поховання Черняхів 146 та 147 документовані незадовільно[8]. Відомо, що одне з них мало глибину 4 м (найбільш глибоке на могильнику). Обидва поховання зруйновані та пограбовані. Збереглися лише уламки кераміки та скляних посудин. Поховання Данчени 224 та 169 також належать до найглибших (2,6 та 1.7 м) та найбільших за площею (7.1 та 3.5 м[9] (рис. 1,*1,2).* В похованні 169 збереглися рештки обгорілих колод від обшивки стін та пере-

криття шириною до 20 см, товщиною 6-8 см. Обидва поховання перекопані. В № 224 знайдено багато глиняного посуду, скляний келих типу Ковальк, черепашки «каурі» і т. ін., однак від срібної фібули залишився лише уламок пружини. Подібна картина і в похованні 169. Залишки двох дерев'яних стовпів простежені в Будештах, в багатому похованні 243[1] °. Очевидно, це сліди камери. Верхнє перекриття спиралося на приступки-заплічка. Розбитий посуд в заповненні вказує на давній перекоп. Площа 6 м^2, глибина 1.9 м. Стовпова яма та рештки дерева по всій площі могили збереглися в зруйнованому похованні 5 некрополя Могиляни-Хмельник[11]. Серед залишків інвентаря зібрано уламки скляного кубка. Площа ями 4.3 м^2, глибина 2.6 м.

В деяких багатих похованнях зафіксоване дерево, але такі конструктивні особливості, як стовпи, не простежень В похованні 71 з Маслова (глибина 2.06 м, площа не відома) залишки дерева перекривали скелет[12]. В числі іншого знайдено пару срібних фібул, дзеркало, римський денерій. На могильнику Фурманівка в усті Дунаю в найбільшому похованні 8 занотовано залишки дерева, мабуть від камери[13]. Глибина 2.6 м. Площа 2.8 м^2 збільшена за рахунок ніші з багатим інвентарем, в тому числі скляний келих та червонолаковий глек. Залишки стін дерев'яної камери, що поєднувалась з заплічками, простежені в багатому похованні 5 з Гаврилівки[14] (рис. *1,3)*. Його площа 5 м^2, глибина 3м.

В ряді випадків можна з впевненістю сказати про використання верхніх перекриттів (ями з заплічками), а доповнюючі конструкції можна тільки припускати, зважаючи на розмір ями. Так, поховання 58 з Оселівки на Середньому Дністрі площею 6.6 м^2, глибиною 2.45 м[15] (рис. *1,4)* повністю зруйноване, але лишилися золотий перстень та скляний флакон. На могильнику Курники на Південному Побужжі три найбільш великі поховання з заплічками (№№ 4, 14, 19) мали площу від 4 до 5.5 м^2, глибину від 2 до 2.3 м[16] (рис. 1,5). Всі пограбовано, в заповненні знайдено рештки скляних келихів та імпортних червонолакових посудин. В похованні 4 збереглась пара срібних двощиткових фібул, а в похованні 19 — золота підвіска-кільце. Про високий стан похованого в могилі 23 в Холмському (Буджацький степ) свідчать уламки меча[17]. Поховання зруйноване, площа ями 4 м^2, глибина 3.1 м. Три найбільш глибокі та великі за площею поховання з Переяслава-Хмельницького мали низькі приступки, які не були призначені для перекриття: на них був розкладений інвентар[18]. За описом авторів, в верхній частині ями. значно розширювались. Мабуть, там і були влаштовані заплічка, на які спиралися дерев'яні перекриття. Незважаючи на те, що всі могили пограбовані, поховання 5 належить до найбагатших в черняхівській культурі. Поза іншим, тут знайдено скляний келих, наконечниЛтріли, шпора, фрагмент золотої парчі, набір скляних жетонів у скриньці. Площа могили не менше 7.6 м^2, глибина 3.6 м. Поховання 2 та 4 мали глибину по 1.5 м, площу — 4 та 4.2 м^2.

Лише в поодиноких випадках у великих ямах з багатими похованнями нема помітних слідів перекриттів або прямих вказівок на них у вигляді присту-

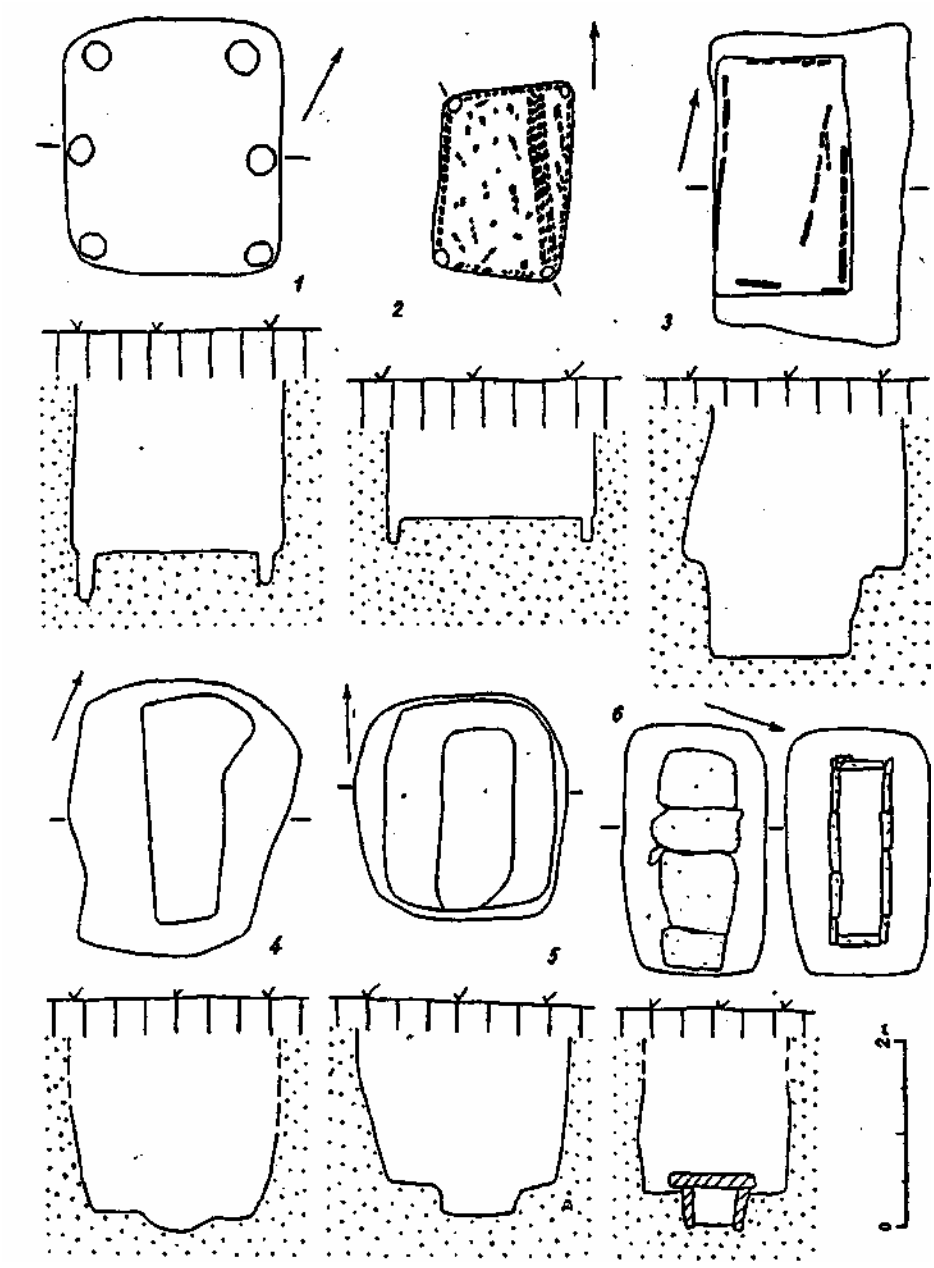

Рис. 1. Плани поховальних споруд.
1 — Данчени 224; *2* — Данчени 169; *3* — Гаврилівка 5; *4* — Оселівка 58; *5* — Курники 4; б — Кам'янка-Анчекрак 10.

пок. Прикладом є поховання 507 могильника Бирлад-Валя-Сяке в румунській Молдові[19]. Площа ями 5 м^2, глибина 3.3 м. Серед знахідок — скляний келих, імпортний глек, золота підвіска (солід Константина II).

Всі подані приклади належать до поховань з північною орієнтацією кістяків. Серед могил західної орієнтації, звичайно бідних інвентарем, також є такі, що треба пов'язувати з представниками вищих верств суспільства. Зосереджені вони переважно Північному Причорномор'ї. В Холмському та Коблево найбільші поховання, навкруг яких на значній відстані не було жодної могили, займали центри кладовищ. Обидві зруйновані. Яма поховання Холмське 56 площа 8 м^2, глибина 3.05 м) мала в бічній стінці підбій[20]. Яма поховання Коблево 19 (площа 6.6 м^2, глибина 2.17 м) — з багатоступінчастими заплічками[21]. Простежено сліди дерев'яної камери, в перекритті використано обтесані кам'яні плити. Знайдено уламки амфори. Два найбільших поховання могильника Ранжеве були орієнтовані на захід і мали заплічка, на які спиралися кам'яні плити закладів[22]. В похованні 12, крім того, збереглися залишки дерев'яної камери, скріпленої залізними цвяхами. Зруйноване, але зберігся скляний келих. В похованні 14 знайдено скляний келих з написом, пару срібних фібул, срібну пряжку, залишки шкатулки із срібними накладками. Площа ям 4.5 та 4.8 м , глибина по 3 м. Сліди дерев'яної камери простежено і в найбільшому безінвентарному похованні 10 в Малаєштах[23]. На могильнику Кам'янка-Анчекрак найбільше поховання 10 також було безінвентарним[24] (рис. 1, 6). Для нього було влаштовано камеру з добре обтесаних кам'яних плит. Площа 4 м^2, глибина 2.25 м. Кам'яна камера засвідчує вплив греко-римських традицій.

Звичай спорудження дерев'яних камер поширювався і на тих померлих представників вищих верств суспільства, яких було поховано за обрядом кремації. Про це свідчить могильник Військове в Надпоріжжі з двома підкурганними трупоспаленнями[25]. Під насипом кургану № 1 (висота 0.5 м) знаходився обмащений глиною і сильно пропалений майданчик. На ньому в плямі попелу розміром 2x1.5 м простежено сліди споруди — обвуглені дубові колоди та рештки двох вкопаних стовпів. Кальциновані кістки людини було складено до ямки разом з глиняним келихом та набором скляних жетонів для гри. Крім того, в шарі вогнища знайдено уламки близько 18 керамічних посудин (в тому числі римську амфору, глеки та одноручну вазу з руноподібними знаками), рештки скляного келиха, злиток бронзи, перепалені кістки тварин тощо. Такий склад інвентаря вказує на високий ранг небіжчика. Картину аналогічного обряду дає і менш багате поховання в кургані № 2. Тут серед решток поховального вогнища зафіксовано обвуглені частини дубових дошок. Звичайно, залишки наземних поховальних споруд з дерева могли зберегтися тільки під курганними насипами, які для черняхівського поховального обряду в цілому не типові. Ступінь поширеності спалень в камерах на звичайних «полях поховань» лишається невідомою, але слід зазначити, що обвуглені рештки підкурганних конструкцій характерні для синхронних некрополів з кремаціями культури карпатських курганів[26].

Таким чином, на черняхівських могильниках на фоні поховань рядових общинників помітно вирізняються захована представників знаті. Головною ознакою трупопокладень виступають великі і глибокі могильні ями. Звичайно це пов'язано із спорудженням дерев'яних камер, як це було у звичаях германської знаті в Центральній Європі. Місцевим черняхівським різновидом таких могил є ями з заплічками, в тому числі з використанням каменя. За винятком окремих могил з західною орієнтацією, поховання у великих ямах мали багатий інвентар. Нормою для нього був сервіз для вина, що включав келих (як правило, скляний) та глек. Для жіночих поховань звичайною є наявність деталей одягу та прикрас із срібла. Решта предметів, що вважаються символами високого статусу (зброя, жетони-калькулі та ін.) трапляються рідко. Такий набір ознак відповідає похованням категорії їв за Ф. Бірбрауером. Оскільки вони трапляються відносно часто, ми вважаємо, що в цих могилах поховано представників общинної старшини — нижньої ланки племінної структури влади.

Черняхівські поховання категорії Іа (з символами вищого «князівського» статусу) майже не відомі. Такі ознаки має кремація Ханска-Лутерія 14, де знайдено залишки розкішних бронзових посудин, фрагменти золотого браслета, зброя, скляний жетон та ін. Можливо, представників вищої влади звичайно не ховали на общинних кладовищах, як і у готів V ст. на Дунаї[27]. Безсумнівно, поховання з Концешти з дерев'яною домовиною в кам'яній камері, яке супроводжували розкішні золоті речі[28] належало вождю вищого рангу. Однак його зв'язок з черняхівською культурою сумнівний. Треба сподіватися, що відкриття могил вождів черняхівського періоду історії України — справа майбутнього.

Примітки

[1] *Іордан.* Гетика, 247 (Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. М., I960.— I960.— С. 115).

[2] *СміленкоА. Т.* Городище Башмачка III-IV в. н. э. К., 1992;

Магомедов Б. В. Черняховское городище у с. Александрова // Днестре-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. К., 1987.— С. 26-41;

Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 29.

[3] *СымоновичЭ. А., Кравченко Н. М,* Погребальные обряды племен черняховской культуры.М., 1983.—С. 36;

Сымонович Е. О. «Князівські» поховання черняхівсько! культури // Тез. доп. V Подільскої історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980.— С. 128-130.

[4] *Кравченко Н. М.* О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии. К., 1987.— С. 209-227.

[5] *Bierbrauer V.* Ostgermanische Oberschichtgraber %er r_omischen Keiserzeit in des fr.üben Mittelalters // Peregrinatio Gothica. Archeologia Baltica.— 1989.— VIII.— S. 71.

[6] Виключення — Рудка на Волині та кремація з Ханська-Лутерія в Молдові *(Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин. М., 1980.— С. 83-86;

Никулицэ И. Т., РикманЭ. А. Могильникк Ханска-Лутэрия II первых стлетий н. э. // КСИА.— 1973.— Вып. 133). В якійсь мірі відсутність дорогих речей можна пояснити тим, що

більшість багатих черняхівських поховань в давнину були перекопані. Іноді це робили грабіжники, іноді це можна пов'язати з певним ритуалом, але нема сумніву, що цінні речі при цьому зникали.

[7] *Schulz W.* Vor- und Frühgeschichte Mitteldeutschlands.— Halle, 1939.— S. 185-189; *Prahistoria Ziem Polskich.— Tom V.— Warszawa i in.— 1981.— S. 186.*

[8] *Петров В. П.* Черняховский могильник // МИА.— 1964.— № 116.— С. 53-117.

[9] *Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.—С. 76.

[10] *Рикман Э. А.* Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.— С. 65.

[11] *КаспароваК, В., Щукин М. Б.* Могильник Могиляны-Хмельник в Ровенской области // Труды Государственного Эрмитажа.— 1979.—XX.—С. 147-168.

[12] *Петров В. П.* Масловский могильник на р. Товмач // МИА.— 1964.— № 116.— С. 118-167.

[13] *Сымонович Э. А.* Придунайский могильник Фурмановка // Могильники черняховской культуры. М., 1988.— С. 143-163.

[14] *Сымонович Э. А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА.— 1955.— XXIV.— С. 282-316.

[15] *Никитина Г. Ф.* Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой области // Могильники черняховской культуры. М., 1988.— с. 5-97.

[16] *Магомедов Б. В.* Черняховские памятники Южного Побужья // Труды V международного конгресса археологов-славистов.— Том 4.— К., 1988.— С. 144-148.

[17] *Гудкова А. В., ФокеевМ. М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н. э.— К., 1984.—С. 119.

[18] *Гончаров В. К., Махно С. В.* Могильник чернігівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія.— 1957.— XL— С. 127-143.

[19] *Palade V.* La necropole du IV et tommencement du V sec. de n. e. ä Birlad-Valea-Seaca. Inventaria archaeologica. Roumanie.— F. 12.— 1986.

[20] *Гудкова А. В., Фокеев М. М.* Вказ. праця.— С. 71.

[21] *Сымонович, Э. А.* Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 90.

[22] *Там же.*— С. 106-108.

[23] *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. М. 1960 (МИА №89).— С. 265.

[24] *Магомедов Б. В.* Черняховская культура...— Рис. 14, *3.*

[25] *Бодянский А. Б.* Результаты раскопок Черняховского могильника в Надпорожье // АИУ в 1967 г. К.: Наукова думка, 1968.

[26] *Див.: Л. В. Вакуленко* Дерев'яні конструкції в Карпатських курганах III-IV ст. н. е.— В цьому збірнику.

[27] *Bierbrauer V.* Op. cit.— S. 75-76.

[28] *Федоров Г. Б.* Вказ праця.— С. 150-152.

Дерев'яні конструкції в Карпатських курганах III-IV ст. н. е.

Л. В. Вакуленко

Поховальний обряд культури карпатських курганів є не тільки найвиразнішою, але й набільш дослідженою характерною рисою цієї культури[1].

Проте роботи останнього десятиріччя дозволили до його характеристики додати ряд нових дуже суттєвих деталей. Найцікавіша з них, на нашу думку, є відкриття залишків підкурганних дерев'яних конструкцій.

Всі дослідники поховальних комплексів культури карпатських курганів фіксують наявність на підкурганній площі різної кількості ямок. Якщо деякі з них вважалися похованнями, оскільки містили спалені залишки похованого, то інші, заповнені залишками багаття, деревним вугіллям, темним вуглистим грунтом, керамічними фрагментами, вважалися супроводжуючими. М. Ю. Смішко зауважує, що в розташуванні ямок немає ніякої системи[2]. Безсистемність ямок, відкритих в курганах Ізи, відзначає і В. Г. Котигоршко[3].

Проте, дослідження, проведені нами на трьох могильниках поблизу с. Пилипи Коломийського р-ну Івано-Франківської області, дозволяють стверджувати, що в більшості курганів можна простежити в розташуванні ямок ту чи іншу систему і в залежності від цього визначити типи підкурганних конструкцій.

Так в 7 з 13 курганів в Пилипах-Гнилець і в 3-х з 4-х курганів в Пилипах-Корнецьке були виявлені симетрично розташовані ямки, які ніби позначали кути чотирикутника (рис. 1, *1, 4;* рис. 2, 2; рис. 3, *1-3).* Площа підкурганного простору, позначеного кутовими ямками, складала 3х2.5 м; 2.5х2.75 м; 3х2.4 м; 3х4.15 м; 2х2.25 м; 2.5х2.5 м; 2х2.25 м; 2.5х2.25 м. Ямки мали круглу в плані форму, діаметри від 0.35 до 0.75 м і глибину 0.25-0.35 м від рівня підошви, пласке дно і прямі або похилі донизу стінки. Іноді, як в кургані № 3 в Пилипах-Гнилець стінки уступом різко звужувалися донизу, або ямка складалася з двох частин: неглибокої і глибшої, як в кургані № 12 на тому ж могильнику. Заповнення ямок навіть в межах одного кургану було різним. Так в кургані № 3 (Пилипи-Корнецьке) заповнення 3-х ямрк складало деревне вугілля, а в одній, крім вугілля, знаходилася велика кількість уламків кераміки, кальцінована кістки, пряслице. В кургані № 2 і № 4 на тому ж могильнику, крім деревного вугілля, в першому випадку в 2-х ямках були і кальциновані кістки,

© Л. В. ВАКУЛЕНКО

а в іншому — кістки знаходилися в одній з ям. На могильнику Пилипи-Гнилець кальциновані кістки і велика кількість уламків кераміки знаходилися в одній з чотирьох ям курганів № 5, № 12, № 6. В кургані № 3 ямки були заповнені уламками сильно ошлакованої кераміки. В двох з них знаходилися і кальциновані кістки. Те ж саме відзначено і в інших випадках. Але в кургані № 13 в ямках знаходилося виключно деревне вугілля і частки глиняної обмазки., Тільки у верхній частині двох ям виявлені камінь і уламок великого горщика.

Виявивши таку закономірність в розташуванні ямок в 12 курганах з 19 розкопаних в Пилипах, що становить 63% досліджених там насипів, ми спробували простежити подібні випадки в матеріалах минулих розкопок. Так, при описі кургана № 1 з могильника в Цуцулині (нині Ганнівка), дослідженого М. Ю. Смішком, автор відзначає наявність ямок поблизу кожного з кутів площі зайнятої багаттям, їх діаметр 0.35-0.5 м, глибина 0.2-0.5 м (рис. 4,2). Заповнення ямок складали залишки багаття (1 ямка), залишки багаття та керамічні фрагменти, тут і залізна пряжка (2 ямки), кальциновані кістки і велика кількість керамічних фрагментів (1 ямка). Наявна і центральна яма, зміщена на 1 м від центра кургану на північ. Вона кругла в плані, діаметром 1 м і глибиною 0.6 м від рівня кострища. На дні ямки лежали великі уламки людських кісток, присипаних землею з домішками залишків багаття[4]. Чотири ямки, по одній на кутах кострища, що мало прямокутну форму, розмірами 2*1.5 м, відзначено і в кургані № 6 могильника Грушів-Дебра. їх діаметри 0.2-0.25 м і глибина 0.3 м. Дві з них були заповнені залишками багаття з домішкою кальцінованих кісток, одна — залишками багаття і дрібними керамічними фрагментами і, нарешті, в четвертій лежала маленька ліпна посудинка, обкладена кусками перепаленого грунту[5]. Судячи з плану[6], 4 ямки позначають кути чотирикутника в кургані 6 з могильника Іза I (рис. 4, *3)*. На рисунку позначена і п'ята ямка, що не вписується в цей прямокутник. Але, в словесному описі кургана вказано лише дві ямки діаметром 0.3 і 0.36 м та глибиною 0.35 і 0.38 м. В одній з них стояла урна, інша була заповнена кістками. Те ж саме простежено і в Ізі II, де на плані кургана № 11 чітко видно 4 ямки, що позначають кути чотирикутника[7] (рис. 4, *4)*. Чотири ямки, що фіксують кути чотирикутника, видно і в плані кургану № 7 з Трача-Вівалян (рис. 4, /). їх діаметри 0.25-0.3 м і така ж глибина. Своїми розмірами відрізняється тільки четверта яма (діаметр 0.5, глибина 0.6 м), яка до того ж дещо порушує симетрію. Заповнення ям складали залишки багаття, вугілля, керамічні уламки, кальциновані кістки. В одній з ямок знаходилася нижня частина ліпної посудини з людськими кальцінованими кістками, присипаними залишками костра[8]. На інших планах підкурганних поховань, що є в нашому розпорядженні, можна побачити 3 ямки, розташовані в такий спосіб, який ніби передбачає для позначення прямокутника наявність і четвертої, яка, можливо, не збереглася або не була зафіксована (рис. 4, *6, 8)*. Така ситуація представлена, наприклад, на плані кургану № 3 з Нижнього Струтиння, № 20 з Ізи I[9]. Нарешті, уважно вивчивши план поховань кургана № 1 з Бранешт, який містить два різночасових поховання дитини

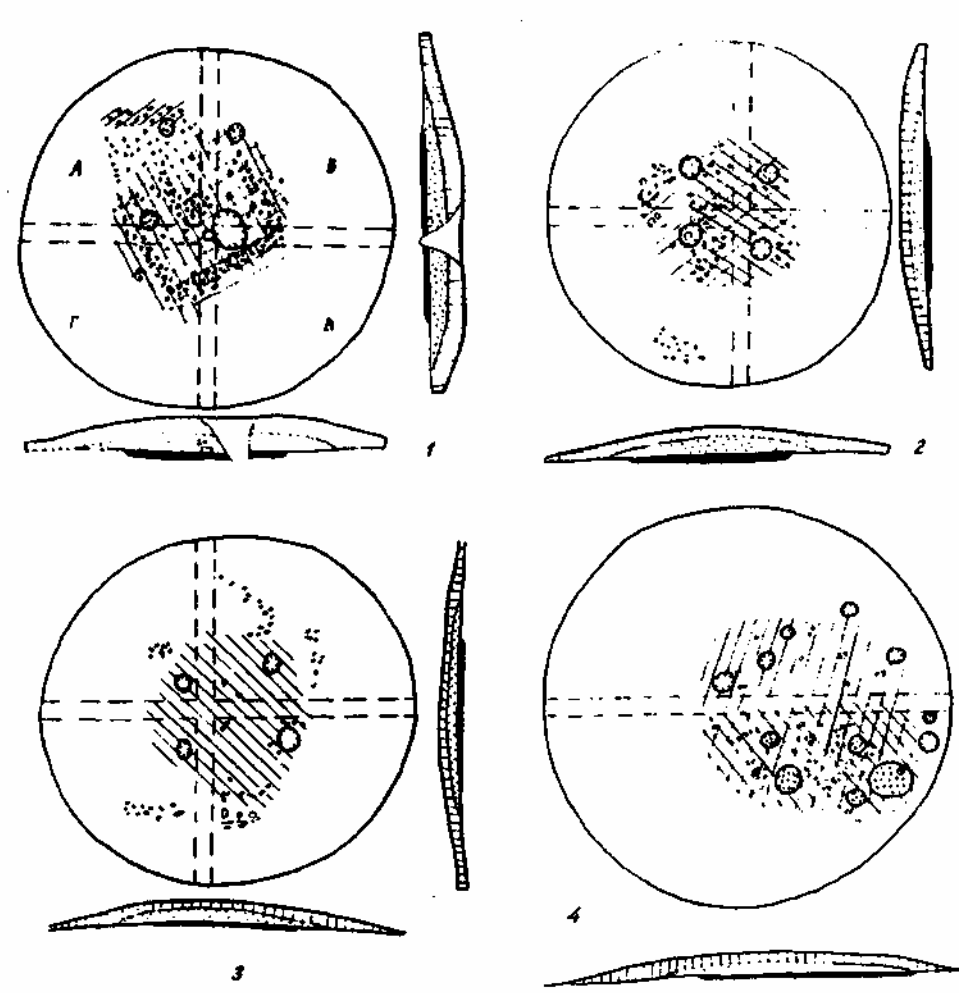

Рис. 1. Могильник культури карпатських курганів Пилипи-Гнилець. Плани поховань з залишками дерев'яних конструкцій. *1* — курган № 3; 2 — курган № 4; *3* — курган № 5; *4* — курган № 6.

і молодої жінки, можливо матері, й об'єднує два насипи, причому другий, більший, поглинає перший, створюючи єдиний комплекс, ми виявили чотири ямки (№ 3, 4, 5, 6), які позначали кути прямокутника злегка неправильної форми. Ямки мали круглу або овальну в плані форму, діаметром 0.3-0.5 м. Дно їх було обпалене, а заповнення складали залишки багаття, керамічні фрагменти, вугілля, уламки амфори, грудки сплавленого скла, бронзові цвяхи, кальциновані кістки людини і тварин. Все це відносилося до більш пізнього жіночого поховання. Другий комплекс складали 3 ями (№ 7, 8, 9), де для завершення чотирикутної конструкції не вистачає ще однієї. Діаметри цих ямок 0.15-0.3 м, по-

мітні сліди обпалу дна або верхньої частини, заповнення, складалося із залишків багаття, численних керамічних фрагментів, вугілля. В ямці № 9 знаходилась розчавлена гончарна посудина без верхньої частини, заповнена землею, змішаною з золою і вугіллям, а також грудки сплавленого скла, залізна відерцеподібна підвіска, і декілька дитячих кісток, які були і поза посудиною. Таким чином в бранештському кургані № 1, де зафіксовано два поховальних комплекси, наявні дві системи ямок.

Ми детально описуємо всі ці приклади, щоб показати, що наявність на підкурганній площі чотирьох симетричних ямок, що позначали кути чотирикутної конструкції не є локальною особливістю Пилипівських могильників. Подібне явище має місце і на інших пам'ятках, хоча раніше і не звертало на себе увагу дослідників. Такі самі системи ямок були відкриті нами і в наступні роки на інших пам'ятках, наприклад, в кургані № 1 в Трачі-Пиконів.

Очевидно описані вище системи ямок, відкриті на підкурганних площах, є залишками опорних стовпів чотирикутних дерев'яних споруд. В чистому вигляді це простежено, наприклад, в кургані № 12 могильника Пилипи-Гнилець (рис. 2, 2), де 4 ямки діаметром 0.5 м позначають кути квадрата розмірами 2.5 мх2.5 м. їх заповнення складав щільний шар деревного вугілля. Знайдені в верхній частині ямок каміння і великі уламки кераміки були, очевидно, забутовкою стовпа. В цьому кургані поховання було здійснено на горизонті. В інших випадках, в одній чи двох ямках містилося поховання, або зібрані уламки вторинно обпаленої кераміки. Ці спостереження, а також той факт, що позначений стовпами чотирикутник майже ніколи повністю не співпадає з майданчиком перепаленого грунту, що лишається від поховального багаття (наприклад, курган № 13 з Пилипів-Гнилець), а також наявність залишків подібної конструкції в кургані-кенотафі (№ 10 з Пилипів-Гнилець) і в кургані, де трупоспалення відбулося на стороні (№ 3 з Пилипів-Корнецьке) змушує думати, що чотирикутна споруда спалювалась окремо, очевидно, перед трупоспаленням. Після спалення тіла небіжчика і загашення багаття деякі ямки від стовпів згорілої споруди використовувались і для вміщення решток кремації і для встановлення урни, в тих випадках, коли поховання були ямними або урновими. Іноді в ці ямки збирали залишки костра (попіл, деревне вугілля, фрагменти вторинно обпаленої кераміки), оскільки у прикарпатців існував звичай замітати підкурганну площу після здійснення кремації.

Отже, можна стверджувати, що в поховальний ритуал носіїв культури карпатських курганів входило в деяких випадках і спорудження чотиристовпової будівлі, що спеціально спалювалась на місці поховання і, очевидно, символізувала житло небіжчика у потойбічному світі. Умовно назвемо цю дерев'яну конструкцію "будиночок мертвих».

Під курганними насипам п'яти курганів на Пилипівських могильниках була виявлена інша, відмінна від вищеописаної, система ямок. Так, в кургані № 12 (Пилипи-Гнилець), крім залишків чотирикутної споруди, знайдено 7 ямок діаметрами 0.3-0.45 м і глибиною 0.25 м, які окреслювали коло діаметром

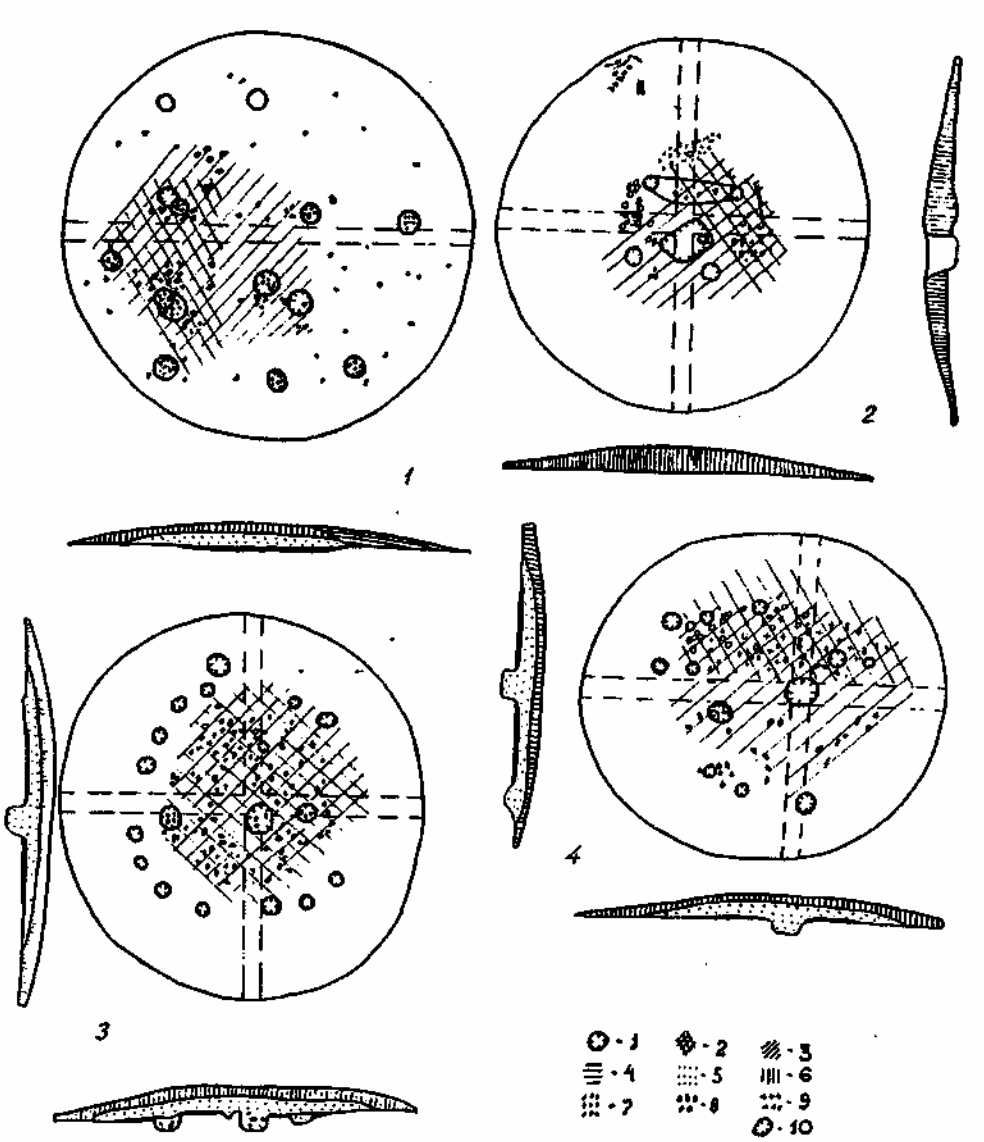

Рис. 2. Плани поховань культури карпатських курганів із залишками дерев'яних конструкцій.
1,2 — Пилипи-Гнилець *(1* — курган № 12, 2 — курган № 13); *3, 4* — Пилипи-Дуби *(3* — курга № 1, *4* — курган № 2).

8.25 м навколо місця спалення. Заповнення ямок складало деревне вугілля. В кургані № 1 в Пилипах-Дуби 13 ямок діаметром 0.25-0.3 м і глибиною 0.2-0.25 м позначали простір овальної в плані форми діаметрами *5*6* м. В їх заповненні були вуглистий грунт, деревне вугілля, частки обгорілої глини. Запов-

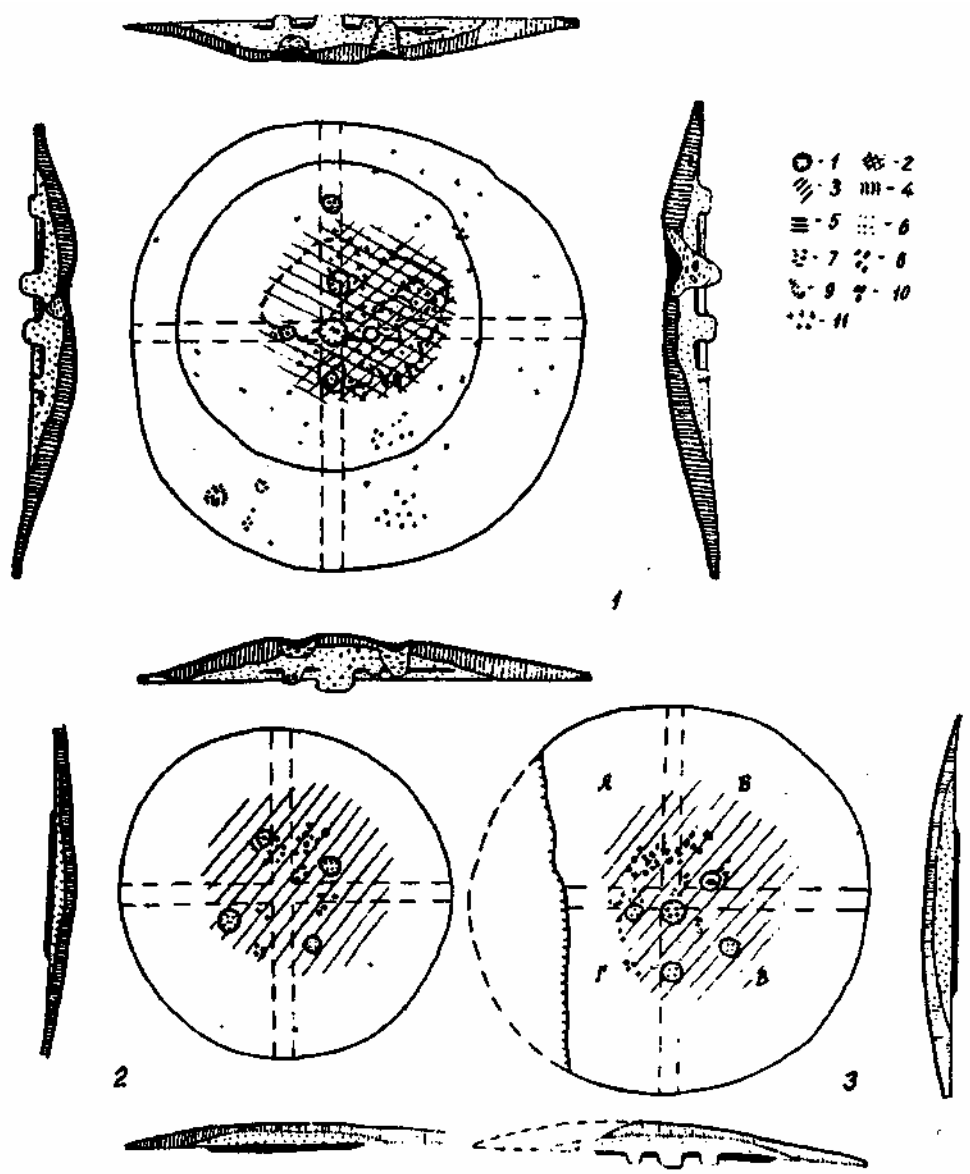

Рис. 3. Могильник культури карпатських курганів Пилипи-Корнецьке. Плани поховань із залишками дерев'яних конструкцій. *1* — курган № 2; 2 — курган № 3; J — курган № 4.

нені деревним вугіллям ямки, розташовані навколо площадки кострища, зафіксовані і в кургані № 2 того ж могильника.

В кургані № 6 Пилипів-Гнилець 10 ямок, діаметрами 0.3-0.4 м і глибиною

0.25 м від рівня костра, заповнені вуглистим грунтом і деревним вугіллям, окреслювали прямокутник по краю плями обгорілого грунту від поховального вогнища. Очевидно, така ж конструкція мала місце і в кургані № 1 в Пилипах-Гнилець, хоча тут вона простежується менш чітко.

Отже, виявлені в цих курганах системи ямок є залишками дерев'яної конструкції типу огорожі, що складалася з вертикально поставлених колод навколо місця поховального костра. Очевидно, вони спалювались одночасно з ним. Як і в першому випадку, щоб перевірити наші спостереження, звернімося до старих матеріалів. Виявляється, що аналогічне явище простежене в кургані № 10 в Трачі (рис. 4, 5). Тут поблизу краю кострища знаходилося 7 ямок діаметрами 0.2-0.35 м, глибиною 0.15-0.4 м, заповнені залишками костра, іноді з домішкою кальцінованих кісток і керамічними фрагментами. Ці ямки позначали огорожу прямокутної форми. В центрі підкурганної площі була ямка воронкоподібної форми з уступом, на дні якої лежали кальциновані кісточки, присипані землею[11]. Очевидно, слідами огорожі є і 3 ямки, розташовані на краю площі перепаленого грунту в кургані № 12 з Нижнього Струтиня (рис. 4,7).

На могильнику в Бранештах в кургані № 30 підпрямокутну конструкцію створюють 11 ямок, згрупованих в західній частині підкурганної площі. В їх заповненні знаходилися кальциновані людські кістки однієї особи. В північних ямках (№ 10, 11, 13) були зібрані в основному кістки черепа, при цьому в ямці № 10 вони містилися в урні . Таким чином, і спорудження другого типу дерев'яних конструкцій — огорожі мало місце не тільки в курганах Пилипівських могильників, але й на інших поховальних пам'ятках культури карпатських курганів.

Нарешті, третій тип дерев'яних конструкцій представлений в кургані № 3 з Пилипів-Гнилець і в кургані № 2 з Пилипів-Корнецьке. Тут вдалося простежити in situ залишки згорілих дерев'яних споруд квадратної в плані форми. Від них залишився нижній ярус горизонтально покладених плах. В обох випадках зафіксовано тільки 3 сторони, що наводить на думку, що з одного боку споруда була відкрита. В кургані № 3 (Пилипи-Гнилець) розміри споруди становили 4.5х4.5 м, в кургані № 2 (Пилипи-Корнецьке) довжина двох більш чітко простежених сторін сягала 2 м кожна. Можливо залишками такої будівлі були 2 обвуглених шматки дерева довжиною 2 м, зафіксовані в кургані № 13 з Нижнього Струтиня (план кургану відсутній)[13]. Окремі обвуглені дерев'яні плахи, що лежали in situ були помічені і в інших курганах.

В нас було два варіанти інтерпретації цього останнього типу відкритих в Пилипах дерев'яних конструкцій. Так, з огляду на те, що в конструкції кургану № 2 з Пилипів-Корнецьке вдалося вловити сліди перехресних деревин, ми схильні були трактувати її як решітки складеного для трупоспалення костра. В кургані № 3 з Пилипів-Гнилець такі грати не простежуються, натомість, досить чітко окреслюються обриси будівлі-комори. Обидві споруди співпадають в плані з місцем поховального кострища, отже, у всякому разі горіли одночасно.

Таким чином, завдяки новим дослідженням можна з певністю стверджу-

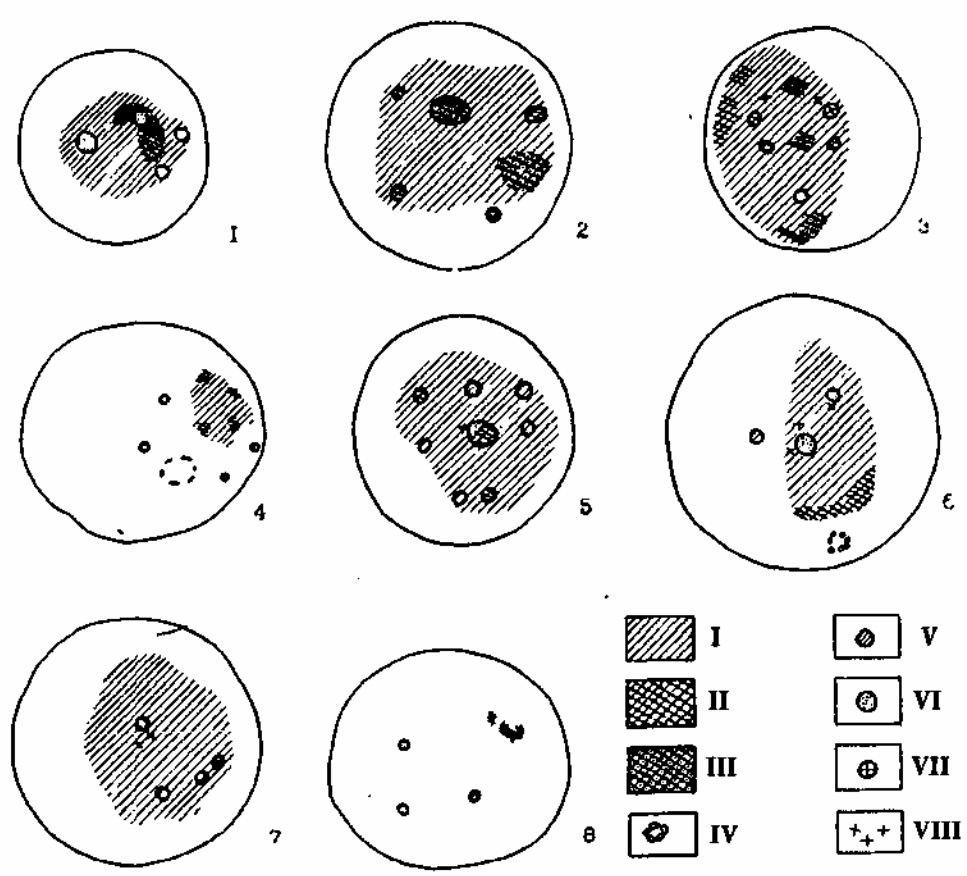

Рис. 4. Плани поховань із залишками дерев'яних конструкцій з могильників культури карпатських курганів (за М. Ю. Смішком та В. Г. Котигорошком) *1.* Трач-Вівалян, курган№ 7; 2. Цуцулин-Ганнівка, курган № 1; *3.* Іза 1, курган № 6; *4.* Іза II, курган № 11; *5.* Трач-Вівалян, курган № 10; *6.* Нижній Струтинь, курган № 3; *7.* Нижній Струтинь, курган № 12; *8.* Іза I, курган № 20.

вати, що в поховальний ритуал носіїв культури карпатських курганів входив звичай спорудження на підкурганних площах дерев'яних конструкцій трьох типів:

I. Чотирикутна споруда в центральній частині кургану, кути якої позначені стовпами, так званий «будиночок мертвих».

II. Стовпова огорожа круглої або прямокутної форми навколо місця поховального кострища.

III. Споруда квадратної в плані форми з горизонтально покладених дерев'яних плах.

Слід зазначити, що в ряді курганів співіснують різні форми дерев'яних конструкцій. Так, споруди третього типу, так звані «комори» в обох випадках

виявлені в курганах, де простежена чотиристовпова будівля, тобто перший тип конструкцій «будиночок мертвих». А в кургані № 12 з Пилипів-Гнилець поєднувались чотиристовпова споруда — «будиночок мертвих» і огорожа.

Як зазначалось вище, в деяких курганах із залишками дерев'яних конструкцій наявні і ями в центрі підкурганної площі. На Пилипівських могильниках в трьох випадках вони виявлені разом з чотиристовповою конструкцією і в двох — з конструкцією типу огорожі. Центральні ями і конструкція типу огорожі були в кургані № 10 в Трачі-Вівалян і № 1 в Трачі-Микитинському, а разом з «будиночком мертвих» в кургані № 1 в Ганнівці (Цуцулин). Слід відзначити, що в Пилипах жодна з центральних ям не містила поховання, тоді як в Трачі-Вівалян в центральній ямі знаходилася урна, а в Трачі-Микитинському — чисто перебрані кальциновані кістки. В цьому останньому випадку була простежена ще одна цікава деталь, а саме: навколо центральної ями, на відстані 0.65 м від неї була влаштована огорожа — частокіл, від якого збереглося 10 ямок діаметром 0.15 м, глибиною 0.25 м клиновидної в розрізі форми.

На підкурганних площах нерідко знаходяться ямки від стовпів, що не входять в ту чи іншу конструкцію. Призначення їх не піддається інтерпретації. Хіба що в кургані № 2 з Пилипів-Дуби можна припустити існування подвійної огорожки. Зауважимо, що в 7 з 19 курганів, розкопаних в Пилипах, в розташуванні ямок не вдалося вловити ніякої системи. Слід додати, що залізні цвяхи *і* скоби, знайдені при розкопках карпатських курганів, очевидно, використовувались при спорудженні дерев'яних конструкцій.

Своєрідність поховального обряду культури карпатських курганів серед культур пізньоримського часу, що полягає перш за все в курганності і звичаї спалювання небіжчика на місці поховання, виключає пошуки аналогій відкритим дерев'яним конструкціям серед синхронних старожитностей. Проте дерев'яні конструкції різних типів під курганними насипами відомі в археологічних культурах інших періодів[14]. Найближчими хронологічно і територіальне можна вважати дерев'яні конструкції в слов'янських курганах VI-IX ст.

В зібраних Г. Цолль-Адаміковою відомостях про типи дерев'яних споруд в слов'янських курганах найбільш повну аналогію знаходить прикарпатська конструкція другого типу — огорожа. Палісад-частокіл в окремих ямках або в спільному ровику на краю первісного насипу кургану спостережено в 50 курганах на 16 слов'янських могильниках і виділено дослідницею в тип III-А. Як і в нашому випадку, огорожі в слов'янських курганах мали і круглий і прямокутний обрис[15]. Що стосується найбільш поширеної в карпатських курганах і виділеної нами в перший тип, чотиристовпової споруди, то аналогія їй зафіксована тільки в одному випадку. Це слов'янський курган з Дем'янок (Гомельщина), де в центральній частині підкурганної площі 4 ями від стовпів діаметрами 0.15-0.2 м позначали чотирикутну площу розмірами 2.2х2.8 м, на якій лежали кальциновані кістки і поховальний інвентар[16]. Третій тип карпатських конструкцій — комора, який швидше за все є залишками дерев'яної кладки костра, простежений в слов'янських поховальних комплексах двічі[17].

Таблиця № 1. **Дані про кургани із слідами дерев'яних конструкцій**

№	Назва пам'ятки	№кургану	Висота в м	Діаметр в м	Наявність слідів тлопального костра	Тип поховання			Тип конструкції			Центральна яма
						ямне	на горизонті	урнове	чотири стовпкова споруда	огорожа	камера	
1	Пилипи-Гнилець	1	1.1	13	+	-	+		-	+	-	-
2		3	1	10.3	+	+	-	-	+	-	+	-
3		4	0.85	9.75	+	-	+	-	+	-	-	-
4		5	0.6	10.75×9.5	+	+	-	-	+	-	-	-
5		6	0.6	8.5	+	+	-	-	-	+	-	-
6		10	0.65	11.25	-	-	-	-	+	-	-	+
7		12	0.6	9	+	+	-	-	+	+	-	-
8		13	0.7	10	+	-	+	-	+	-	-	-
9	Пилипи-Корнецьке	2	1.15	11.5	+	-	+	-	+	-	+	+
10		3	0.6	8.1×8.5	-	+	-	-	+	-	-	-
11		4	0.7	10	+	+	-	-	+	-	-	+
12	Пилипи-Дуби	1	0.75	10.25×9.5	+	-	+	-	-	+		+
13		2	0.65	8.9×9.9	+	-	+	-	-	+	-	+
14	Трач-Вівалян	7	0.5	6	+	+	-	+	+	-	-	-
15		10	1	7	+	+	-	-	-	+	-	+
16	Трач-Пиконів	1	0.5	8	+	+	-	-	+	-	-	-
17	Трач-Микитинське	1	0.65	9×10	+	+	-	-	-	+	-	-
18	Грушів-Дебра	6	0.3	7	+	+	-	-	+	-	-	-
19	Ганнівка-Цуцулин	1	0.3	10	+	+	-	-	+	-	-	+
20	Іза I	6	0.25	7	+	-	-	+	+	-	-	-
21		20*	0	107.4×9.6	-	-	-	+	+	-	-	-
22	Іза II	11			+	-	+	-	+	-	-	-
23	Нижний Струтинь	3*	0.6	9	+	+	-	-	+	-	-	-
24		12*	0.65	8	+	+	-	+	-	+	-	+
25	Бранешти-	1	1	11	-	+	+	+	-	-	-	-
26	Нямцишор	30	0	12×13.5	+		-	+	-	+	-	-

*** Куошаги, де сліди конструкції збереглися частково.**

Цікавим є питання про співвідношення різних типів дерев'яних констукцій з типом поховання. Так у Пилипівських могильниках чотиристовпова споруда частіше за все (у *5* випадках *з 9) співпадає* з ямним похованням, в трьох випадках — з похованням на горизонті і ще в одному — простежена в курганікенотафі. Огорода виявлена в трьох курганах з похованням на горизонті, і в двох — з ямними, причому в курагані № 12 з Пилипів-Гнилець з ямним похованням наявні обидві конструкції. Комора, співпадаючи в обох випадках з чотиристовповою спорудою, простежена з похованням на горизонті і з ямним похованням. На могильнику в Ізі, де в більшості переважають урнові поховання, обидві чотиристовпові споруди виявлені в курганах з урнами. Ці та інші

приклади дозволяють твердити, що тип дерев яної підкурганної конструкції в карпатських курганах не залежав від типу поховання. Неможливо також визначити, з яких причин дерев'яні споруди влаштовувались в курганах. Поховання з конструкціями не вирізняються багатством. Залишається тільки припустити що їх наявність залежить від якоїсь культової чи соціальної функції похованого.

Можна думати, що дерев'яні підкурганні конструкції в поховальному обряді носіїв культури карпатських курганів виконували різні магічні ролі. Якщо чотиристовпова споруда, як вже вказувалося, швидше за все виконувала функцію потойбічного помешкання для померлого, то огорожа, можливо, виступала як захисна межа, яка поділяла живих і мертвих. В яких випадках небіжчик потребував домівки, а в яких була потрібна огорожа-захист від нього — сказати важко, а скоріше неможливо.

Взагалі, уважне вивчення поховального обряду прикарпатської людності в III-IV ст. н. е. показує, що при загальному враженні однорідності, майже кожне поховання відрізняється багаточисельними деталями. На нашу думку, це повинно вказувати на жорстку регламентацію поховального ритуалу.

Примітки

[1] *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1960.

[2] *Там же.— С.* 69.

[3] *Котигорошка В. Г.* Итоги изучения могильника Иза 1 в Закарпатье // СА.— 1980.— №1.—С. 220-247.

[4] *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани...— С. 50-51.— Табл. V, 12.

[5] *Там же.— С.* 20.

[6] *Там же.*— Табл. V, 4.

[7] *Котигорошка В. Г.* Население Закарпатья в первой половине тысячелетия нашей эры. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.— Ужгород.— 1983.— Рис. 27.

[8] *СмішкоМ. Ю.* Карпатські кургани...— С. 48-49.— Табл. IV, 10.

[9] *Там же.*— Табл. III, 10; *Котигорошка В. Г.* Итоги изучения могильника...— Рис. 3, 9.

[10] *Mihailescu-Btrliba V.* yq nouveau groupe culture! sur le territoire de Roumane, les fouilies de Braniste-Nemusor (Comm. de Vinatori, dep. de Neamt^ // Dacia-1980.— N.s.— Vol XXIV.— Fig. 5.— P. 196-200.

[11] *СмішкоМ. Ю.* Карпатські кургани...— С. 49, Табл. IV, 11.

[12] *Mihailescu-Btrliba V.* Un nouveau groupe...— Fig. 6.— P. 204-205.

[13] *СмішкоМ. Ю.* Карпатські кургани...— С. 37.

[14] *Смирнова Г. И.* Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны // Археологический сборник.— 1977.— Вып. 18.— С. 29-38.— Рис. 5; Рис. *1;БессарабоваЗ. Д.* Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // Археологический сборник.— 1973.— Вып. 15.— С. 65-82; *Zoll-Adamikowa H.* Typy konstrukcji drewnianyh w słowiańskich kurhanach cialopalnich // Acta Arhaeologika Carpathica.— 1977.— T. XVII.— S. 73-119.

[15] *Zoll-Adamikowa H.* Typy konstrukcji...— S. 77-78.— Pys. 2, d, e; 3a-b; d, d-i, 4a-f, 5h.

[16] *Соловьева Г. Ф.* Славянские курганы близ с. Демьянки.—СА.— 1967.— 1.—С. 187-198.

[17] *Zoll-Adamikowa H.* Typy konstrukcji...— S. 76.— Pys. 2f.

До питання про черняхівські «відерцеподібні» прикраси

Бобровська О. В.

Серед численних і різноманітних прикрас європейських племен римського часу значною популярністю користувалися т. зв. «відерцеподібні» підвіски-ємкості, що їх виготовляли із сплавів кольорових металів, заліза тощо. Бронзові прикраси мали іноді рифлену поверхню. Золоті прикрашалися за допомогою філіграні та зерні. Зустрічаються підвіски із скляними вставками. Мініатюрні «відерця» входили до складу намиста, інколи декілька підвісок утворювали складну «шумлячу» прикрасу, підвішувались до гривни, кріпилися на шкіряному ремінці до пояса, інколи зберігалися в торбинках з амулетами. Самі підвіски часто виконували роль своєрідних ладанок, що вміщували ароматичні речовини, уламки кісток, смух та ін.[1]. Походження «відерцеподібних» прикрас дослідники пов'язують з грецькими трубками-амулетницями для зберігання папірусів із заклинаннями[2].

Спостереження, що подібні прикраси з'являються у різних племен, в різних регіонах і в різний час дозволило в середині 60-х рр. В. П. Петрову стверджувати про універсальність цих амулетів[3]. Дослідник вважав безпідставним відношення до них, як до етнічного атрибуту. Спеціалісти з черняхівської культури висунули дві версії щодо надходження «відерець» на її територію, а саме про північно-західні та південні — пізньоскіфські[5] джерела.

Нещодавно створено спеціальну роботу, в якій простежуються шляхи поширення «відерцеподібних» прикрас на території Європи римського часу[6].

Автори доходять висновку, що традиція підвісок — «відерець» виникла в Північному Причорномор'ї десь на рубежі нашої ери та була запозичена племенами пізніх скіфів та сарматів. Завдяки останнім подібні прикраси потрапляють до населення культур поєнешті-виртешкой та пшеворської, а пізніше поширюються на території майже всієї Європи. Таким чином, обидві версії щодо витоків подібних прикрас у населення черняхівської культури, на думку дослідників, виявилися вірними з урахуванням фактору часу. За М. Мончиньською, яка працюючи над реконструкцією жіночого костюму європейських племен римської доби, картографувала знахідки «відерцеподібних» підвісок, найбільш широко вони відомі саме в другій чверті І тис. н. е., доходячи до

© О. В. БОБРОВСЬКА

Скандінавії на півночі, Шлєзвіга та північно-фризьких островів на заході та північному заході, Придунав'я, Крима та Кавказа — на півдні та південному сході[7]. Крім того, порівнюючи ситуацію з поширенням «відерцеподібних» прикрас на території вельбарської та пшеворської культур автор відзначає наявність в інвентарі першої переважно бронзових, а останньої — залізних[8].

Але жодна з вказаних робіт не розглядала такі прикраси детально стосовно до внутрішнього розвитку культур — з урахуванням їх хронології. Зокрема, нещодавно провести подібне дослідження будь-якої категорії черняхівських матеріалів було просто неможливо через відсутність переконливих аргументів щодо хронологічного розчленування культури. Завдяки тому, що ситуація з вивченням хронології черняхівської культури принципово змінилася і в останні роки з'явилося навіть декілька робіт, присвячених цій проблемі[9], можна реально простежити ті зміни, що відбувалися в межах одного типу матеріалів протягом його існування. Вивченню розвитку «відерцеподібних» прикрас в межах черняхівської культури присвячена дана робота. Втім треба відзначити, що термін «відерцеподібні» введений для визначення циліндричних пласкодонних підвісок переноситься і на інші модифікації підвісок-ємкостей, як похідних, так і самостійних форм. Ця, на перший погляд, плутанина в термінології обумовлена певною спільністю подібних прикрас — підвісок-ємкостей. На території черняхівської культури крім «класичних» налічується ще п'ять різновидів «відерець»: залізні, золоті «кошикоподібні», залізні «розетковидні», бронзові або срібні видовженоконічні, залізні тригранні[10]. Вони представлені поодинокими екземплярами і не будуть розглядатися детально.

Враховано 193 прикраси, що походять з 34 поховань та культурного шару 17 черняхівських могильників, розташованих на території України та Молдови. Вони відрізняються за матеріалом виготовлення (68 % — залізних, решта — бронзові) та за розмірами: висотою (х) та діаметром (у) циліндрика. Розглянемо залежність між розмірними показниками за допомогою визначення коефіцієнта кореляції (Пірсона) за формулою[11]:

$$r=\frac{\sum(x-\bar{x})\cdot(y-\bar{y})}{\sqrt{\sum(x-\bar{x})^2\cdot(y-\bar{y})^2}}$$

(Результати розрахунків подано в табл. I, II).

На графіку залежності розмірів залізних підвісок (рис. 1, IA) точки сконцентровано повздовж прямої, що виходить із кута, утвореного осями координат у вигляді двох скупчень. На графік нанесено також хронологічні показники комплексів з підвісками, що їх визначено Є Л. Гороховським . Найбільш ранні (1 та проміжна фази за Гороховськими сконцентрувалися в нижньому, пізні (фази 2-4) — в верхньому скупченні точок. Розмірні межі для нижнього скупчення складають для висоти (х) від 0.5 до 1.0 см, для діаметра (у) від 0.8 до 1.5 см; для верхньої «хмари» показник висоти коливається десь в межах 1.2-2.0 см, діаметру — 1.5-2.7 см. Коефіцієнт кореляції для розмірів залізних

підвісок складає 0.67 величину, що майже вдвічі перевищує мінімальний показник для даного числа пар ознак.

Дещо інша картина спостерігається на графіку залежності параметрів бронзових прикрас (рис. 1,1 Б). Точки також розміщуються вздовж означеної бісектриси та утворюють еліпс. Нанесення хронологічних визначень вказало на коливання дат таких підвісок в межах 1-3 (переважно 1, 2) фаз за Гороховським, тобто першої третини III — першої третини IV ст. Значення коефіцієнта кореляції також майже вдвічі перевищує контрольне. Розмірні інтервали для бронзових прикрас такі: від 0.4 до 1.2 см для висоти, від 0.6 до 1.8 см для діаметра. Цікаво, що бронзова та залізна прикраси знайдені в одному комплексі (Косаново 15) мали практично однакові розміри.

Таким чином, виходячи з результатів розрахунку коефіцієнта кореляції можна стверджувати, що існувала прямопропорційна залежність між розмірними показниками «відерцеподібних» прикрас, тобто змінювались лише їх абсолютні значення. Причому простежується тенденція до збільшення залізних прикрас, які, як бачимо, побутують більш тривалий час порівняно з бронзовими. Згідно висновків М. Мончиньської наведених вище щодо культурної належності підвісок із різних матеріалів поширення залізних «відерець» можна пов'язувати з пшеворськими впливами. Очевидно, імпульс до появи подібних прикрас було отримано від носіїв пшеворської культури, але подальший розвиток цієї традиції проходив в межах черняхівського суспільства та відтворює еволюцію моди останнього.

Така ж ситуація простежується і у випадках з янтарними грушоподібними підвісками та сердоліковими т. зв. чотирнадцятигранними (призматичними зі зрізаними кутами) та призматичними зі зрізаними ребрами (типи 14, 15 за типологією Алексєєвої)[13] бусами (див. рис. 1, II, HI). Крім того, з середини IV ст. набувають широкого вжитку набори підвісок з морських черепашок і т. зв.пірамідальних прикрас з кістки, середня висота яких дорівнює 5.5 см.

Втім, якщо можна припустити, що нескладні за виготовленням залізні, скажімо, «відерця» та кістяні прикраси (про що навіть можна стверджувати після розкопок виробничого поселення Вел. Снітинка на Київщині[14]) виготовлялися місцевими майстрами, то не маємо підстав для обгрунтування наявності місцевої обробки янтаря чи напівкоштовних каменів. Навпаки, не викликає сумнівів, що сердолікові буси виготовлялися довгочасними спеціалізованими майстернями поза межами вказаного регіону, t факт збільшення розмірів їх виробів без застосування нових ефективних прийомів обробки каменю свідчить про певну кризу в цій сфері ремесла. В другій половині III — IV ст. з'являється, як відзначає Є М. Алексеева, ознаки деградації і скловиробництва[15], що відбивається, першу чергу, в недбалому формованні та збідненні асортименту виробів[15]. Існує думка, що зміна стилів ювелірного мистецтва черняхівської культури, яка припадає на перші десятиріччя IV ст. обумовлена створенням великих політичних утворень «типу «держав» Геберіха та Германаріха»[16], більш «відкритих» ніж раніші формування, які виступають

приймачами сторонніх імнульсів в розвитку моди. Так чи інакше, в наявності факт співпадання внутрішніх та зовнішніх ритмів виробництва і моди. Втім, з'ясування економічних, соціальних, психологічних коренів моди — справа майбутнього.

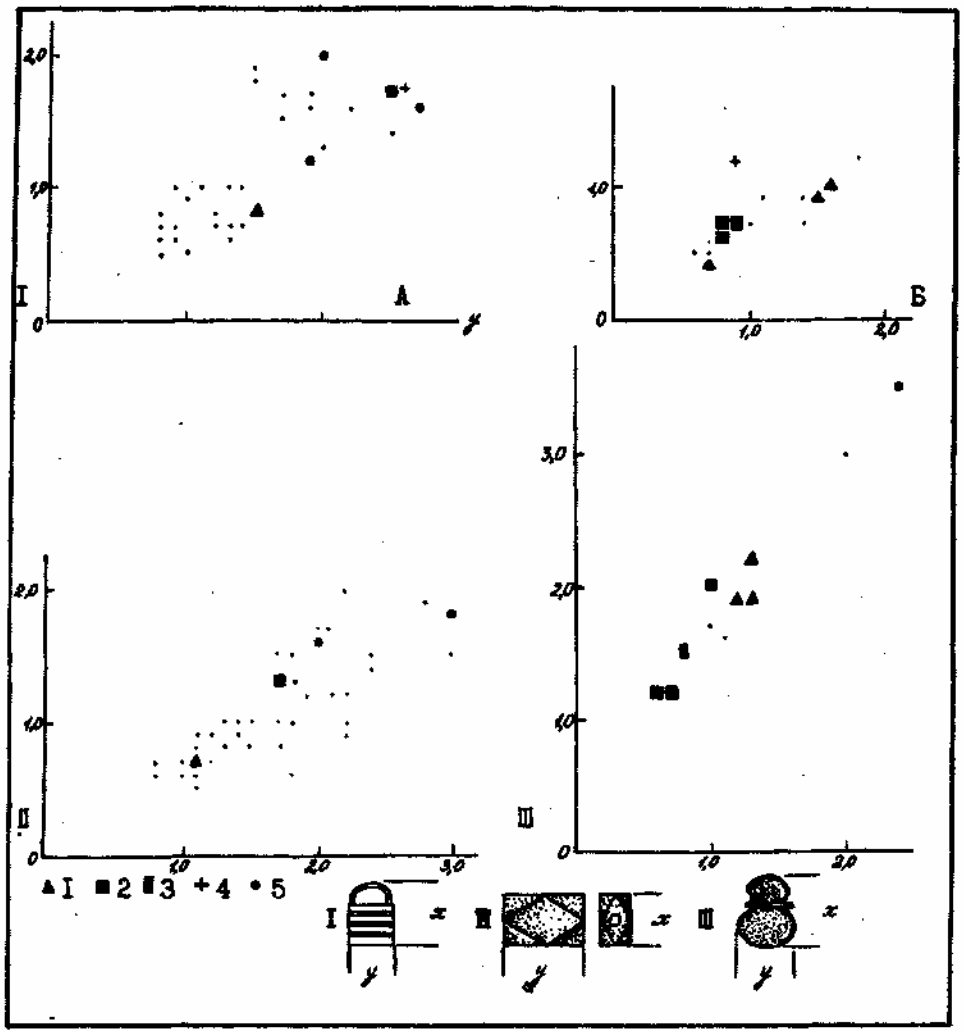

Рис. 1. Графіки залежності розмірних показників: I — «відерцеподібних» А — залізних, Б — бронзових підвісок, Л — сердолікових призматичних бус, III — янтарних грушовидних підвісок. Хронологічні визначення пар ознак: 1-1, *2-2, 3-1/2, 4-3,5-4,5* фаз за Є Л. Гороховським.

Таблиця 1. **Розрахунок коефіцієнта кореляції r для залізних «відерцеподібних» підвісок**

№	Місце знахідки		x	y	$x-\bar{x}$	$y-\bar{y}$	$(x-\bar{x})^2$	$(y-\bar{y})^2$	$(x-\bar{x})\cdot(y-\bar{y})$
1.	Чернелів Руський	44	0.7	1.3	-0.43	-0.16	0.185	0.068	0.11
2.	Чернелів Руський	88	0.9	1.0	-0.23	-0.46	0.053	0.21	-0.105
3.	Чернелів Руський	115	1.7	2.5	0.57	1.04	0.325	1.08	0.59
4.	Думанов	67	1.0	1.3	-0.13	-0.16	0.017	0.02	0.02
5.	Оселівка	1	1.6	2.2	0.47	0.74	0.221	0.55	-0.35
6.	Косаново	9	0.7	0.9	-0.43	-0.56	0.185	0.31	0.24
7.	Косаново	15	1.0	1.1	-0.13	-0.36	0.017	0.13	0.05
8.	Косаново	26	0.7	0.8	-0.43	-0.66	0.185	0.44	0.28
9.	Косаново	31	0.5	1.0	-0.63	-0.46	0.397	0.21	0.29
10.	Косаново	43	1.9	1.5	0.77	0.04	0.593	0.002	0.03
11.	Будешти	7	1.4	2.5	0.27	1.04	0.073	1.08	0.28
12.	Будешти	54	1.7	1.9	0.57	0.444	0.325	0.19	0.25
13.	Будешти	54	1.7	1.7	0.57	0.245	0.325	0.05	0.14
14.	Будешти	54	0.7	1.2	-0.43	0.26	0.188	0.06	0.11
15.	Будешти	128	1.6	1.9	0.47	0.44	0.221	0.19	0.21
16.	Будешти	162	1.5	1.7	0.37	0.24	0.137	0.05	0.09
17.	Данчени	287	1.0	1.4	-0.13	-0.06	0.017	0.004	0.0078
18.	Данчени	337	2.0	2.0	0.87	0.54	0.757	0.29	0.47
19.	Ханска	к. ш.	0.7	1.5	-0.38	0.06	0.144	0.004	-0.023
20.	Миколаївка	М	1.7	2.6	0.57	1.14	0.325	1.3	0.65
21.	Ромашки	40	0.8	1.2	-0.33	0.26	0.109	0.07	0.0858
22.	Волоське	3	1.0	0.9	-0.13	-0.56	0.017	0.31	0.07
23.	Н.-Олександрівка	1	0.6	0.8	-0.53	-0.66	0.281	0.43	0.35
24.	Н.-Олександрівка	1	1.3	2.0	0.17	0.54	0.029	0.29	0.09
25.	Соснова	154	0.8	0.8	-0.33	-0.66	0.109	0.43	0.22
26.	Соснова	546	0.5	0.8	-0.68	-0.66	0.997	0.43	0.42
27.	Соснова	546	0.5	1.0	-0.63	-0.46	0.397	0.21	0.29
28.	Лохвиця	6	1.8	1.5	0.67	0.06	0.449	0.004	0.044
29.	Успенка	1654	1.2	1.9	0.07	0.44	0.005	0.19	0.03
30.	Компанійці	13	0.6	0.9	-0.53	-0.56	0.281	0.31	0.297
							6.764	8.912	5.23

$$r = \frac{5.23}{6.764 \cdot 8.912} = \frac{5.23}{7.76} = 0.67 > 0.36$$

Таблиця 2. **Розрахунок коефіцієнта r кореляції для бронзових «відерцеподібних» підвісок**

№	Місце знахідки		x	y	$x-\bar{x}$	$y-\bar{y}$	$(x-\bar{x})^2$	$(y-\bar{y})^2$	$(x-\bar{x})\cdot(y-\bar{y})$
1.	Чернелів Руський	109	0.7	0.9	-0.06	0.1	0.0036	0.01	0.002
2.	Чернелів Руський	130	0.9	1.5	0.14	0.5	0.02	0.25	0.1
3.	Чернелів Руський	к. ш.	1.2	1.8	0.44	0.8	0.19	0.64	0.4
4.	Бережанка	5	0.6	0.8	-0.16	0.2	0.025	0.04	0.02
5.	Ружичанка	4	0.7	1.0	-0.06	0.1	0.0036	0	0
6.	Ружичанка	44	0.9	1.1	0.14	0.1	0.02	0.01	0.02
7.	Ружичанка	44	0.6	0.8	-0.16	0.2	0.025	0.04	0.02
8.	Ружичанка	50	1.0	1.6	0.24	0.6	0.57	0.36	0.18
9.	Ружичанка	57	0.4	0.7	-0.36	0.3	0.129	0.09	0.09
10.	Оселівка	22	0.7	1.4	-0.06	0.4	0.0036	0.16	0.001
11.	Оселівка	59	0.5	0.7	-0.26	0.3	0.0676	0.09	0.06
12.	Оселівка	59	0.5	0.6	-0.26	0.3	0.0676	0.09	0.06
13.	Косаново	15	1.2	0.9	0.44	0.1	0.19	0.01	0.05
14.	Косаново	36	0.4	0.7	-0.36	0.3	0.129	0.09	0.09
15.	Каберга	5	0.6	0.8	-0.16	0.2	0.025	0.04	0.02
16.	Ромашки	41	0.9	1.4	0.14	0.4	0.02	0.16	0.08
17.	Боромля	33	0.7	0.8	-0.06	0.2	0.0036	0.04	0.0001
							1.05	2.32	1.27

$$r = \frac{1.27}{1.05 \cdot 2.32} = \frac{1.27}{1.55} = 0.8 > 0.48$$

Примітки

[1] *ВязьмитинаМ. И.* Золотобалковский могильник.— К., 1972.— С. 153.

[2] *КорпусоеаВ. Н.* Некрополь Золотое (к этнокультурной истории европейского Боспора).— К., 1983.—С. 72;

Щукин М. Б., Щербакова Т. А. хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены.— Кишинев, 1986.— С. 196.

[3] *Петров В.П.* Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900-1901 гг.) //МИА.— 1964.—№ 116.—С. 116.

[4] *Кухаренко Ю. В.* Экономический строй и быт славян в первой половине I тысячелетия // Очерки истории СССР III-IX вв.— М., 1958.— С. 82;

Рикман Э. А. Памятник эпохи Великого переселения народов. По раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты.— Кишинев, 1967.— С. 30;

Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии.— М., 1978.— С. 156.

[5] *Сымонович Э. А.* Культура поздних скифов и Черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // Проблемы скифской археологии.— М., 1971.— С. 71.

[6] *Бажан И. А., Каргапольцев С. Ю.* Об одной категории украшений-амулетов римского времени в Восточной Европе // СА.— 1989.— № 3.— С. 163-169.

[7] *Tempelmann-Vaczynska M.* Das Frauentrachtzudehör des Mittel — und Osteuropäischen Barbaricums in der Römischen Kaiserzeit.— Kraków, 1989.— Karte 13.

[8] *MachyńskaM.* Przemiany stroju kobiecego w kulturach wielbarskiej i czerniachowskiej // Problemy kultury wielbarskiej.— Słupsk.— 1981.— С. 238.

[9] *Гороховский Е. Jf.* Хронология Черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— К., 1988.— С. 34-46;

Бажан И. А., Гей О. А. Относительная хронология могильников черняховской культуры // проблемы хронологии латена и римского времени.— Спб.— 1992.— С. 122-157;

Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново и Данчены и проблема датировки черняховской керамики // Там же.— С. 158-207.

[10] *Бобровская О. В.* К вопросу о типологии и хронологии Черняховских «ведерковидных» подвесок // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. е.— V в. н. э.). Материалы международной конференции Кишинев 10-14 декабря 1990 г. Киев.—1991.—С. 227, 228.

[11] *Формулу* та контрольні значення коефіцієнту кореляції для певної кількості пар ознак див.: Федоров-Давыдов Г. А. Статистические методы в археологии.— М., 1987.— С. 78-87.— Т. 20.

[12] *Гороховский Е.Л.* Вказ.праця.

[13] *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1982.— Вып. Г1-12.—С. 17.

[14] *Магомедов Б. В.* Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III-IV ст. н. е. // Давне виробництво на території України К., С. 94-115.

[15] *Алексеева Е.М.* Вказ. праця.— С.49.

[16] *Щербакова Т. А., Щукин М. Б.* О двух стилях в ювелирном искусстве черняховской культуры (по материалам Днестровско-прутского междуречья) // Древности юго-запада СССР.— Кишинев, 1991.—С. 51,52.

Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині

В. М. Цигилик

Важливе значення у розв'язанні питання походження ранніх слов'ян має дослідження пам'яток першої половини I тисячоліття нашої ери, зокрема, черняхівської культури, особливо на її кінцевому етапі. Цей хронологічний період засвідчується поселеннями, на яких виявлено житла, що відносяться до кінця IV — початку V ст. нашої ери. Декілька таких жител відкрито автором на початку 80-х років на Львівщині.

Одне таке житло досліджене в 1980 році на поселенні першої половини I тис. нашої ери біля села Рудники Миколаївського району. Поселення знаходиться в 800 м на північ від села, праворуч від дороги Рудники-Раделичі, в північній частині урочища Голодівка. Урочище являє собою рівну терасу, яка в північному напрямі круто обривається до рибгоспних ставків. Розкоп з системою траншей було закладено в центральній частині поселення[1].

Житло відкрито в східній частині розкопу, його контури простежено на глибині 0.5 м від сучасної поверхні, де воно вирізнялось своїм заповненням на фоні жовтосірого суглинку. Це була напівземлянка майже квадратної форми розміром 4.2х4.2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Вирізані в материку стінки були прямовисними, долівка рівна, сильно втоптана, заглиблена на 1.05 м від сучасної поверхні.

В південно-східному куті житла розміщалось вогнище. Це була випалена на товщину 2.5 см до червоного кольору частина долівки розміром 0.7х1.3 м. На вогнищі простежено попіл, вуглики.

В західному куті житла розчищено розвал печі, побудованої з глини. Від неї збереглась західна стінка, яка частково зсунулась під край житла. Добре збережена черінь, що знаходилась дещо вище долівки житла, була випалена до сірого кольору. По краях черені чітко простежувались сліди стінок. В конструкцію куполу печі входили глиняні «хлібці» — вальки, що були скупчені на черені. Челюсті виходили в середину житла. Розміри печі 0.65*1.0 м, розміри 0.5х0.7 м (Рис. *1, 3)*.

Житло було заповнене чорною, жирною землею, перемішаною з кусочками обмазки, вугликами. Траплялись дрібні кусочки залізних шлаків. В запов-

© В. М. ЦИГИЛИК

ненні крім ліпних виявлено також уламки гончарних посудин, характерних для черняхівської культури, а також залізну наковальню, уламок кам'яного бруска.

Ліпні горщики виготовлені з глини з домішкою шамоту, поверхня шорстка коричневосірого кольору, випал посередній. Горщики з опуклими боками, низькі, слабо розхилені вінця, рівні денця. Діаметр вінець одного з них (Рис. 2, 2, 7) виносив 18 см, другого — 10 см. Гончарна миска з рівною поверхнею сірого кольору, мала сильно розширені стінки, денце на кільцевій підставці. Діаметр денця 12 см (Рис. 2, 13*)*.

Залізна наковальня мала вигляд перевернутої піраміди із зрізаною вершиною.

Підсумовуючи, можна відзначити, що квадратної форми напівземлянкове житло з глиняною піччю в кутку поєднувало в своєму заповненні як ліпну кераміку, що знаходить поширення в ранньослов'янському періоді, так і гончарний посуд черняхівського характеру.

В 1981 році проводились дослідження поселення біля села Березець Городоцького району. Поселення знаходиться на західній околиці села, в 400 м на захід від школи, в урочищі За рудкою. Це лагідний південний схил, що тягнеться зі сходу на захід, в сторону села Тулиголови. По південному краю урочища протікає потік, що впадає в р. Верещицю, а з півночі його перетинає польова дорога, що веде з Березця в Тулиголови. Довжина поселення до 700 м, ширина 100-150 м.

Роботи проводились в південно-східній частині поселення. На дослідженій площі в 520 м^2 стверджено таке нашарування грунту: чорнозем доходить до глибини 0.45-0.50 м; нижче він змінюється бурим суглинком, що на глибині 0.65 м переходить в глину. В другому та третьому штихах трапляються шматки обмазки, вуглики, а місцями й окремі фрагменти кераміки та кістки. Основна маса знахідок сконцентрована біля споруд та в їхньому заповненні. Крім двох поховань верхньодністровської групи культури шнурової кераміки, пшеворського та черняхівського жител відкрито одне житло пізньочерняхівського типу.

Це була напівземлянка квадратної в плані форми розміром 3.3х3.3 м, орієнтована стінками по лінії північний схід — південний захід. Вирізані в материку прямовисні стінки переходили в рівну, материкову з сильно втоптаним прошарком наносної землі долівку, заглиблену на 1.0 м від сучасної поверхні.

В західній частині долівка була покрита шаром вугликів, кусками глиняної обмазки. Скупчення вугликів спостерігалось в північно-західному кутку.

Під північною та південною стінками посередині їх довжини знаходились ямки від стовпів, що служили опорою для центральної (несучої) балки, до якої кріпились крокви двосхилого даху. Діаметр ямок 0.2-0.3 м., глибина 0.15 м. від рівня долівки.

Ямки від стовпів, розміщені на віддалі 0.3 м одна від другої, простежено в південно-західному кутку житла, їх діаметр 0.25 м, глибина 0.15 м від рівня долівки.

Цікавою є ямка дещо більших розмірів, що знаходились в південно-східному кутку житла. Вона мала овальну форму розміром 0.6х0.9 м та глибиною 0.2 м від рівня долівки. Від згаданої ямки в південно-східному, а далі в південному напрямку відходила канавка і впадала в потік, що обмежує поселення з півдня. Канавка викопана нижче рівня долівки і служила для від-

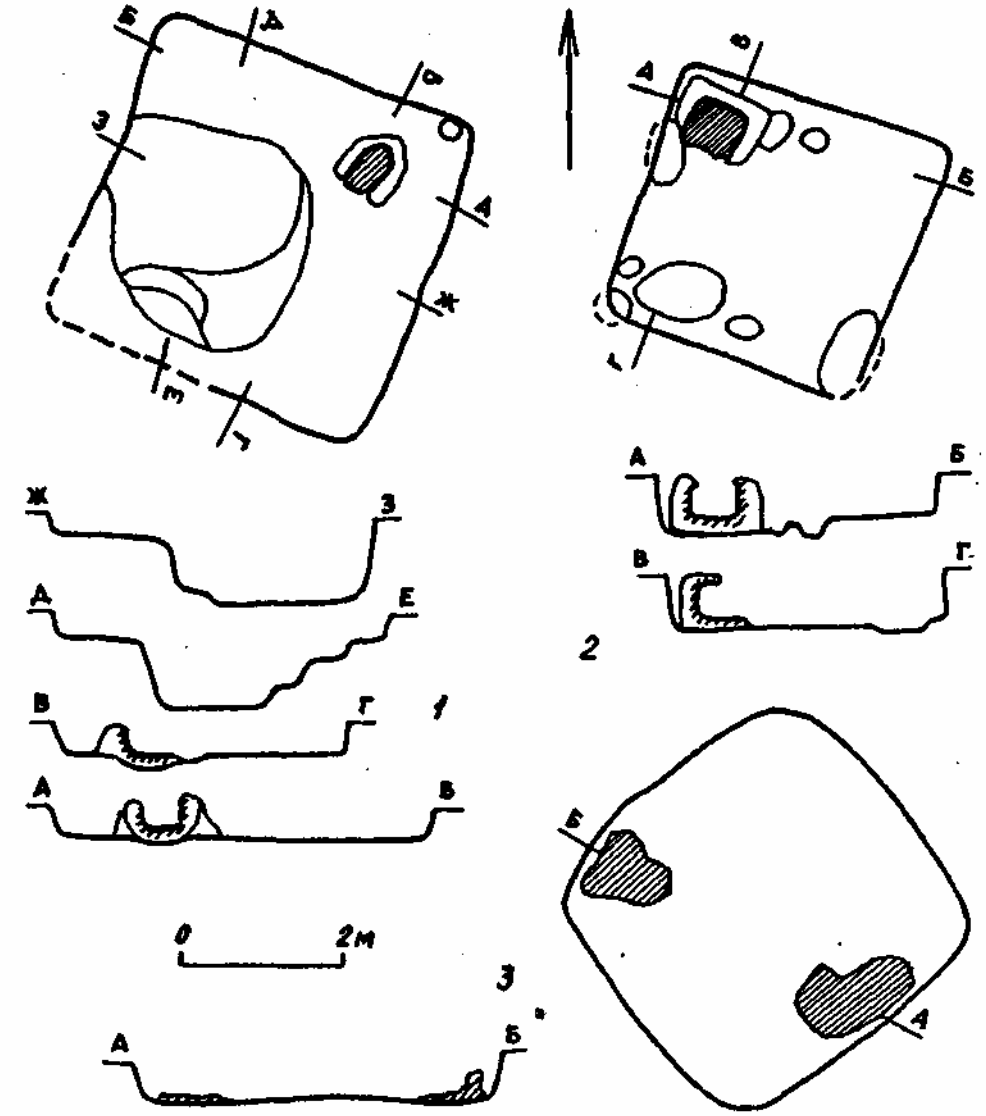

Рис. 1. Плани та перерізи пізньочерняхівськкх жител: 1— Неслухів, *2* — Березець, *3* — Рудники.

ведення води з житла. В перерізі канавка мала фігурну форму: її ширина у верхній частині 30 см, а в нижній 10 см.

В північно-західному кутку житла була піч, вирізана в материковому глиняному останці чотирикутної форми, розміром 1.15х1.20 м та добудована з глини. Між останцем і стінкою житла простір був заповнений землею, перемішаною з великою кількістю вугликів, дрібними кусочками обмазки. Стінки печі вертикальні з незначним звуженням при переході їх в купол. Висота стінок 0.52 м від рівня черені. В конструкцію купола входили глиняні «хлібці» — вальки. Вони знаходились в частково збереженому куполі та в завалі на черені печі. Черінь мала близьку до чотирикутної форму розміром 0.6х0.8 м, челюсті були з південної сторони (Рис. 1, 2; 3).

На черені виявлено уламок ліпного горщика (рис. 2, *3),* а в переднічній ямі фрагменти ліпного (рис. 2, *4, 14)* та гончарного посуду (рис. 2, *12),* Уламки ліпної та гончарної кераміки, кам'яні бруски виявлені по всьому заповненню житла. Бронзова фібула була втоптана в наносний шар долівки житла (рис. 2,*18).*

Третє житло було відкрите в 1983 році на поселенні біля с. Неслухів Кам'янко-Бузького району, яке досліджувалось в 1898-1899 та 1903 р. К. Гадачеком, а в 1946 р. М. Ю. Смішком[3].

Дослідження 1983 р. проводились в урочищі Лісковиця, яке являє собою лагідний схил, обмежений з західного та північно-західного краю польовою дорогою та болотистою долиною, що підходить до другої частини поселення (ур. Грабарка). В південному напрямі урочище підвищується і тягнеться до крайніх хат села.

Розкоп закладено в північній частині урочища, за 20 м від польової дороги. Після прокопування та зачистки третього штиху в центральній частині розкопу на фоні жовтобурого суглинку простежено заповнення заглибленої споруди з завалом кусків глиняної обмазки в північно-східному куті.

Житло являло собою споруду квадратної в плані форми розміром 4.2х4.2 м, орієнтовану стінками за сторонами світу 1з незначним відхиленням). Вирізані в материку вертикальні стінки переходили в глинисту материкову долівку, заглиблену на 1.0 м від сучасної поверхні.

В центрально-західній частині житла знаходилась підпільна яма розміром 2.5х2.5 м та глибиною 1.85 м від сучасної поверхні, або 0.85 м від рівня долівки. З південної сторони житла до ями вели два материкові виступи-східці. Нижній виступ розміром 0.3х0.8 м піднімався на 0.33 м над рівнем дна. Верхній, розміром 0.5х1.0 м піднімався на 0.33 м над нижнім (рис. 1; 1).

В північно-східному куті житла знаходилась піч. Вона була збудована з глини, мала підковоподібну форму, челюсті з південного боку, тобто звернені всередину житла. Стінки товщиною 15-18 см збереглись на висоту 0.45 м і були випалені на 4-6 см до червоного кольору. Черінь випалена на 2-3 см до сірого кольору з дальшим переходом в червоний колір. Розміри черені 0.45х0.65 м.

Купол печі, що обвалився на черінь, був зведений з невеликих глиняних, випалених до червоного кольору «хлібців» — вальків. Піч була заповнена по-

пелом. На черені знаходився ліпний горщик ранньослов'янського типу (Рис. 2, *1),* фрагменти ліпного (Рис. 2, б) та два уламки гончарного горщика. Такі ж уламки були і в заповненні житла.

Описані три житла виділяються як формою, так і знахідками з заповнень від решти черняхівських жител згаданих поселень. Слід відзначити, що напівземлянки підквадратної форми з піччю-кам'янкою, або з глиняною піччю, наявністю ліпної та гончарної кераміки в заповненні відомі на поселеннях черняхівської культури Верхнього і Середнього Подністров'я (Черепин, Сокіл, Теремці, Бакота), Західного Побужжя (Ріпнів II)[4], на Пруті в Кодині[5] і в інших регіонах. В таких житлах виступає ліпний посуд, зокрема, з'являються опуклобокі горщики, що близькі до посуду празького типу. Разом з ліпним посудом виступає гончарна кераміка. Взяти для прикладу Черепинське поселення. Виявлені на них житла 8 та 12 були підквадратної форми з печами. Керамічний комплекс складався з ліпного та гончарного посуду. Серед ліпної кераміки є горщики ранньослов'янського типу. На думку В. Д. Барана вони представляють форму горщика, яка стоїть між ліпним посудом черняхівської культури та посудом празького типу. Житло датується в межах IV-V ст. н. е.[6].

Особливо серед цієї групи пам'яток виділяється поселення біля села Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Тут відкрито 25 жител підквадратної форми, в яких керамічні комплекси поєднують ліпний та гончарний посуд. На основі фібул житла датуються кінцем IV — поч. V ст. н. е.

Подібна картина з керамікою в описаних вище трьох житлах. В їхньому заповненні (в одному випадку на черені, в другому біля печі) знайдено ліпну кераміку, виготовлену з глини з домішкою шамоту, поверхня нерівна, шорстка коричневосірого кольору. Це були горщики з високо піднятими плечиками, низькими, слабо розхиленими вінцями, вузькими денцями (рис. 2, *2-4, 6-8, 14).* За розмірами вони не одинакові: діаметр їхніх вінець від 10 до 16 см. Зустрічаються і горщики більших розмірів. Діаметр вінець одного горщика виносив 20 см (Рис. 2, 2).

Один горщик, що знаходився на черені печі житла з Неслухова, зберігся повністю. Він виготовлений з глини з домішкою грубозернистого шамоту, поверхня нерівна, але з слідами згладжування у вертикальному напрямі, колір коричневосірий, випал посередній. Горщик мав злегка опуклі боки, слабо виділені плічка, невисокі, ледве розхилені вінця. Денце рівне з трохи виступаючим краєм. Діаметр вінець 14 см, висота 21 см, діаметр денця 8.5 см (Рис. 2, *1).*

Гончарна кераміка виступає в усіх трьох житлах разом із ліпною. Це уламки горщиків, що мали в глині домішки піску, поверхня рівна, шорстка сірого, або темносірого кольору. У них опуклі боки невиділені плічка, трохи потовщені з заокругленим краєм вінця, денця рівні, або на кільцевій підставці (Рис. 2, *9, 10, 12-13).* Зустрічаються і уламки мисок. Одна з них з гладкою поверхнею сірого кольору мала ребристий перелом бочків, конічно звужені плічка та легко розхилені вінця. Діаметр вінець 18 см (Рис. 2, *11).* Виявлена в

заповненнях жител гончарна кераміка є характерною для всіх пам'яток черняхівської культури[8].

Серед матеріалів, з заповнення житла в Березці є глиняне пряслице, чотири кам'яних бруски, бронзова фібула з наносного шару долівки житла.

Фібула належить до типу профільованих з підв'язним приймачем. Вона мала шестигранну в перетині сильно зігнуту дужку, яка переходила в пластинчасту, трохи звужену до кінця, орнаментовану по краях зазубринками ніжку. Остання закінчувалась пластинкою, що була скручена в жолобок та підігнута назустріч голці, тонким кінцем обв'язана довкола дужки при її переході в ніжку, утворювала приймач.

Кінець дужки був розклепаний, з назкрізним отвором для стрижня пружини. Довжина фібули 5 см (Рис. *2, 18)*.

Фібули підв'язного типу з дужкою, виготовленою з вузького ограненого стрижня, згідно А. К. Амброза відносяться до другого варіанту і датуються IV ст. н. е.[9] Однак, ніжка нашої фібули пластинчаста, пластинчастий і приймач. А. К. Амброз відно-

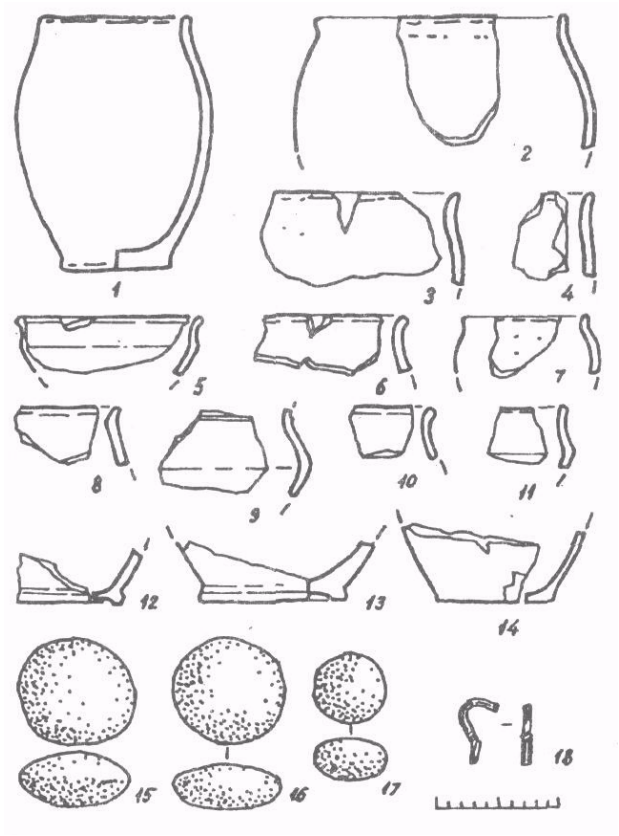

Рис. 2. Матеріали з заповнення жител.

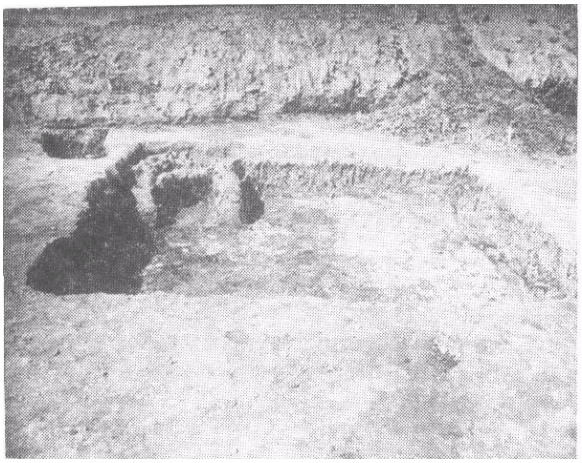

рис. 3. Загальний вигляд житла з Березця.

сить пластинчасті фібули до третього варіанту підв'язних фібул і датує їх IV ст. н. е., відзначаючи, що вони трапляються і на початку V ст. н. е.[10] Оскільки описана нами фібула об'єднує ознаки як другого, так і третього варіанту фібул, за А. К. Амброзом, а також виступає в житлі разом з ліпною керамікою, що є характерною для ранньослов'янських пам'яток, її можна датувати IV — поч. V ст. н. е.

Описані три житла мають елементи, які відрізняють їх від загальної маси жител черняхівської культури. Це характерна для них підквадратна форма напівземлянок з піччю в одному з кутів. В. Д. Баран вважає цю ознаку слов'янським елементом у черняхівській культурі[11]. Це наявність в житлах і господарських комплексах ліпної, близької до ранньослов'янської, кераміки, що виступає разом з гончарною, властивою для попередніх культур, зокрема, черняхівської. На цій основі житла можуть бути включені до групи пам'яток з матеріалами кінця IV — початку V ст. н. е., які представляють заключний етап існування черняхівської культури і передують ранньослов'янським старожитностям.

Примітки

[1] *ЦыгылыкВ. Н.* 1981, Раскопкиу с. Рудники //АО 1980.— М., 1981.— С. 318, 319.

[2] *ЦыгылыкВ. Н.* Работы раннеславянской договорной экспедиции//АО 1981.— 1983.— С. 329.

[3] *Hadaczek K.* Grairabarka Niesluchowska.— Teka konserwatorska, Lwów, 1900.— zocz. 2;

Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 році //АП УРСР.—Т. 1.— 1949.— С. 189-205;

ЦыгылыкВ. И., Ивановский В. И. Поселение у с. Неслухов //АО 1983.— 1984.— С. 369-370.

[4] *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., С. 147, 166;

Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. е. // Проблемы этногенезеа славян.— К., 1978.—Рис. 4.;

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян.—К., 1991.— С. 68, 69.

[5] *Русанова И. П.* Славянские древности VI-VII вв.— М., 1976.

[6] *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— С. 136.

[7] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Вказ. праця.— С. 70.

[8] *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— С. 85-98.

[9] *Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Д-1-30.— С. 63.

[10] *Там же.— С.* 64.

[11] *Баран В.Д.* Черняхівська культура.—С.166.

До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я

Терпиловський Р. В.

У своїй відомій праці «Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.» В. П. Петров слушно приділяє увагу головним чином економічним причинам, які викликали кризу черняхівської культури і заміну її новою, істотно відмінною культурою ранньосередньовічних слов'ян[1]. Завдяки дослідженням останніх десятиліть стало зрозумілим, що ці культури належали до двох різних моделей і не мали генетичного зв'язку. Якщо черняхівська культура наслідувала провінційно-римській структурі, то слов'янські пам'ятки третьої чверти I тис. н. е. виникли на базі місцевих старожитностей попереднього часу, що тяжіють переважно до пограниччя лісу та лісостепу і характеризуються більш традиційним, натурально-господарським укладом життя. Проте конкретний хід процесів, що спричинили перехід до власне слов'янських пам'яток і проходили одночасно з розпадом черняхівської спільності, ще вимагає подальших досліджень.

В останні роки з'явились нові археологічні дані, які проливають світло на проблему походження ряду слов'янських культур V-VII ст. і отримані під час досліджень археологів Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Мінська тощо. Мова йде в першу чергу про вивчення пам'яток першої половини I тис. н. е., серед яких особливе місце займає київська культура III-V ст. Пам'ятки київської культури поширені на значних територіях Верхнього та Середнього Подніпров'я, а також Дніпровського Лівобережжя. Комплекс київської культури (невеликі поселення, що займають ділянки річкових долин; підпрямокутні житла-напівземлянки з стінами довжиною 3-4.5 м; груболіпні горщики та поодинокі диски і миски; ямні поховання із спаленням на безкурганних могильниках) в головних рисах є досить близьким до ранньосередньовічних слов'янських культур, зокрема до колочинської та пеньківської[2].

Як зазначалось, пам'ятки III-VII ст., про які йде мова, належать до однієї культурно-господарської моделі. На це, зокрема, вказує однакова топографія селищ, розташованих на краях перших терас або на останцях у заплаві. Вони найчастіше мають невеликі (до 1.5-2 га) розміри та тяжіють до легких, але відносно родючих грунтів в умовах південної смуги Полісся та лісостепу. Екс-

© Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

тенсивний характер землеробства (перелогова та підсічна системи), до якого вдавались місцеві племена, вимагав багато вільної землі, але дозволяв отримувати достатні врожаї без надмірних зусиль. Судячи за відбитками на керамиці та остеологічним матеріалам, на протязі III-VII ст. носії згаданих культурних груп використовували більш-менш постійний набір злаків, до якого входили просо, ячмінь, пшениця, жито тощо. До стада свійської худоби насамперед входили велика рогата худоба, свині та кози, що вказує на приселищний характер тваринництва[3].

Деталі формування ранньосередньовічних слов'янських культур можна виявити шляхом порівняльного аналізу найбільш пізніх київських комплексів та найраніших пам'яток культур V-VII ст. Досить умовна межа між ними охоплює злам пізньоримської та ранньосередньовічної епох, тобто період переселення народів. Зазначимо також, що встановлення генетичного зв'язку між культурними угрупуваннями та вирішення питань етнічної належності місцевих племен неможливе без відтворення надійного ланцюжка культур, для чого, в свою чергу, необхідне виявлення пам'яток перехідних типів. З цієї точки зору тісний зв'язок між київською та колочинською культурами не викликає особливих сумнівів[4]. Він підтверджується майже повним збігом їх ареалів, значною близькістю елементів матеріальної культури та, нарешті, наявністю перехідних пам'яток. Дуже значною є подібність пізньокиївських та ранньоколочинських пам'яток на території Подесення. Як тепер з'ясовано, фінальні пам'ятки інших регіонів київської культури також демонструють головним чином деснянську традицію (рис. 1). Основні елементи матеріальної культури (насамперед набір посуду) об'єднують такі деснянські пам'ятки як Роїще, Улянівка та ін. з синхронними поселеннями Обухів 2, Вишеньки на Середньому Дніпрі[5], Чаплищі 3, Пересипки 1, Каменеве 2 в Посейм'ї[6]. Деякі елементи керамічного комплексу зближують вказані вище пам'ятки з наступною колочинською культурою, що дало певну підставу Є О. Горюнову зарахувати зокрема поселення Улянівка до колочинської культури[7]. Проте, на наш погляд, межу між київською та колочинською культурами треба визначити не за появою поодиноких ознак, які, природно, народжуються ще у надрах попередньої культурної спільності, а за їх більш-менш стійким сполученням.

Такою ранньоколочинською пам'яткою можна вважати, наприклад, поселення Вигори 2 біля с. Деснянка поблизу Чернігова (розкопки О. В. Шекуна). Тут досліджено залишки двох жител, майже не заглиблених в материк, та напівземлянку звичайного для деснянських старожитностей типу. Кераміка, що походить з цих комплексів, досить близька до матеріалів з Роїща та Улянівки, проте її профілювання дещо спрощене і шийки горщиків часто не виділені. Такі ж ознаки характеризують поселення Заяр'я, ряд комплексів з Колодяжного Бугра та Целикова Бугра поблизу Новгорода-Сіверського[8]. Треба додати, що в цей час остаточно зникає лощений посуд, ширшим стає побутування дисків та сковорідок з низьким бортиком. Серед горщиків починають переважати банкоподібні і тюльпаноподібні, а також циліндро-конічні форми. До

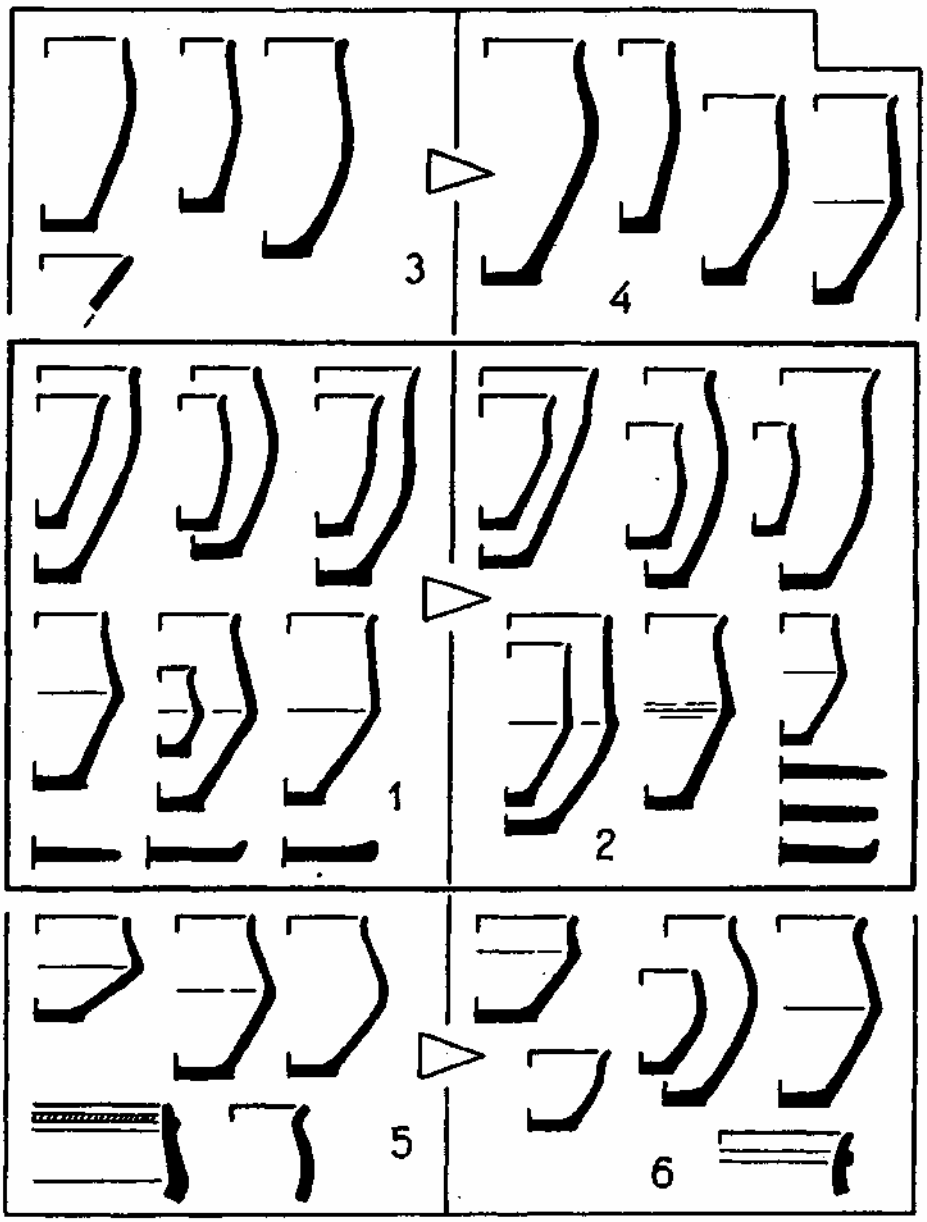

Рис. 1. Зміна спільних типів посуду від пізніх київських (1 — Уляніівка, Роїще, Каменево, Хлопків) до ранніх колочинських та пеньківських пам'яток (2 — Заяр'я, Вигори, Хйтці). Специфічні типи посуду з пізніх київських *(3* — Улянівка, Каменеве, *4* — Роїще, Хлопків), ранніх коломийських *(5* — Заяр'я, Вигори, Піщане, Комарівка) та пеньківських пам'яток (6 — Хитці, Рябівка).

вказаного керамічного комплексу наближаються знахідки з поселень Комарівка та Піщане у верхів'ях Сейму та Псла[9].

Таким чином, найпізніші київські пам'ятки відрізняються від найархаїчніших коломийських комплексів практично лише деякими деталями оформлення кераміки та ступенем поширення тих чи інших типів горщиків. Поступово припиняється також використання речей провінційно-римських типів, пов'язаних з черняхівською культурою (передусім гончарної кераміки), що були присутні у невеликій кількості на пізньокиївських пам'ятках аж до Верхнього Подніпров'я (Тайманово)[10]. Проте поодинокі уламки черняхівських посудин продовжують зустрічатися у деяких ранньоколочинських об'єктах (Заяр'я, Піщане).

Якщо фінал київської культури на підставі ряду прикрас (зокрема фрагмента люстерка з центральною петлею, браслета з потовщеними кінцями, амфори типу Е (Улянівка, Роїще), великих фібул з лопаткоподібною ніжкою, залізних пряжок з подовженою рамкою (Каменеве 2 тощо) можна датувати в межах першої половини V ст.[11], то цілком ймовірно, що наприкінці цього періоду виникає і колочинська культура. Як і деякі згадані речі, до гунського часу належать такі знахідки з ранньоколочинських пам'яток як мініатюрна бронзова пряжка з хоботоподібним язичком і квадратна пряжка з виступами на кутах (могильник Смяч та пов'язане з ним селище Целіків Бугор). На селищі Колодяжний Бугор знайдена аркоподібна спинка залізної фібули, яка виготовлена з перекрученого дроту. Можливо, ця знахідка, як і одна з фібул ранньопразького поселення Кодин I у верхів'ях Пруту, належить до застібок типу Пільвіни, які датуються V ст. або, вужче, його другою половиною[12]. Приблизно до цього ж часу належить також залізний трилопатевий наконечник стріли гунського типу з поселення Піщане. Отже, найраніші пам'ятки колочинськоі культури датуються серединою — другою половиною V ст.[13].

Якщо колочинську культуру можна вважати за пряме продовження київської, то походження пеньківської культури менш зрозуміле. У лісостепових та степових районах, що простягаються від Молдови до Сіверського Донця і, де в третій чверті I тис. н. е. поширились пеньківські пам'ятки, у попередній час; київська культура майже невідома. Проте, головні риси пізніх київських пам'яток та пеньківської культури, особливо на ранніх етапах розвитку останньої, співпадають або близькі[14]. Максимальна спільність спостерігається з деснянськими пам'ятками типу Роїща[15] та середньодніпровськими типу Хлопкова[16] або Мотовилівської Слобідки 4, а також з деякими комплексами з Обухова 2. Ці старожитності з певними підставами можна назвати протопеньківськими, бо вони за деякими ознаками, найбільш чітко зафіксованими у типах посудин, їх пропорціях, оформленні та ін., нагадують відповідні пеньківські елементи (рис. 1). Насамперед йдеться про біконічні, відносно приземкуваті горщики та великі корчаги з наліпними пружками під вінцями. Останній тип поки зафіксований тільки на поодиноких пам'ятках Середньої Наддніпрянщини

(Хлопків, Мотовилівська Слобідка 4), які ще вимагають більш поглибленого дослідження.

Спільне походження колочинських і пеньківських пам'яток з київської культури підтверджується, зокрема, даними, отриманими в результаті розкопок поселення Сенча на р. Сулі. Як відомо, невеликі матеріали з цієї пам'ятки були введені до наукового обігу Є.О. Горюновим[17]. Під час робіт Ю. Ю. Моргунова та автора у 1990-1992 рр. досліджено більшу частину поселення середини I тис. н. е., завдяки чому отримана велика колекція знахідок, які походять з культурного шару, а також з шести споруд (у тому числі трьох жител-напівземлянок з центральним стовпом) та більш як 300 господарських ям. Уламки кераміки належали головним чином горщикам тюльпаноподібних, опуклобоких, біконічних та циліндро-конічних форм, а також дискам, ліпній мисці та фрагментами кількох гончарних черняхівських посудин. Крім того знайдено багато пряслиць (в тому числі орнаментованих), стрижень із срібла, кілька залізних ножів та шил. В цілому матеріали Сенчі приблизно однаковою мірою поєднують риси київської, колочинської та пеньківської культур. Дещо більш типологічне розвиненими виглядають знахідки з нижнього (ранньопеньківського) горизонту, розташованого неподалік селища Хитці, керамічний комплекс якого також містить виразні київські та колочинські елементи[18].

Треба відзначити, що крім «північних» рис пеньківська культура містить деякі інші культурні компоненти, які важко безпосередньо пов'язати з Подесенням або Середнім Подніпров'ям. До них слід віднести ліпні миски, горщики із загнутим всередину краєм або кулеподібним туловом. Пошуки можливих прототипів приводять до сейминсько-донецької групи київської культури, яка, зокрема, характеризується сильнопрофільованими опуклобокими горщиками приземкуватих пропорцій[19]. Проте ці риси властиві пам'яткам III — початку IV ст., а комплекси, які безпосередньо передують пеньківським, тут поки що невідомі. Разом з тим, наявність іншої традиції простежується в матеріалах поселення Рябівка 3 на Ворсклиці (розкопки А. М. Обломського та автора). До пеньківського шару тут належить дев'ять споруд, сім вогнищ і 26 господарських ям, причому за стратиграфічними спостереженнями, поодиноким знахідкам фрагментів черняхівської кераміки та типології ліпного посуду два житла та кілька ям можуть бути віднесені до найранішої фази. На відміну від Сенчі тут поширені передусім сильнопрофільовані опуклобокі, біконічні (без виділеної шийки) та тюльпаноподібні горщики, а також диски. З іншого боку, як і в Сенчі, у рябівському комплексі майже відсутні корчаги з наліпним пружком і миски.

Пошуки ватоків пеньківської культури утруднюються також нечисленністю датуючих знахідок з ранніх комплексів. Рябівку 3 і Сенчу можна датувати у межах V ст., не виключаючи навіть кінця IV ст., лише за окремими знахідками черняхівських речей та типологічною подібністю з одного боку до кераміки Хлопкова, а з другого — до знахідок з Хитців. Нижня межа існування пеньківської культури зумовлена також хронологічними позиціями В-подібної

пряжки з могильника 3 у Великій Андрусівці, кількох великих залізних фібул[20] тощо.

Питання походження празької культури грунтовно пророблені В. Д. Бараном на матеріалах Західної України[21]. З формуванням празької культури пов'язані передусім пам'ятки північно-західної черняхівської периферії, які є структурно близькими до київської культури. Це можна пояснити до певної міри спільним з київським підґрунтям місцевих черняхівських старожитностей, які містять виразні пшеворські та пізньозарубинецькі риси[22]. Разом з тим, останніми роками з'явились дані, які дозволяють припустити існування між верхів'ями Дністра, Західного Бугу і "Середнім Дніпром пам'яток кінця IV — початку V ст. з ще більш помітними празькими рисами. Наприклад, на поселенні Острів поблизу Пінська на Прип'яті досліджено кілька невеликих квадратних напівземлянок з кам'яними вогнищами по кутах, які містять уламки «протопразьких» горщиків[23]. В культурному шарі знайдено черняхівські скляні намистини і фібулу, яка може бути датована кінцем IV ст. За думкою І. О. Гавритухіна, найраніші празькі пам'ятки ("нульової та першої фази") розповсюджені на досить великій території, що включає на сході ряд комплексів поселень Оболонь у Києві, Тетерівка 1 поблизу Житомира тощо[24]. Якщо взяти до уваги, що празький ареал був, очевидно, найбільшим серед згаданих культурних спільностей і на сході сягав Середнього Подніпров'я, то не слід виключати з процесів утворення празьких старожитносгей київську культуру. Головним чином це стосується деяких середньодніпровських пам'яток IV — початку V ст. (Обухів 2, Савенки та ін.)[25]. Однак її участь мала скоріше опосередкований характер, тому що лише поодинокі керамічні форми зближують ці групи пам'яток між собою .

Таким чином, все вищезгадане дає підстави для висновку, що слов'янські культури V-VII ст. не кристалізувались з різноманітних етнокультурних елементів під час просування з Верхнього Подніпров'я на південь та південний захід, а мали свого попередника у вигляді київської культури, тобто останню слід розглядати як основу формування культур ранньоісторичних слов'ян. На сучасному рівні досліджень можна визначити, що фінальні пам'ятки культур римського часу, на базі яких виникли слов'янські пам'ятки V-VII ст. (київська культура та деякі пам'ятки черняхівського типу), а також архаїчні пам'ятки ранньосередньовічних культур займають досить широку смугу порубіжжя лісостепової та лісової зон від верхів'їв Дністра, Прута і Західного Буга на заході до верхів'їв Сейма, Псла та Донця на сході[28]. Очевидно, цей ареал і відповідає території формування слов'янської етнічної спільності раннього середньовіччя. Цей процес мав проходити близько середини V ст., тобто менш ніж за сто років до перших згадок про склавінів та антів на сторінках творів Прокопія та Іордана, що зафіксували один з головних напрямів слов'янського розселення на просторах Європи.

[1] *Петров В. П.* Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е. // Археологія.— 1965.— № 18.— С. 3-13.

[2] *Терпиловский Р. В., АбашинаН. С.* Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.— С. 95-97.

[3] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 363, 364.

[4] *Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— №19.—С. 87, 88;

Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен.— Л., 1982.— С. 66-68;

ГорюновЕ.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 61-63;

Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв.— К., 1984.— С. 73-78.

[5] *Пачкова С. П., Терпиловський Р. В.* Поселення київської культури поблизу Києва // Археологія.— 1988.— № 62.— С. 33-41.

[6] *Сымонович Э. А.* Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА.— 1983.— № 1.— С. 98-100;

Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н. е.— Москва-Сумы, 1991.— С. 90-100.

[7] *Горюнов Е. А.* Ранние этапы...— С. 42, 43.

[8] *Там же.— С.* 16-22.

[9] *Горюнов Е. А.* Славянское поселение середины I тыс. н. э. у с. Песчаное Белгородской области // КСИА.— 1982.— № 171.— С. 61-64;

Мельниковська О. М., Симонович Е. О. Розкопки в с. Комаровці на Посейм'ї // Археологія.— 1975.— № 15.— С. 75-87.

[10] *Поболь Л.Д.* Черняховский импорт на территории Белоруссии // Тез. докл., посвященных полевым археол. исследованиям в 1970 г.— Тбилиси, 1971.— С. 148-150.

[11] *Терпиловский Р. В., АбашинаН. С.* Указ, соч.— С. 88, 89.

[12] *Гавршпухин И. О.* Кодынские фибулы (Типы и некоторые проблемы интерпретации) // Археология и история западных балтов.— Клайпеда, 1989.— С. 78-85.

[13] *Терпиловский Р. В.* Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 95, 96.

[14] *Горюнов Е. А.* Ранние этапы...— С.59, 60;

Терпиловский Р. В. Ранние славяне...— С. 78-81;

Приходнюк О. М. О территории формирования и основных направлениях распространения пеньковской культуры // Древности Юго-Запада СССР (I — середина II тыс. н. э.).— Кишинев, 1991.—С. 113-121.

[15] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне...— С. 79-81.

[16] *Некрасова Г. М.* Поселення чернігівської культури Хлопків на Київщині // Археологія.— 1988.—№2.—С. 70-82.

[17] *Горюнов Е. А.* Ранние этапы...— С. 110.

[18] *Там же.— С.* 78.

[19] *Обломский А. М.* Указ. соч.— С. 124-128.

[20] *Приходнюк О. М.* Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 88, 89;

[21] *Бажан И. А., Каргопольцев С. Ю.* В-образные рифленые пряжки как хронологический индикатор синхронизации // КСИА.— 1989.— № 198.— С. 28-35.

[21] *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).— К., 1988.—С. 56-79.

[22] *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К.,1981.—С. 171,172;

КозакД. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1992.— С. 30-69.

[23] *Егорейченко А. А.* Поселение у д. Остров Пинского р-на Брестской обл.— Archaeoslavica.-1991.—№ 1.-С.61-82.

[24] *Томашевский А. П., Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка 1.— Препр.— К., 1992.—С. 7,11.

[25] *Терпиловский Р. В., АбашинаН. С.* Указ, соч.— С. 55.

[26] *Баран В.Д.* Пражская культура Поднестровья.—С. 59, 60;

Parczewski M. Najstarsza faza kultury wczenostowiańskiej w Polsce.— Rozpravy habilitacyjne.— 1988.— № 141.— S. 105-108.

[27] *GodlowskiK. Z* badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia slowian w V — VII w. n. e.— Kraków, 1979.—S. 16.

[28] Славяне Юго-Восточной Европы...— С. 350.

Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел

В. Д. Баран

Писемні джерела перших століть нашої ери (Пліній, Таціт, Птолемей, Певтінгерові таблиці та інші) ще не знають племінного поділу слов'ян. Вони згадують їх під іменем венедів, що жили на схід від вісли, у межах Європейської Сарматії. У Певтінгерових таблицях (дорожна карта кінця III — IV ст. ст.) венеди зафіксовані ще у двох місцях: в Дакії та межиріччі нижнього Дністра та Дунаю і, як бачимо, також під тим самим іменем. Йордан — готський історик VI ст., який був досить добре ознайомлений із слов'янським світом, поруч із венедами називає склавінів та антів, але будучи під впливом більш ранніх історичних джерел, до IV ст. також залишає за слов'янами стару загальну назву «венети». Він пише: «Після поразки Герулів Германарих направив військо проти венетів. Останні, хоч і достойні презирства із-за слабості зброї, одначе могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо в тому випадку, коли і Бог допомагає і багато озброєних підступає. Ці венети, як ми уже розповідали, на початку нашого викладу — саме на початку переліку племен — походять від одного кореня і тепер відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавінів. Хоч зараз із-за наших гріхів вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялись владі Германаріха»[1]. Виходячи із процитованого тексту, можна вважати, що Йордан, з одного боку, підкреслює спільність походження слов'ян, з другого, вказує на їх потрійний поділ в першій половині VI ст., коли він працював над «Гетикою». Це вдало підмітив В. П. Петров, який підкреслює, що вжите Йорданом слово «тепер» (піше) свідчить, що вживання потрійної назви «є... здобутком пізнішого часу...». Отже, на його думку, подекуди Йордан вживає назву венети як загальноетнічну в широкому розумінні цього слова, а іноді як вузьку і однофункційну, однозначну з обома іншими,— анти і склавени"[2]. Зокрема, описуючи війну готів під проводом Вінітарія із слов'янами після 375 р., коли готи вже були підкорені гунами, Йордан свідомо вживає назву анти . Причому він бездоганно орієнтується в політичній ситуації антів, оскільки називає їх племінного вождя Божа і згадує сімдесят старшин. Опираючись на Йордана, можна вважати, що процес поділу слов'ян на венедів, антів і

© В. Д. БАРАН

склавінів почався не в VI ст., а значно раніше, принаймні в часи Вінітарія, тобто в кінці IV ст. У VI ст. цей поділ вже було завершено, що підтверджується й археологічними джерелами, про що буде сказано нижче.

В літературі ведеться дискусія над тим, чи склавши та анти — це племінні утворення, що виникли в результаті поділу венедів на дві частини з новими наіменуваннями, чи ця згадка Йордана припускає тричленний поділ слов'ян, що виникає в рамках венедської спільності. Ми схильні підтримати точку зору, обгрунтовану В. Петровим та Я. Пастернаком[4]. Більше того, виходячи з археологічних матеріалів, можна вважати, що і тричленний поділ не вичерпував всієї племінної розмаїтості слов'янського світу. Висвітлення в античній, а пізніше в арабській літературі внутрішніх взаємовідносин у слов'янському суспільстві, не стільки залежало від його реального стану на тому чи іншому історичному етапі, скільки диктувалося зацікавленістю самих авторів і тих суспільних верств, які вони представляли, в його пізнанні. Вже на рубежі і в першій половині I тис. н. е. слов'янські племена венедів, які займали величезні простори на схід від Вісли і на північ від Карпат, а окремі з них проникли в межиріччя нижнього Дністра і Дунаю не могли залишатись єдиним монолітом без будь-якого внутрішнього поділу. Якщо звернутись до аналогій з іншими синхронними європейськими спільностями, наприклад, германцями, то ми побачимо, що племінний поділ останніх в той час вже чітко визначився. Античні автори називають десятки різних германських племен. Отже, венеди — це збірна назва слов'янських племінних союзів, яку, на думку багатьох дослідників, германці перенесли із своїх західних сусідів на слов'ян, що були їх східними сусідами. Ще в пізньому середньовіччі германці і фіни інколи називали слов'ян венедами[5]. Тричленний поділ слов'ян, ззафіксований джерелами VI ст., також не вичерпує всього розмаїття слов'янських племінних структур. Разом з тим, він фіксує вже три міжплемінні їх союзи, які, займаючи окремі, хоч і суміжні регіони Східної і Центральної Європи, починають діяти самостійно, керуючись інтересами саме своєї спільності.

Візантійські джерела VI ст. приблизно визначають і регіони проживання склавінів та антів. За Йорданом «склавши живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським до Данастра і на північ до Віскли, замість міст у них болота і ліси... Анти, сильніші із них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де понтійське море утворює вигин, ці ріки віддалені одна від одної на відстань багатьох переходів»[6]. Прокопій Кесарійський знає антів, як сусідів болгарських племен утігурів, які у VI ст. кочували в придніпровських степах. «...Народи, які тут живуть, в давнину називались кімерійцями, тепер звуться утігурами. Далі на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антів»[7]. За даними «Стратегікону» Псевдомаврикія, які припадають приблизно на рубіж VI-VII ст., ці племена займали суміжні регіони.... «Місцевості зайняті склавінами та антами розташовані вздовж рік, і вони так співвідносяться між собою, що між ними нема такої великої відстані, щоб про неї варто було згадувати. Племена склавінів та антів подібні за своїм способом життя, за своїми

звичаями своєю любов'ю до волі»[8]. За Йорданом умовна межа між ними, а радше зона ситку в VI ст. проходила по Дністру, очевидно, в середній його течії. На півдні, за свідченнями Йордана і Прокопія, склавши та анти у VI ст. вже досягли середнього Подунав'я, хоч географія міста Новієнтуна та Мурсіанського озера не зважаючи на довголітні пошуки, не встановлена й сьогодні. Наприкінці VII ст., коли великі маси склавінів та антів поселяються в Подунав'ї, вони зміщуються і створюють локальну культурну групу, яка в археологічній літературі навіть отримала свою окрему назву[9]. Анти, як назва окремого племінного союзу зникає із сторінок візантійських авторів на початку VII ст. Останній раз їх згадує Феофілакт Сімоката під 602 р., коли описує один з епізодів авароантських війн. В цій війні анти зазнали поразки. Чи можна саме з цими подіями пов'язувати зникнення цілого племінного союзу і його імені? Очевидно, ні. Для цього анти були надто численні. Цю думку обгрунтували О. Погодін, Л. Нідерле, Є Скржинська, В. Петров та інші[10]. Скоріше за все та частина антів, яка разом із склавінами поселилась в межирічії Дністра і Дунаю і, в силу свого географічного положення, була найкраще відома візантійським авторам, поступово втрачає своє самостійне значення та приймає назву своїх слов'янських сусідів. Таким чином, назва склавінів (Sclave), що являє собою латенізовану форму самоназви слов'ян, поступово покриває всі племена антів, а згодом стає збірною для всіх слов'янських племен, в тому числі і венедів. Вона в історичних джерелах вживається більш часто, ніж попередня збірна назва «венети». Ця зміна племінної назви значною мірою вирішує проблему слов'янської належності антських племен.

Як відомо, з цього приводу існують різні точки зору як істориків, так і лінгвістів. Деякі з них сумніваються у слов'янській належності антів. Так Г. Вернадський схилявся до думки про сармато-аланське походження антів[11]. А. Вірт, Л. Шмідт, А. Орлик та інші вважали антів черкесами[12]. Ці концепції в різний час були піддані справедливій критиці визначними слов'янськими істориками[13].

В наш час на користь слов'янської належності антського племінного союзу говорять й археологічні джерела. На території, де за писемними джерелами жили анти, в останні десятліття відкрито і досліджено близько сотні археологічних пам'яток V-VII ст. ст. Вони однозначно визнані слов'янськими, що й вирішує це питання.

Виявлення археологічних матеріалів раннього середньовіччя Східної і Центральної Європи дозволяє поставити і якоюсь мірою вирішити і ряд інших складних проблем ранньої історії слов'ян.

Планомірні, систематичні дослідження слов'янських пам'яток раннього середньовіччя (V-VII ст.), тобто періоду, коли слов'яни виступають на історичній арені Європи, як активна політична сила, почалися лише в п'ятидесяті роки XX ст., хоч окремі з них були відомі й раніше[14]. Чеський археолог українського походження 1. Борковський у 1940 р. присвятив їм монографічне дослідження . Однак книга, видана ним в часи другої світової війни, в силу

історичних обставин знайшла своїх читачів та продовжувачів лише згодом, коли в післявоєнні роки відновилися нормальні умови для наукової роботи. Під впливом розробок 1. Борковського фактично лише в 50-ті роки нашого століття почалися активні пошуки і дослідження на території Середньої і Східної Європи, і, в першу чергу, на Україні тих слов'янських старожитностей, які синхронізуються з писемними повідомленнями про слов'ян. Археологічні матеріали не тільки закрили хронологічну лакуну в три століття в ланцюзі історичного розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної і Центральної Європи, але й значною мірою доповнили і конкретизували часто уривчасті і не завжди ясні писемні джерела.

На згаданій території виділено чотири групи слов'янських археологічних пам'яток V-VII ст., які в археологічній літературі отримали назву колочинської, пеньківської, празької і дзєдзіцької культур[16]. Проведена картографія цих старожитностей показала, що вони вже в VI — на початку VII ст. займають компактні регіони на величезній території від верхів'їв Десни і Псла на пів-

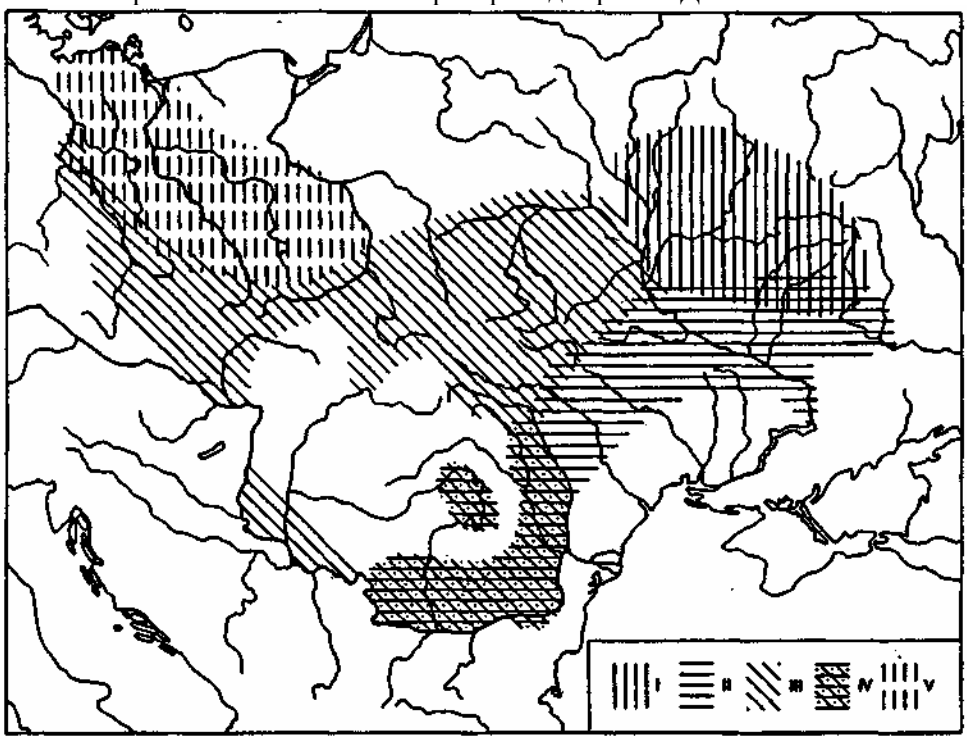

Рис. 1. Слов'янські культурні групи на початку раннього середньовіччя.
I — коломийська, II — пеньківська, III — празька культури; IV — культурна група Іпотешт, Кіндешт, Чурел; V — Дзедзіцька група.

нічному сході до межиріччя Ельби і Заале на Заході і від Прип'яті і Західної Двини на півночі до Дунаю на півдні (Рис. 1). В процесі дальшого розселення слов'ян їх поселення і городища покривають територію Балканського півострова і виникають на таких північно-західних пунктах як Любек, Гамбург, Ольденбург та інші[17]. Досить чітко визначається їх внутрішній поділ. Колочинська культура займає Лівобережжя верхнього Дніпра, включаючи Подесення, Посулля, верхів'я Псла до Сіверського Дінця. Південніше починається пеньківська культура, яка тягнеться широкою смугою з північного сходу на південний захід від верхів'я Сіверського Дінця через середнє Подніпров'я, Південний Буг, середнє Подністров'я до Попруття. Правобережне Подніпров'я від Прип'яті до верхнього Дністра і верхів'я Пруту і на південь до Дунаю займає празька культура. По Дунаю пам'ятки празької культури піднімаються до його верхів'я і заходять в межиріччя Ельби і Заале. На північ від Карпат вони доходять до верхів'я Вісли. Границі всіх цих трьох культур сходяться на Київщині. На півдні, у Подунав'ї потоки пам'яток пеньківської і празької культур схрещуються. Вони нашаровуються на романський субстрат, в результаті чого тут виникає група Іпотешт-Кіндешт-Чурел (Рис. 1).

На північний захід від празької культури на території Центральної і північної Польщі в VI-VII ст. відома ще одна — четверта група слов'янських старожитностей типу Дзєдзіце[18]. Цю групу Й. Герман об'єднує в більш широку під назвою Суків-Дзєдзіци або Суків-Шуліги[19]. Поєднання дзєдзіцької групи слов'янських пам'яток із суківською групою на території північної Німеччини правомірне лише в плані їх типологічної близькості. Хронологічно дзєдзіцька група раніша і лежить в її підоснові. Суківсько-фельдбергська група виникає не раніше другої половини VII ст. з появою тут слов'янського населення, що переселилося в межиріччя Одри та Ельби з приморської частини Польщі (рис. 1).

На території України пам'ятки колочинської, пеньківської і празької культури виникають одночасно в середині а, можливо, і в першій половині V ст. Комплекси V ст. на поселеннях празької і пеньківської культур виявлені і в Попрутті та на території Румунії (Рис. 2). На території Польщі, Словаччини, Моравії і Німеччини празькі'старожитності датуються не раніше VI ст., фіксуючи появу слов'ян на цій території. В цей же час виникають пам'ятки дзєдзіцької групи, які мають власну підоснову[20].

Яким слов'янським групам, згаданим в писемних джерелах, можуть належати ці пам'ятки?

За територіальними і хронологічними ознаками пам'ятки празької культури можна зв'язати з склавінами, а пеньківські з антами Йордана і Прокопія Кесарійського. Склавши за Йорданом жили у верхів'ях Вісли, Подністров'ї і Подунав'ї, анти Між Дніпром і Дністром, південніше від склавінів. Так розташовані і згадані вище культури. Разом з тим празькі та пеньківські пам'ятки визначають північну та східну межі склавінської та антської земель, які не були відомі візантійським авторам. Вони їх не згадують. Територіальне співвідношення пам'яток празької і пеньківської культур вказує на те, що анти —

носії пеньківської культури не заселяли всього регіону від «Данапра до Данастра». Північну його частину, тобто Галичину, Волинь від верхньої Вісли до Дніпра займали склавши — носії празької культури. Межа культурних ареалів проходила приблизно по лінії Київ-Могилів Подільський (Рис. 1). Дзєдзіцьку культуру VI-VII ст. ст., розташовану на заході, північніше празьких старожитностей, на території Польщі, на нашу думку, можна зв'язати з тією групою слов'ян візантійських авторів, за якою залишилася стара назва венедів. Очевидно, ці назви мають свою внутрішню логіку. Відомо, що збірне ім'я «венети» перенесене на слов'ян західними сусідами, а ім'я анти має східне походження. Так і розташовані ці культури. Центральна з них — празька — залишена тією групою слов'ян, за якою утвердилася самоназва, що пізніше перейшла на всіх слов'ян.

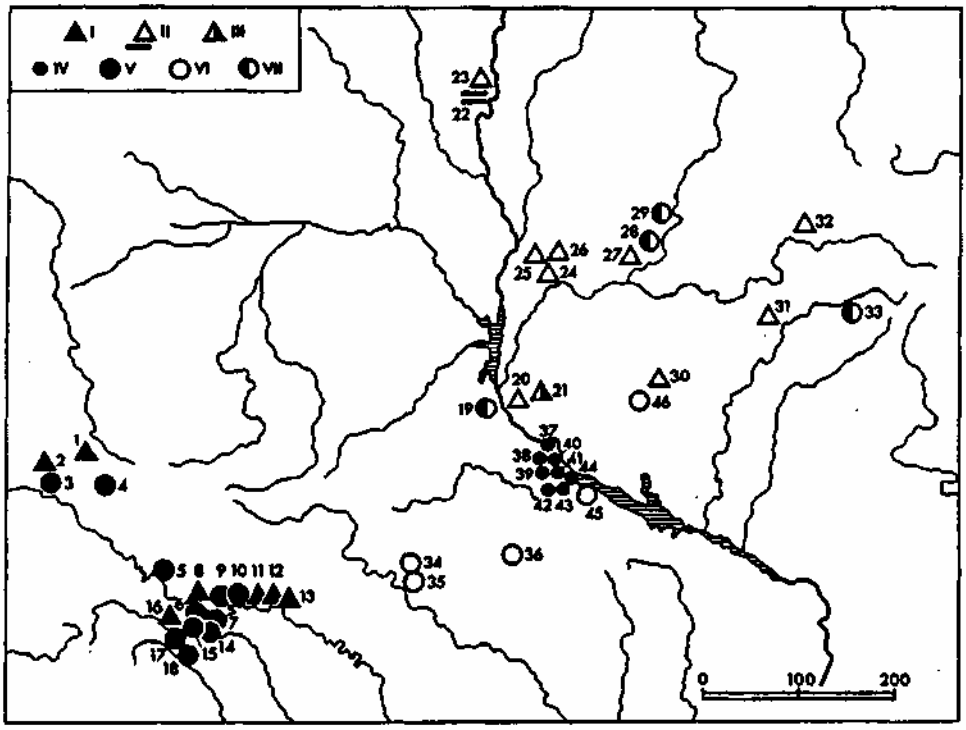

Рис. 2. Слов'янські пам'ятки з комплексами кінця IV-V ст. н. е. I — черняхівські, II — київські, III — черняхівсько-київські, IV — окремі знахідки фібул V ст. у Середньому Подніпров'ї; V — празькі; VI — пеньківські; VII — колочинські пам'ятки. 1— Ріпнів II; *2* — Черепин; *3* — Водники; *4* — Підберізці; *5* — Зелений Гай; 6 — Рашків II; *7* — Рашків III; *8* — Сокіл; *9* — Лука Каветчинська; *10* — Устье; *11* — Теремці; *12* — Бакота; *13* — фернашівка; *14* — Кодин I; *15* — Кодин II; *16* — Гореча; *17* — Рогізна; *18* — Глибока; *19* — Ходосівка; *20* — Вишеньки; *21* — Хлопків; *22* — Новий Бихів; *23* — Тайманово; *24* — Уллянівка; *25* — Сибиреж; *26* — Роїще; *27* — Мезин; *28* — Заяр'є; *29* — Целіків Бугор; 30 — Сенча; *31* — Курган Азак; *32* — Каменево II; *33* — Пісчане; *34* — Пархомівка; *35* — Куня; *36* — Кочубеївка; *37* — Букрин; *38* — Григорівка; *39* — Студенець; *40* — Бучаки; *41* — Пекарі; *42* — Межиричі; *43* — Михайлівка; *44* — Хмельна; *45* — Хрещатик, *46* — Хитці I.

Ми не знаємо імені носіїв колочинської культури, розташованої на північний схід від празьких і на північ від пеньківських старожитностей. Деякі дослідники вважають, що ця група пам'яток належала антам, оскільки їх витоки, як і витоки пеньківської культури, сягають київських старожитностей[21]. Однак це питання до кінця не з'ясоване. Колочинська культура, яка включає в себе й балтський компонент, могла належати ще якомусь четвертому об'єднанню. Останнє, будучи віддаленим від центру готського союзу племен, не потрапило на сторінки «Гетики» й залишилось без найменування".

Празькі старожитності виникли на основі слов'янської частини багатоетнічної черняхівської культури з незначним впливом київської. У свою чергу

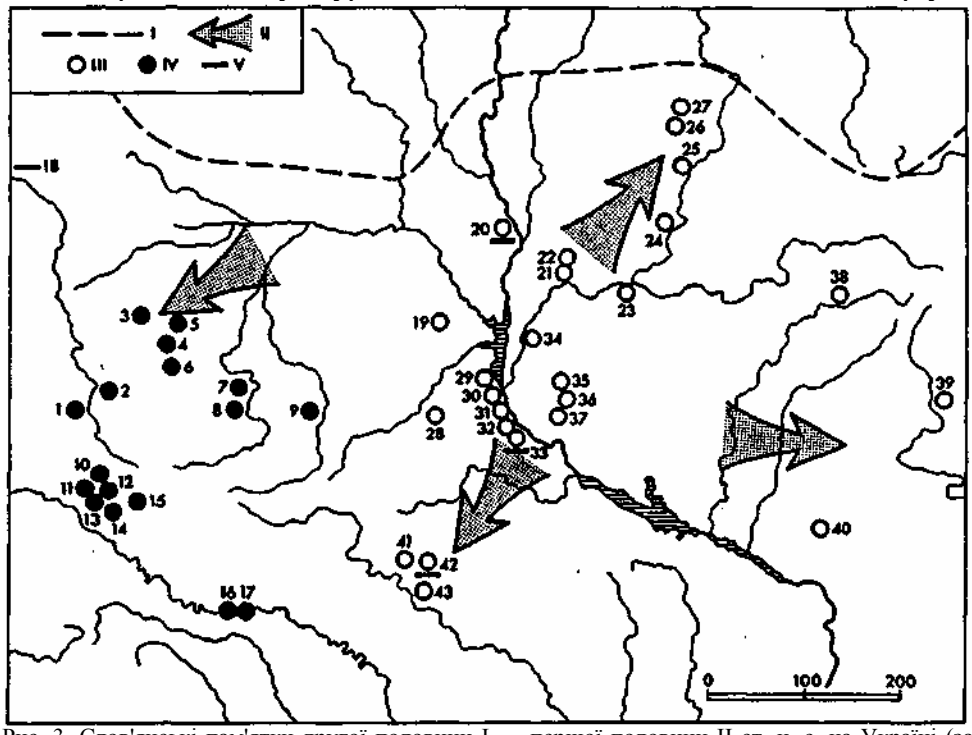

Рис. 3. Слов'янські пам'ятки другої половини I — першої половини II ст. н. е. на Україні (за Д. Н. Козаком та Р. В. Терпиловським). I — межа балтських культур (за В. В. Сєдовим); II — напрямки руху населення середнього Подніпров'я; III — пізньозарубинецькі поселення; IV — поселення волино-подільської групи; V — пізньозарубинецькі могильники. *1* — Белз; *2* — Свитязі; *3* — Підрижжя; *4* — Борфгин I; 5 — Семки; *6* — Луцьк-Гнідава; *7* — Більче; *8* — Боромель; *9* — Хорів; *10* — Підберізці; *11* — Підбірці; *12* — Пасіки Зубрецькі; 13— Зубра; *14* — Звенигород; *15* — Майдан Гологірський; *16* — Велика Слобідка II; *17* — Оселівка; *18* — Гриневичі Вєліке; *19* — Лестиновичі; *20* — Чаплін; *21* — Киселівка HI; *22* — Зміївка; *23* — Стара Бутовка; *24* — Чулатово; *25* — Грем'яч; *26* — Синьково; *27* — Почеп; *28* — Бородянка; *29* — Лютеж; 30— Оболонь; *31* — Нові Безрадичі (уроч. Глибоке); *32* — Таценки; *33* — Дівич-Гора; *34* — Бірки; *35* — Селище; *36* — Коржі; *37* — Вовчків; *38* — Картамишево II; *39* — Шосейне; *40* — Осипівка; *41* — Носівці; *42* — Рахни; *43* — Мар'янівка.

останні сягають своїм походженням пізньозарубинецьких і волино-подільських старожитностей ранньоримського часу.

Шляхом картографування пам'яток з досить чітко вираженими місцевими ознаками, починаючи від зарубинецької культури рубежу I тис. н. е. вдалося встановити певну стабільність їх розміщення в широкій зоні порубіжжя лісу і лісостепу до V ст. н. е. Оскільки найбільш ранні пам'ятки ранньосередньовічних слов'янських культур, які виникають у V ст. також знаходяться у цій смузі і типологічне з ними зв'язані, що доведено в багатьох присвячених їм працях[22], то напрошується висновок, що пограниччя лісу, лісостепу України і деяких суміжних областей Білорусії та Росії було зайнято слов'янами (протос-

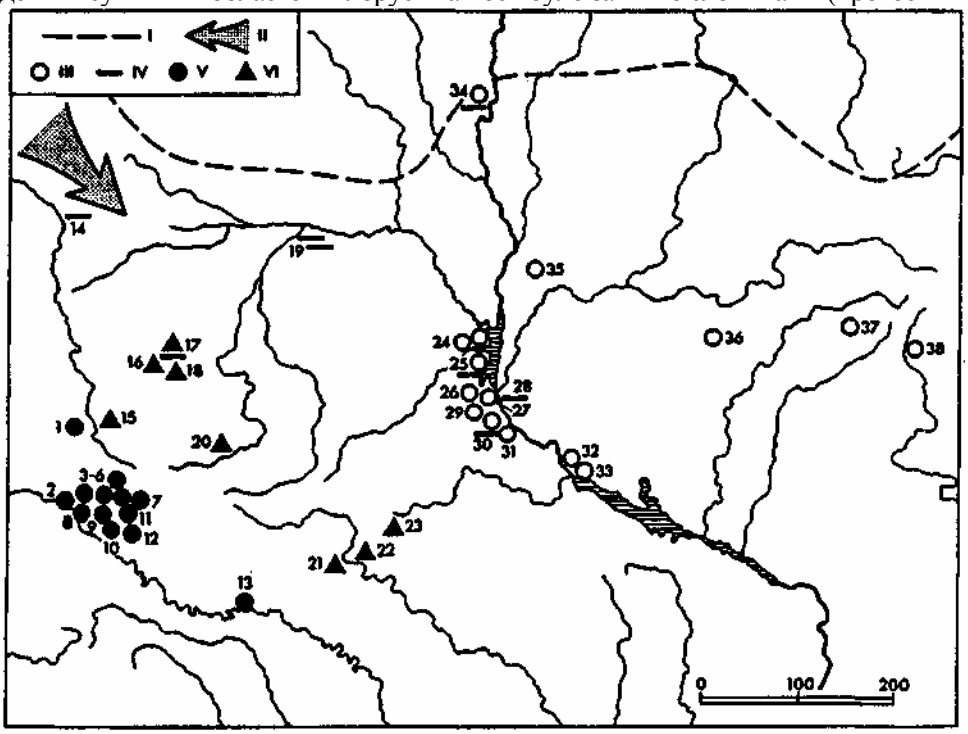

Рис. 4. Слов'янські пам'ятки другої половини II-III ст. н. е. на Україні (за Д. Н. Козаком, Р. В. Терпиловським). I — межа балтських культур; II — напрямок руху вельбарських племен; III — поселення типу Гріні і ранні поселення київської-культури; IV — могильники київської культури; V — пам'ятки волино-подільської групи типу Сокільники I — Давидів; VI — поселення — VII — могильники вельбарської культури. *1* — Корчівка; *2* — *Бе*резець; *3* — Сокільники II; *4* — Підберізці; *5* — Давидів; б — Кожичі; *7* — Жирівка; *8* — Твірж; 9 — Сокільники I; *10* — Борщовичі;11— Пасіки Зубрецькі; *12* — Воля Комулецька; *13* — Велика Слобідка I; *14* — Брест-Тришин; *15* — Ромош; *16* — Баєв; *17* — Гірка Полонка; *18* — Боратин I; *19* — Велемичі I, II; *20* — Лепесівка; *21* — Демидівка; *22* — Гунька; *23* — Слобідка; *24* — Гріні; *25* — Козаровичі; *26* — Білгородка; *27* — Київ; *28* — Бортничі; *29* — Глеваха; 30 — Нові Безрадичі (урроч. Митьків Кут); *31* — Обухів III; *32* — Решітки; *33* — Сушки II; *34* — Абідня; *35* — Верхнєстрижінське II; *36* — Бесєдівка; *37* — Гочево I; *38* — Шишино.

лов'янами) принаймні з рубежу нашої ери. Результати археологічних досліджень співпадають з писемними джерелами I-II — VI ст. і не суперечать даним лінгвістики (Рис. 3-5).

Усі згадані вище старожитності римського часу, незалежно від того, в яку культуру вони входили, в'яжуться типологічне і в хронологічній послідовності з ранньосередньовічними слов'янськими культурами (празькою, пеньківською, і колочинською), що передбачає їх генетичну спадкоємність і належність їх носіїв до споріднених груп.

Все викладене наводить на два принципові висновки: По-перше: слов'янська етнічна спільність сформувалася у I тис. н. е. на території, ядром якої були регіони північної України; по-друге, ця спільність ніколи не була однорідною

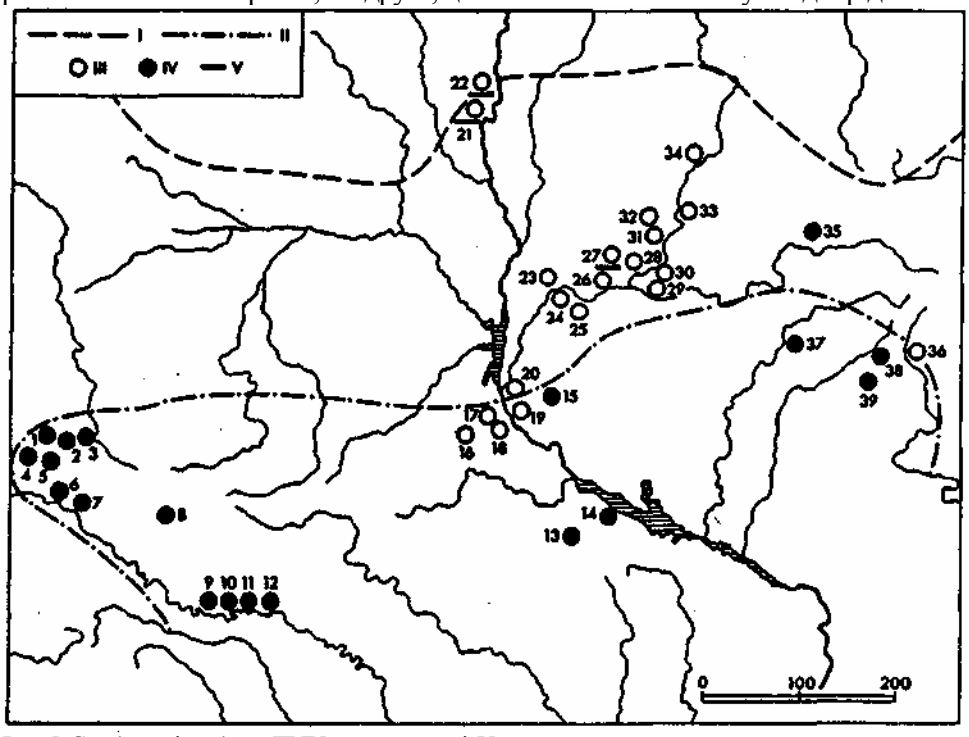

Рис. 5. Слов'янські пам'ятки III-IV ст. на території України.
I — межа балтських культур лісової зони; II — межа черняхівської культури; III — поселення київської культури; IV — поселення черняхівської культури; V — могильники київської культури. *1* — Неслухів; *2* - Ріпнів II; 3 — Ракобути; *4* — Черепин; *5* — Чижиків; 6 — Дем'янів; *7* — Бовшів; *8* — Верхній Іванів; *9* — Лука Врубливецька; *10* — Сокіл; *11* — Теремці; *12* — Бакота; *13* — Журівка; *14* — Ломовате; *15* — Хлопків; *16* — Хлепче; *17* — Глеваха; 18— Обухів II, III; *19* — Вишеньки; *20* — Погреби; *21* — Абідня; *22* — Тайманово; *23* — Деснянка; *24* — Виблі; *25* — Салтикова-Дівиця II; *26* — Мена V; *27* — Киріївка; *28* — Вишеньки; *29* — Обирок; 30— Корон; *31* — Лавриків Ліс; *32* — Форостовичі; *33* — Бирин; *34* — Квєтунь; *35* — Букреївка II; *36* — Шишино V; *37* — Боромля II; *38* — Головине; *39* — Рідний Край III.

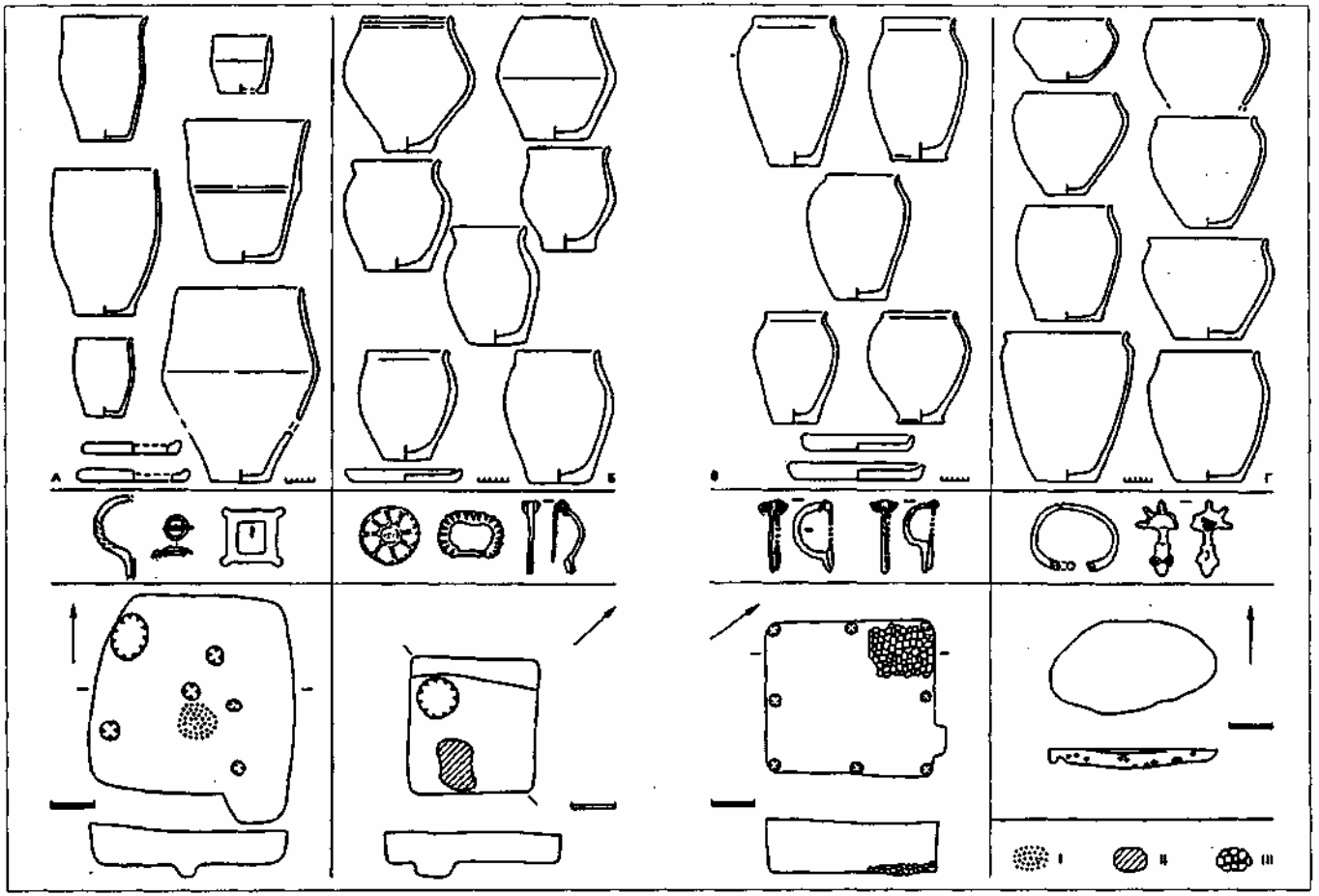

Рис. 6. Характерний матеріал із ранньосередньовічних слов'янських поселень: кераміка, датуючі знахідки, типи жител. А — колочинська культура; Б — пеньківська культура; В — празька культура; Г — дзедзіцька культура.

масою, а складалася з різних споріднених племен. До цього слід додати, що всі археологічні культури цього великого регіону включали в себе, крім слов'янських, які були основними, елементи балтських, германських, фракійських, іраномовних та тюркських етнічних груп. Лише після відходу з території України під ударами гунів готських племен, а з ними й сарматів-аланів в Подунав'є і далі на захід, слов'яни стають основною політичною силою в лісостеповій частині Східної Європи. Настає нова епоха в історії слов'ян, коли, починаючи з V ст. повною мірою проявляється їх матеріальна культура (Рис. 6), яка поступово поширюється на південь і на захід далеко за межі її виникнення, маркуючи шляхи великого слов'янського розселення. Процес великого розселення слов'ян, який почався в V ст., не охопив всього східнослов'янського населення. Більша його частина залишилась на старих місцях. У своєму розвитку воно створило три нові культурні утворення, що датуються VIII-X ст.

На основі празьких старожитностей виникають пам'ятки типу Луки Райковецької між верхньою Вислою, Дністром і Дніпром, а пам'ятки пеньківської культури входять одним з компонентів у волинцівську та роменську культури Дніпровського Лівобережжя, де не менш відчутні й елементи празької культури, нащадки носіїв якої в кінці VII-VIII ст. досить інтенсивно поширюються і на лівий берег Дніпра (рис. 7). Як приклад, крім керамічних форм, типологічне близьких до посуду празької культури, можна привести наявність на поселеннях роменської культури печей, нижня частина яких вирізана в материковому останці, спеціально залишених в одному з кутів житла. Такі печі в VI-VII ст. відомі лише на поселеннях празької культури на Західному Бузі (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), на Волині і в Румунії, куди переселилась частина носіїв празьких старожитностей[23].

Отже, судячи за археологічними матеріалами, нащадки склавінів — носіїв празької культури в кінці VII-VIII ст. не тільки заселяють все Правобережжя Дніпра, в тому числі і регіони, де раніше були пам'ятки пеньківської культури, але й переходять на його лівий берег.

Із старожитностями VIII-X ст. в хронологічному відношенні зв'язується більш пізній список племен, добре відомих за Літописом. Це — дуліби-волиняни-бужани (назви одного й того ж племені в хронологічній послідовності), деревляни і хорвати на Волині та Прикарпатті, де відкриті численні пам'ятки типу Луки Райковецької, сіверяни на Лівобережжі Дніпра, представлені старожитностями роменської культури. Крім того, поляни, уличі та тиверці, що займали регіони, які у VI-VII ст. були зоною стику празької і пеньківської культур.

Цілком можливо, що саме ці племена складали ту частину східнослов'янського населення, яка в подальшому своєму розвитку приводить до утворення своєрідної етнокультурної спільності із своїми мовними особливостями, що стала ядром України-Русі[24].

Якщо це припущення вірне, то виходячи із нових археологічних джерел, концепція М. Грушевського про те, що предками українців можна вважати

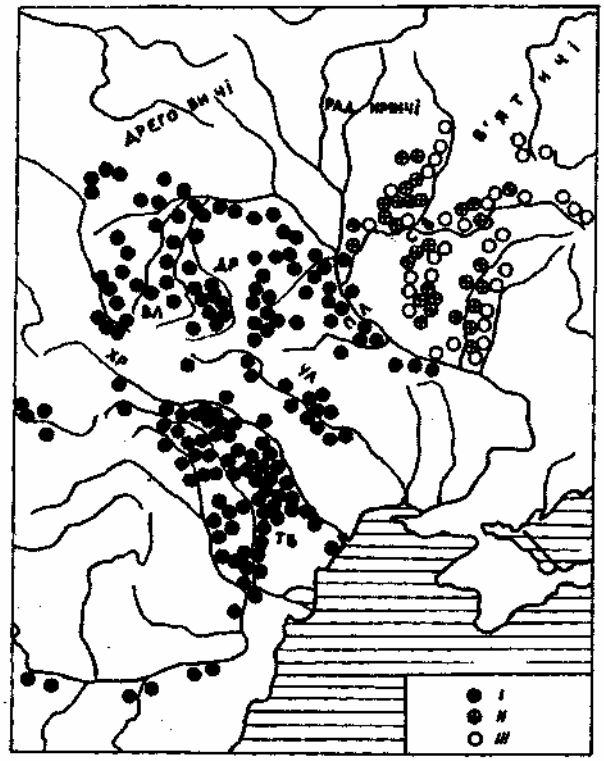

Рис. 7. Карга слов'янських пам'яток VIII-X ст. I — культура Луки Райковецької;II — волинцівська культура; III — роменська культура.

наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів, вимагає певного уточнення. Археологічні матеріали, здобуті після другої світової війни, отже не відомі М. Грушевському, змусили нас шукати витоки культур предків українців не тільки в пеньківських старожитностях, залишених антами, але й празьких на території Верхнього і Середнього Подністров'я та Волині, де відкриті багаточисельні поселення склавінів. Це тим більш можливо, що вже у VIII-X ст. пам'ятки типу Луки-Райковецької, що виростають на основі празької культури склавінів не тільки займають все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат та Буковини, але й стають одним із вагомих компонентів волинцівської та роменської культур Дніпровського Лівобережжя. У другій половиш VII ст. і надалі ім'я антів вже не згадується в писемних джерелах. На них поширюється загальне ім'я слов'ян. Це якоюсь мірою відображено і в матеріальній культурі, пам'ятки якої вказують на проникнення склавінів в райони антського ареалу. Усі літописні племена VIII-X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі культури Луки Райковецької, лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавіно-антській основі.

Все це визначає місце склавінів в тих історичних процесах, які привели до зародження етнокультурної спільності, яка в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу.

Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено говорити про відток, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавінів — на Середній і Верхній Дунай та в межиріччя Ельби і Заале, де і зафіксували їх писемні джерела, і, зокрема, археологія. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидві сторони Карпат (дніст-

ро-волинські дуліби, чеські дуліби, панонські дуліби, хорвати північно-карпатські, білі хорвати, чеські хорвати та інші).

Політичну активність наддністрянських племен — нащадків склавінів — відзначають арабські автори, зокрема, Аль Масуді (помер 956 р.). Спираючись на більш ранні джерела, він у своїй книзі «Золоті луки» пише, що серед численних східнослов'янських племен було одне корінне плем'я валиняна (волиняни), яке очолював князь Маджак. Йому підкорялись інші східнослов'янські вожді .

Як відомо, волиняни — це пізніша назва дулібів, які згадуються уже в VI-VII ст. у зв'язку з аварським завоюванням. В кінці VI-VII ст. дуліби мали свій центр на городищі у с. Зимне Волинської області, яке можна вважати першим добре датованим слов'янським городищем в Європі того часу. Городище було укріплене стіною із дерев'яних колод і частоколом. В культурному шарі виявлено понад двадцять тисяч фрагментів ліпної кераміки празького типу і понад двісті різних виробів із заліза, кольорових металів, кістки, мергелю, знайдена візантійська монета Юстина або Юстиніана (точно визначити не вдалося). Наявність на городищі ливарних формочок, тигельків, наковальні, напівфабрикатів і виробничих відходів свідчить про існування тут ремісничого осередку. На городищі, за свідченням автора досліджень В. В. Ауліха, виявлені сліди культових споруд[26]. Можна вважати, що Зимнівське городище було племінним центром дулібів, який в VII ст. був спалений аварами. Про це свідчать виразні сліди пожежі та знахідки аварських наконечників стріл. Наявність вже у VI ст. такого центру на землі дулібів, що були частиною склавінів, виділяє їх серед інших південно-східних слов'янських племен і свідчить, що у цьому регіоні могли складатись передумови для виникнення міжплемінних об'єднань.

Все це дозволяє підтримати В. О. Ключевського та М. 1. Артамонова, які розглядають племінний союз дулібів-волинян як перше напівдержавне утворення східних слов'ян, що виникло в кінці VI-VII ст. у верхів'ях Дністра і Західного Бугу[27]. В. ключевський пше: «...В VI ст. ми застаєм великий воєнний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії, вона почалася в VI ст. на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат»[28]. Можливо, що в залежності від того, в який регіон переміщався політичний центр цього межплемінного союзу, міняла і його назва. На самому початку це був дулібський союз з центром в Зимнівському городищі. Після того, як воно було знищене аварами, його центр перемістився у Володимир-Волинський, потім в Буськ, що і зумовило зміну назви.

Дулібське племінне об'єднання, в яке крім дулібів-волинян, могли входити і предки деревлян, полян, хорватів, і навіть уличів та тиверців, не досягло державної завершеності. Воно розпалося. Літопис вже його не згадує, а називає дулібів, волинян на рівні з іншими східнослов'янськими племенами. Разом з тим, всі правобережні слов'яни незалежно від їх племінного поділу об'єднуються єдиною археологічною культурою типу' Луки Райковецької, що ви-

никла на основі празьких старожитностей V-VII ст. Носіями останніх були склавіни, в середовищі яких існувало й дулібсько-волинське племінне об'єднання. Якщо врахувати, що й ім'я склавінів поступово переходить на всіх слов'ян, то їх роль у формуванні ядра східнослов'янської державності стане ще більш рельєфною. Тим більше що і плем'я полян, яке стало стрижнем процесів, що привели до виникнення Київської держави, судячи за археологічними джерелами своїм походженням в ретроспектив! також зв'язане із склавінами носіями — празької культури.

Починаючи з VII-VIII ст. ми не знаємо таких екологічних, воєнних або соціальних катаклізмів, які приводили б до повної зміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону незалежно від внутрішніх змін племінних структур та їх границь, що викликались, в першу чергу, причинами соціально-економічного розвитку, поступово ставало рушійною силою процесів, що привоели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду імперії Рюриковичів до виникнення української народності. Незалежно від того, як буде вирішене питання про час і сутність цих процесів, їх коріння сягає пізньоримського і ранньосередньовічного часу, коли старожитності склавінів стали підосновою матеріальної культури всіх східнослово'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли, та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів — волинцівсько-роменської культури сіверян.

Примітки

[1] *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов (У перекладі Е. 1. Скржинської).— М., 1960.— С. 90.

[2] *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. — К., 1972.—С. 15.

[3] *Йордан.* О происхождении.— С. 15.

[4] *ПетровВ. П.* Етногенез слов'ян.— С. 11-18;

Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях.— Нью-Йорк, Париж, Мюнхен, 1975.— С. 5-106.

[5] *Карамзин Н. М.* История государства Российского.— М., 1989.— С. 180.

[6] *Йордан.* О происхождении...— С. 72.

[7] *Прокопий из Кессарии.* Война с готами.— М., 1950.— С. 297, 298.

[8] *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских авторов по VIIв. н.е.//ВДИ.—1941.—№ 1.—С. 253.

[9] *Ця* група слов'янських пам'яток румунських населених пунктів, де вони знаходяться отримала назву Іпотешт-Кіндешт-Чурел.

[10] *Петров В. П.* Етногенез...— С. 47.

[11] *Vernadsky G.* Ancient Russia Nev Haven.— 1948.- S.105.

[12] *Wirt A.* Geschichte Asiens und Osteuropas.— Halle, 1905.— S. 249, 250;
Orlik A. Radnarok, Die Sagen vom Weltuntergang.— Berlin-Leipzig 1922.— S. 464;
Schmidt L. Geschichte der deutschen Stamme, Die Ostgermanen.— München, 1941.— S. 256.

[13] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. І.— Львів, 1904.— С. 153-162.

Lowianski H. Podstawy gospodarscze formowania sigpanstw słowiańskich.— Warszawa, 1953.—S. 252.

[14] *Гамченко С. С.* Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI Археологического съезда.— Т. 1,1896.—С. 360-384.

[15] *BorkowskyJ.* Staroslovanska keramika ve Stredni Europe, Studie k pocatkam Slovanske kulturę.—Praha, 1940.

[16] *Baran W.* Entstehung und Ausbreitung der fruhslawischen kulturen, Starigard / Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelaters in Ostholstein.— Neumunster, 1991.— S. 28-51.

[17] *Muller-Wüle* Abodriten und Wagrien im Nord westen der slawischen Welt.— Starigard / Oldenburg...— Neumunster, 1991.— S. 53-72.

[18] *PorzezinskiA.,* Zasiedlenie Pomorza Zachodniego w VI-VII wieku w świetle dotychczasowych wyników badań archaeologicznych // Slavia Antiqua.— T. XXII.— Szczecin, 1975.— S. 29-63.

[19] *Herrmann J.* Die Slawen in Deutschland.— Berlin, 1985.— S. 21-32.

[20] *Baran W.* Entstehung...— S. 46-49.

[21] *Терпиловский Р. В.* Киевская культура. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.— К., 1985.— С. 58,59.

[22] *Терпиловский Р. В., АбашинаН. С.* Памятники киевской культуры. К., 1992.— С. 95-99;

Baran W. Entstehung...— S. 39-46.

[23] *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю.— Київ, 1972.— С. 80-94.

[24] *Півторак Г. Л.* Формування і діалектична диференціація давньоруської мови.— Київ, 1988.—С. 52-87.

[25] *Пастернак Я.* Ранні слов'яни...— С. 89.

[26] *АуліхВ. В.* Зимнівське городище.— Київ, 1972.

[27] *КлючевскийВ. О.* Курс русской истории.— Ч. I.— М., 1987.— С. 122-124;

Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА.— 1990.— № 3.— С. 274, 275.

[28] *Ключевский В. О.* Вказ. праця.— С. 124.

Становление курганной обрядности в раннесредневековом славянском мире

В. В. Седов

Славяне вступили в эпоху средневековья далеко не монолитной массой. На основе археологических материалов выделяется несколько более или менее крупных культурно-племенных группировок славян начала средневековья[1]. Они различаются и по деталям погребальной обрядности. Вполне определенно можно утверждать, что славянский мир в самом начале средневековой поры и в предшествующее римское время не знал курганного обряда погребения. В землях некоторых славянских диалектно-племенных группировок курганы не получили распространения и в эпоху средневековья. Так, не знали курганного ритуала анты и их потомки, расселившиеся на обширных пространствах от Днепровских земель до Адриатики и Пелопоннеса[2].

В разных областях раннесредневекового славянского ареала курганный обряд зарождался в неодинаковых условиях. Так, в северо-западном регионе, в землях между нижними течениями Эльбы и Вислы, где в VI-VII вв. была распространена славянская культура суковско-дзедзицкого облика, в начале средневековья бытовал своеобразный погребальный ритуал — остатки трупосожжений разбрасывались в определенных местах непосредственно на поверхности земли. Такие могильники выявляются с трудом, а многие из них очевидно не дожили до нашего времени. Археологами зафиксированы лишь единичные из них[3]. В VIII-IX вв. в этом регионе появляются первые курганы. Все они располагаются около торговых поселений, носивших полиэтнический характер (Менцлин, Свилубие и др.). В обрядности и инвентарях отчетливо проявляется скандинавское влияние, а некоторые из курганных захоронений определенно можно связывать с погребениями переселенцев из Скандинавии. Поэтому нельзя не согласиться с выводом немецких исследователей о становлении курганной обрядности в северо-западном регионе славянского мира под воздействием внешнего импульса[4].

В бассейнах озер Псковского и Ильменя в Середине I тыс. н. э. расселилась довольно крупная племенная группировка славян, развивавшаяся некоторое время изолировано от остального славянского мира. Наиболее ярким показателем ее культуры являются длинные курганы[5]. Новейшие изыскания свиде-

© В. В. СЕДОВ

тельствуют, что славяне пришли в этот регион не зная курганной обрядности. Ему предшествовали грунтовые могильники в виде подправленных искусственно площадок, ограниченных ровиками. Одна из таких площадок длиной около 15 м, оконтуренная ровиком шириной 3.5 м и глубиной 0.5 м, была исследована при раскопках длинных курганов в Линдора в Юго-Восточной Эстонии. На площадке открыто 3 безынвентарных ямных захоронения по обряду трупосожжения на стороне[6]. Подобные погребальные площадки зафиксированы и в других местах ареала ранних длинных курганов. Использовались для захоронений и небольшие природные валообразные всхолмления, которые и стали основой для возникновения искусственных длинных курганов[7].

Третьим самостоятельным очагом курганообразования в раннесредневековом славянском мире был регион верхней Оки. Здесь курганный обряд был воспринят расселившимися славянами от субстратного населения — племен мощинской культуры[8].

В настоящей статье рассматривается вопрос о зарождении и становлении курганного обряда в области расселения одного из крупнейших племенных образований раннесредневекового славянства, представленного пражско-корчакской культурой. В VI-VII вв. эта группировка занимала обширные земли от верхнего течения Эльбы и Среднего Подунавья до Киевского Поднепровья (рис. 1). Не подлежит сомнению, что первыми погребальными памятниками рассматриваемой славянской группировки являются грунтовые могильники с захоронениями по обряду трупосожжения. Собранные с погребальных костров остатки кремации помещались в небольших грунтовых ямках. Иногда кальцинированные кости помещались в глиняных сосудах-урнах. Многие погребения безынвентарны, в единичных встречаются вещи — железные ножи, пряжки, стеклянные бусы. Такие могильники выявлены и исследовались во всех регионах территории расселения рассматриваемой группировки славян[9], отождествляемой со склавенами письменных источников VI-VII вв.

Первые курганы здесь датируются VI-VII вв. и локализуются относительно узко. Ранние курганы обычно безынвентрны, поэтому выявить их трудно. Надежно к числу наиболее ранних принадлежат, прежде всего, насыпи, содержащие захоронения в урнах-сосудах пражско-корчакского типа. Таковы, курганы в Климентовичах, раскопки которых велись еще в 1914 г. Б. Росинским и Л. Савицким[10]. Вскрыто было 9 невысоких круглых в плане курганов. В двух из них открыты сожженные кости в горшках пражско-корчакского типа. В кургане I в основании находились два урновых захоронения, одно безынвентарное в целом сосуде, другое — в нижней части урны. При последнем найдено глиняное пряслице. Кроме того, зафиксировано много фрагментов глиняных сосудов того же облика[5], что и урны. В кургане 17 открыто одно безынвентарное захоронение в горшке пражско-корчакского типа. В других насыпях этого могильника встречены безурновые и урновые погребения по обряду сожжения, преимущественно безынвентрные. Сосуды принадлежат уже к типу Луки-Райковецкой.

Такого же облика курганы исследовались в 1927 и 1928 гг. С. С. Гамченко

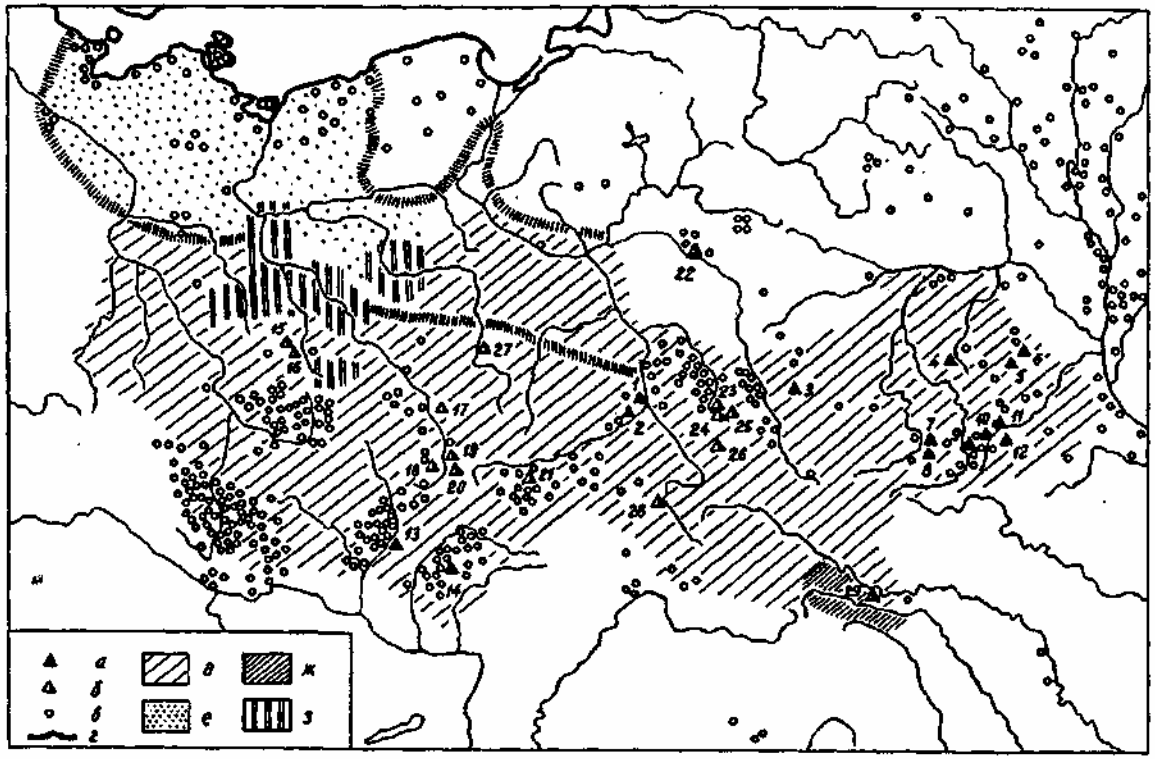

Рис. 1. Распространение славянских курганов с трупосожжениями второй половины I тыс. н. э.
а — курганный могильник с погребениями VI-VII вв.; б — могильник с курганами второй половины VII-VIII в.; в — могильники с курганами VIII-X вв.; г — граница распространения древностей суковско-шелитского облика (по Й. Геррманну); д — ареал пражско-корчакской культуры (области расселения племен этой культуры в Адриатике и на Балканах, где они смешались с антами и их потомками, не показаны); ж — регион культуры карпатских курганов; з — область распространения древностей торновского типа.
1 — Винары; *2* — Тшебеславице; *3* — Могильно; *4* — Зубковичи; *5* — Лозница; *6* — Селец; *7* — Климентовичи; *8* — Шепетовка; *9* — Мирополь-Ульха; *10* — Буда Шеецкая; *11* — Корчак; *12* — Янковцы; *13* — Скалица; *14* — Брезолупы; *15-16* — Бялогорце I-II; *17* — Избицко; *18* — Розумице; *19-20* — Рацибурц-Обора I-III; *21* — Корнатке; *22* — Бацки Ближше; *23-24* — Гуциов I-II; *25* — Липско; *26* — Дахнув; *27* — Крзентле; *28* — Трепча; *29* — Чепоносы.

в урочище Гусецко под Шепетовкой . В могильнике, состоящем из 27 насыпей раскопано было девять, сооруженных, по всей вероятности, из культурного слоя поселения эпохи бронзы и раннего железа, поскольку в них содержались фрагменты керамики этого времени и предметы из кремня. В основаниях курганов или в подкурганных ямках открыты безынвентарные погребения по обряду сожжения, в четырех случаях помещенные в глиняные урны. В кургане 3 урна принадлежит к горшкам пражско-корчакского типа.

Курганы с захоронениями в сосудах того же типа исследовались в могильниках между Мирополем и Ульхой на Волыни. Раскопки их были начаты С. С. Гамченко в 1896 г., продолжены в 1954 г. Ю. В. Кухаренко и в 1969 г. И. П. Русановой[12]. Курганы принадлежат к разным столетиям. Наиболее ранние из них — небольшие насыпи высотой 0.3-0.5 м и диаметром 4-10 м, окруженные ровиками. Урны-сосуды пражско-корчакского типа обнаружены в курганах 3, 4, 25 и 27, исследованных С. С. Гамченко, в кургане 6, раскопанном Ю. В. Кухаренко, и кургане 5 — И. П. Русановой. Ю. В. Кухаренко обнаружил фрагментарный сосуд и глиняное биконическое пряслице в подкурганной яме диаметром 1 м и глубиной 0.5 м, заполненной золой и углями. Рядом стоял сосуд пражско-корчакского облика, раздавленный тяжестью грунта. Кроме того, в насыпи встречены обломки такой же керамики. В кургане 5, раскопанном И. П. Русановой, сосуд пражско-корчакского типа, заполненный темной землей, лежал на кострище размерами 1.5x1 м (толщиной 15-30 см), открытом в основании насыпи. В кострище среди углей и пепла найдены кальцинированные кости. По периметру оно имело круговую ограду из вертикальных столбов, а насыпь окольцована ровиком с углистым заполнением. В кургане 3, исследованном С. С. Гамченко, сосуд-урна была открыта в верхней части насыпи. Она была наполнена остатками трупосожжения, среди которых находился железный ножичек. Вокруг урны зафиксированы остатки кострища, а в насыпи множество черепков. Еще два небольших сосуда стояли в основании насыпи.

В других Миропольско-Ульхских курганах открыты захоронения по обряду трупосожжения, но есть и более поздние трупоположения. Остатки кремации помещались и в насыпях и в их основаниях. Под некоторым курганами выявлены кострища, имевшие какое-то ритуальное значение.

Горшки пражско-корчакского типа известны также в ряде курганов Житомирщины. В могильнике у с. Корчак на берегу р. Тетерев до раскопок в 1921 г. С. С. Гамченко насчитывалось 27 курганов, имевших высоту 0.3-0.6 м и диаметр 7-13 м. В кургане 8 обнаружено при раскопках два сосуда, один из которых был заполнен сожженными костями, пеплом и углем и поставлен в основании насыпи, второй, опрокинутый вверх дном, находился рядом. В других курганах встречены обломки глиняной посуды и сожженные косточки в разных частях насыпей или в грунтовых ямках[13].

У деревни Лозница на р. Уж И. Ф. Левицким раскопано 17 курганов. В их основаниях зафиксированы кострища, в насыпях — лепные сосуды-урны с

кальцинированными костями. Среди горшков имеются и пражско-корчакские и более поздние типа Луки-Райковецкой[14].

На Житомирщино находится и могильник у с. Селец[15]. В 1925 г. И. Ф. Левицким в кургане 1 (высотой 0.35 м, диаметром 5 м) в основании зафиксировано кострище. Под ним в ямке находилось захоронение в виде массы кальцинированных костей, среди которых найдено два кремневых отщепа. В 1 м от ямки в северо-западном направлении обнаружены обломки двух сосудов пражско-корчакского типа и еще два отщепа. Фрагменты керамики пражско-корчакского облика найдены и в кургане 4. В других курганах этого могильника, раскопанных И. Ф. Левицким и в 1953 г. Ю. В. Кухаренко, открыты захоронения по обряду трупосожжения и ингумации.

Две урны типа Корчак с остатками сожжения обнаружены также в одном из курганов в Зубковичах на р. Уборть. В его основании открыто кострище, в составе которого были кальцинированные косточки и оплавленные металлические вещи, а под ним находилась грунтовая ямка с урнами[16].

В одном случае курган с урной-сосудом пражско-корчакской культуры выявлен в регионе к югу от Карпат — в Брезолупах на р. Нитре[17].

К ранним курганам следует отнести и насыпи, в которых при раскопках были обнаружены фрагменты пражско-корчакской керамики, если последние связываются с погребальной обрядностью. Таковы курганы Могильно и Янковцы на Волыни, Тшебеславице и Винары под Сандомиром, Буда Шеецкая на Житомирщино и Скалица в Словакии.

Курганы в Тшебеславицах имели высоту 0.4-0.6 м и диаметры оснований 9-13 м. Раскопки их производились в 1929 г. Ю. Журовским[18]. Пражско-корчакская керамика встречена в курганах 2 и 9. Ее фрагменты обнаружены в кострищах с сожженными костями в основаниях насыпей. Этим же исследователем в том же году раскапывались и курганы в Винарах[19]. К ранним здесь принадлежит курган 3, в котором обнаружены фрагменты керамики, датируемые польскими археологами VI-VII вв.

В курганах в уроч. Волчье при Буде Шеецкой скопления пепла с кальцинированными косточками и обломками сосудов типа Корчак отмечены в основаниях насыпей. Как и другие ранние курганы они были невысокими (0.3, 0.4 м)[20]. В Могильно фрагменты сосудов типа Корчак зафиксированы только в одном из раскопанных курганов, имевшим высоту 0.3 м[21]. В Янковцах обломки пражско-корчакских сосудов, кальцинированные кости, пепел, зола и угли отмечены на месте распаханных курганов .

Обломки глиняных урн пражско-корчакского типа найдены и в курганах 6 и 17 в Скалице на р. Гай. Могильник этот виртуальный. Остатки сожжения открыты или в грунтовых ямках, или в основаниях насыпей, нередко на кострищах. Есть урновые и безурновые захоронения, в одном случае кремация, кажется, совершена на месте[23].

Обобщая данные о самых ранних курганах ареала пражско-корчакской культуры следует отметить, что они известны в основном в одном регионе —

землях, расположенных к северо-востоку от Карпат, и только единичные проникают в южнокарпатские области. Курганы не образуют отдельных могильников, а располагаются вместе с погребальными насыпями более позднего времени. Курганы невысокие, часто высотой 0.3-0.5 м обычно окружены ровиком. Трупосожжения совершались на стороне. Собранные с погребальных костров остатки кремации помещались в разных местах курганов — чаще в основаниях, где при погребениях разводились ритуальные костры, нередко в грунтовых ямках под насыпями. Абсолютное большинство захоронений безынвентарны, многие — безурновые. В качестве урн использовались обычные горшки пражско-корчакской керамики.

Параллельно с курганами функционировали и бескурганные могильники. Последние доживают до IX-X вв. В VI-X вв. шел процесс постепенной замены бескурганных захоронений на погребения в курганах. Очерчиваемый ранними курганами регион следует рассматривать как область зарождения курганной обрядности среди раннесредневекового славянства, представленного пражско-корчакской культурой.

Появление новой обрядности, очевидно, обусловлено какими-то изменениями в языческом мировоззрении славян. Однако данные о язычестве весьма фрагментарны и не дают возможности проникнуть в детали их духовной жизни. Вместе с тем, представляется несомненным, что в становлении курганной обрядности у рассматриваемой группировки славян определенная роль принадлежит импульсу со стороны культуры карпатских курганов.

Эта культура локализуется в Северо-Восточном Прикарпатье и датируется первой половиной I тыс. н. э.[24]. Ее погребальными памятниками являются курганные могильники, насчитывающие от 3-5 до нескольких десятков круглых в плане насыпей в среднем высотой около 1 м и диаметром 10-12 м. Зафиксирован только обряд трупосожжения. Остатки кремации помещались по-разному — в основаниях курганов или в грунтовых ямках, кучкой или рассеянно, в глиняных урнах или без таковых. Во многих курганах имелись следы ритуальных костров. Как видно, погребальная обрядность в рассмотренных выше ранних курганах славян вполне сопоставима с похоронным ритуалом культуры карпатских курганов.

Функционировала культура карпатских курганов до середины V в., когда на ее территории распространяется пражско-корчакская культура. Основные элементы культуры карпатских курганов и в частности ее керамические материалы существенно отличаются от пражско-корчакских, поэтому не может быть и речи об эволюции одной культуры в другую. Однако взаимосвязь этих культур несомненна. В материалах культуры карпатских курганов присутствуют элементы славянской культуры. Таковы лепные горшки со слегка выпуклым туловом и коротким отогнутым наружу венчиком, очень напоминающие типично славянскую посуду третьей четверти I тис. н. э., и полуземляночные жилища с печами-каменками в углу, являющиеся одной из характернейших черт значительной части раннесредневековых славян. В этой связи допустимо

предположение о присутствии славянского этноса в составе носителей культуры карпатских курганов. С другой стороны, присутствие на ряде славянских поселений второй половины V-VI вв. Прикарпатского региона (Кодын, Глубокое, Гореча II, Рогозна и др.) смешанных комплексов, сочетающих в себе черты культур карпатских курганов и пражско-корчакской, свидетельствует о том, что носители культуры карпатских курганов влились в состав славянского населения. Поэтому мысль о воздействии культуры карпатских курганов на погребальную обрядность славян начала средневековой эпохи не должна вызывать возражений.

В ареале культуры карпатских курганов ранние славянские курганы раскапывались вблизи с. Чепоносы в бассейне Днестра[25]. В одном из исследованных курганов, высотой 0.3 м, остатки трупосожжения и лепной сосуд были открыты на кострище, устроенном на глиняной площадке размерами 1.4х1.1 м в основании насыпи. В другом кургане в основании в центре выявлена кучка сожженных костей и лепной горшок, а в восточной части — кострище диаметром до 2 м. Керамика позволяет датировать Чепоносские курганы VII-VIII вв. Не исключено открытие в этом регионе и более ранних славянских курганов.

Вторая половина VII-VIII вв.— следующий этап в развитии курганной обрядности в области расселения славян, представленных пражско-корчакской культурой. В это время курганы с трупосожжениями получают не только более широкое распространение в регионе формирования этой обрядности, но и заметно расширяется ареал курганов. Теперь курганный обряд погребения появляется в Малопольше и Силезии, а отдельные курганы известны еще в Лужицкой области и Среднем Побужье .

В третьем периоде, датируемом VIII-X вв., курганный обряд погребения получает более широкое распространение и известен почти по всему ареалу пражско-корчакской культуры, а также в тех местностях, которые в эти столетия были освоены потомками носителей этой культуры[27]. В части земель, заселенных племенами рассматриваемой раннесредневековой славянской группировки, курганный обряд не получил распространения. Таковы, Балканский полуостров и Андриатика со смежными Среднедунайскими областями, где «славены» поселились еще до появления курганного обряда и где они перемешались в той или иной степени с антами и их потомками; часть бассейна Эльбы, где волна расселения носителей пражско-корчакской культуры была перекрыта миграцией рюсенских племен.

Примечания

[1] *Седов В. В.* Диалектно-племенная дифференциация славян в начале средневековья по данным археологии // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации.— М., 1988.— С. 169-180.

[2] *Седов В. В.* Погребальный обряд славян в начале средневековья // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд: М., 1990.— С. 176-180.

[3] *Warnke D.* Bestattungssitten der slawischen Bev olkerung in Norden der DDR // Zeitschrift für Archäologie— Berlin, 1982.— №. 2.— S. 193-201.

[4] *Op,* cit..— S. 195; Варнке Д. Культурные связи западнославянского населения балтийского побережья на основании исследований могильников // Тезисы докладов делегации ГДР на Международном конгрессе славянской археологии.— Берлин, 1980.— С. 23, 24.

[5] *Седов В. В.* Длинные курганы кривичей // САИ.— М., 1974.— Вып. EI-8.

[6] *АунМ.Э.* Курганные могильники Восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры.— Таллинн, 1980.— С. 45-47.

[7] *Седов В. В.* Длинные курганы кривичей...— С. 41.

[8] Седое *В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. Археология СССР.— М., 1982.— С. 42,144-146.

[9] *Русанова И. П.* Славянские древности VI-1X вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ.— М., 1973.— Вып. EI-25; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 104-117; *Zoll-AdamikowaH.* Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6.— 10. Jn. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen // Rapports du IIIe Congres International d'Archeologie Slave.— Bratislava, 1979.— T. I.— S. 941-949.

[10] *Musianowicz K.* Cmentarzysko kurhanowe z VI-VIII ww. Klimentowiczach kofo Szepietowki // Wiadomości archeologoczne.— Warszawa, 1975.— XXXIX-3.— S. 325-338.

[11] *ГамченкоС. С,* Археологічні досліди на Шепетівщині року 1927 і 1928.— НАИА НАН Украины.—35/8, 44/1.

[12] *Гамченко С. С.* Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с, Ульха) // Труды XI Археологического съезда.— М., 1901.—Т. I.— С. 355-403; *Кухаренко Ю. В.* Миропольские курганы //Древности Восточной Европы.— М., 1969.— С. 111-115; *РусановаИ. П.* Славянские древности...— С. 40.

[13] *Петров В. П.* Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко) // Славяне накануне образования Киевской Руси // МИА.— М., 1962.— № 108.— С. 17-23.

[14] *Русанова И. П.* Славянские древности...— С. 39.

[15] *Кухаренко Ю. В.* Курганы у с. Селец // Славяне накануне образования Киевской Руси // МИА.—М., 1962.-№ 108.—С. 316-319.

[16] *Яроцкий Я. В.* Могильники по среднему течению р. Уборть // Археологическая летопись Южной России за 1903 г.— К., 1904.— С. 180, 181.

[17] *Будинский-Кричка В,* О погребальном обряде славянских курганов в Словакии // Acta archaeologica Carpathica.— Kraków, 1958.— T. I.— C. 67; *BialekovaD.* Nove vcasnoslovanske należy s juhozäpadneho Slovenska // Solvenskä archeologia.— Bratislava, 1962.— X-I.— S. 137.

[18] *Zoll-AdamikowaH.* Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciafopalne sfowian na terenie Polski.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.— S. 241-247.

[19] *Op. cit.*— S. 248-252.

[20] *Петров В. П.* Памятники корчакского типа...— С. 30.

[21] *РусановаИ. П.* Славянские древности...— С. 46.

[22] *Петров В. П.* Памятники корчакского типа..— С. 33, 34.

[23] *Budinsky-KrickaV.* Slovanske mohyly v Skalici.— Bratislava, 1959; *BialekovaD.* Nove vcasnoslovanske należy...— S. 138.

[24] *СмішкоМ. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.— Київ, 1960; *ВакуленкоЛ.В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977; *Этнокультурная карта* территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 59-68.

[25] *ТимощукБ. О., ПриходнюкО. М.* Ранньослов'янські пам'ятки VI-VII ст. в Середньому Подністров'ї // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 78, 79; *ТимощукБ. О.* Слов'яни Північної Буковиниу-IX ст.— К., 1976.— С. 94, 95.

[26] *Zoll-Adamikowa N.* Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...— S. 50-53; 57-60, 73-79, 80-95, 120-137,140,144,156-160, 205-213, 215-218, 220-222, 238-241.

[27] *Территориальная* группировка курганов с сожжением в западнославянском регионе предложена чешским археологом М. Лутовским: *LutovskyM.* Uzemni rozsireni slovanskych ve stredni Evrope. K problemu mohylovych oblastf // Archeologicke rozhledy.— Praha, 1989.— XII-I.— S. 59-74.

Анти та авари

О. М. Приходнюк

Серед європейських племен, що активно впливали на хід історичних подій епохи «великого переселення народів», стародавні автори особливо виділяють антський племінний союз. Анти часто спустошували придунайські області імперії і доходили навіть до «довгих стін» — предового форпосту Константинополя. Візантія рахувалася з антами як із значною політичною і військовою силою ранньосередньовічної Європи.

В творах Йордана та Прокопія досить чітко локалізовано простір, який займали анти в VI ст. н. е.[1]. Згідно з цими даними анти мешкали на пограниччі лісостепу і степу від нижнього Подунав'я до Сіверського Дінця і р. Дону. В цей простір добре вписується ареал пеньківської культури, розквіт якої припадає на VI-VII ст. н. е.* Територіальна та хронологічна близькість антів до пеньківської культури є вагомим аргументом на користь антської належності пеньківських старожитностей[4].

На степових просторах, розташованих на південь від антів, в третій чверті I тис. н. е. склалася непроста етнокультурна ситуація, зафіксована ранньосередньовічними авторами. В ті часи в степах Північного Причорномор'я панівне становище посів аварський союз кочівницьких племен, який всередині VI ст. н. е. прийшов на зміну гуннському племінному об'єднанню. В 567 році авари в союзі з лангобардами розгромили гепідів і зайняли їх землі в Паннонії, де був заснований Аварський каганат на чолі з ханом Баяном.

Аварський союз племен включав в себе численні прийшлі й місцеві народи. Хоча за розмірами він поступався гунському об'єднанню, однак був сильним союзом, ядро якого складали тюркомовні племена. Основними утвореннями, пов'язаними з аварами в Європі були утригури і кутригури, сабіри, а зго-

* Вивчаючи писемні джерела про мешканців південно-західної частини східних слов'ян М. Грушевський дійшов висновку, що антський племінний союз в своїй основі складав генетичне коріння українського народу. В «антах маємо предкі*України-Руси, ближче — предків сіверян, уличів, тиверців і інших ще може незвіских нам на ім'я полуденних племен, що жили разом з ними на нашій території і війшли в склад нашого народу» .
Згідно однієї із версій Ф. П. Філіна ернонім «анти» іранського походження, що означає «кінець», «край». Звщси він виводить, що анти це ті, що «живуть на украйні», «пограничні жител» .

© О. М. ПРИХОДНЮК

дом і болгари. До їх об'єднання входили й місцеві землеробські племена, зокрема, склавши.

Виходячи з археологічних джерел, можна дійти висновку, що степовики Північного Причорномор'я, які входили до аварського об'єднання, знаходилися в тісних стосунках з антами — племенами пеньківської культури. Так на пеньківських поселеннях, що розташовані на пограниччі лісостепу і степу біля сс. Чернеччина, Богате, Йосипівка та Стецівка поряд з слов'янськими чотирикутними напівземлянками, виявлено по одному овальному юртоподібному житлу. Вони мали заглиблені в грунт основи, що рідко буває у кочівників. З юртами їх зближує лише овальна в плані форма. Кочівницькі риси мала й напівземлянка, яку розкопано на пеньківському поселенні в с. Будище поблизу м. Черкаси. Дві будівлі на кам'яних цоколях, характерних для салтівської культури, досліджено біля с. Майорки в Дніпровському Надпоріжжі. Посуд, прикраси та інший побутовий інвентар, що знайдено в цих спорудах, в основному типові для місцевих слов'янських племен (Рис. 1, *1-9).* В даному випадку можна говорити про культурну, а можливо й етнічну адаптацію степового населення, що потрапило в землеробське середовище.

Внаслідок взаємодії двох етнічних масивів, в районах де відбувалися контакти між ними, з'являються окремі поховання з елементами, типовими для осілого і кочівницького населення. Біля с. Олексіївка на Дніпропетровщині О. В. Бодянський дослідив три інгумації, що не є типовими для слов'янського поховального обряду. В терій чверті I тис. н. е. у слов'ян панував обряд кремації. Біля кістяків із Олексіївки знайдено спіральні мідні кільця, браслети, намистини. Цей матеріал характерний для пеньківської культури. Два поховання за обрядом інгумації виявлено на пеньківському могильнику в с. Селіште в Молдові[5]. Біля одного з них знайдено бронзову пальчату фібулу. Деякі фібули були поширеною оздобою антського вбрання.

Вплив культури кочівників на антські старожитності в зоні контактів простежується і на керамічному матеріалі. Ліпна пеньківська кераміка з Дніпровського Надпоріжжя та Орелі відрізняється наявністю значних органічних домішок в глиняному тісті. Частина пеньківських горщиків, знайдених в контактній зоні, по краю вінець прикрашена насічками та защипами. Насічки, пальцеві защипи та органічні домішки в глиняному тісті є суттєвими ознаками впливу кочівницької культури на пеньківське (антське) населення.

Зв'язок слов'ян з кочівниками сприяв і проникненню елементів культури слов'ян в степове середовище. Наприклад, в процесі осідання на землю, степовики перейняли у слов'ян напівземлянковий тип жител[6]. Свідченням появи слов'ян в степових районах служать матеріали Дмитрівського могильника салтівської культури на Білгородщині. Там виявлено сім найбільш ранніх кремацій в ямках, які супроводжувалися ліпними округлобокими, біконічними та тюльпаноподібними горщиками[7].

Особливо відчутні риси слов'янської культури на аварських могильниках з території Угорщини, де знаходився центр аварського каганату. Цікаві ма-

теріали, що засвідчують присутність слов'ян в третій чверті I тис. н. е. на землях Угорщини здобуто на могильнику Орослань. Там досліджено 18 трупоспалень VII ст. н. е. Серед урн є горщики слов'янських форм. А. Шош вважає, що поховані в Ороспані етнічно споріднені з східнослов'янськими племенами Подніпров'я[8]. Поховання за обрядом кремації відомі й на інших аварських мо-

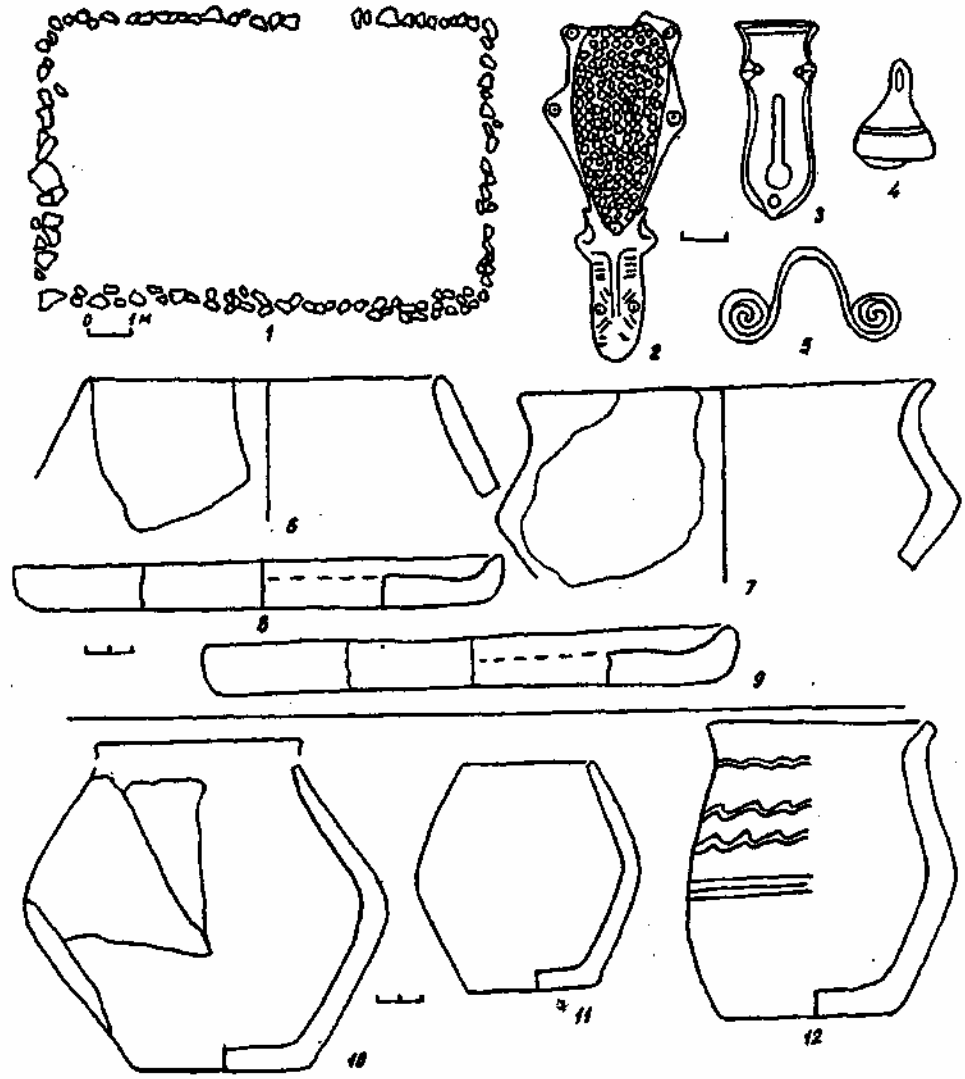

Рис. 1. Археологічні комплекси пеньківського гатунку з території Дніпровського Надпоріжжя (Майорка) та Угорщини (10,12 — Печ; 11 — Халімба).

пильниках. Так Шимон Дюло біля Дунайвароша розкопав близько 1000 поховань, 100 з яких були трупоспаленнями. Дві кремації на могильнику Печ виявила Надь Елізабет. З матеріалів нових розкопок особливий інтерес викликає біритуальний могильник Покасенект, де досліджено 248 поховань, 109 з яких були жіночими та дитячими урновими спаленнями. Там є трупопокладення аварських чоловіків, разом з якими поховані жінки за обрядом спалення. А. Шош припускає, що супроводжуючі чоловіків жіночі спалення є свідченням того, що разом з померлими аварськими чоловіками ховали жінок або наложниць східнослов'янського походження[9].

Кераміка з аварських могильників своєрідна. На ранніх могильниках VII ст. н. е. масово виступають ліпні горщики різноманітних форм. Переважно вони невеликих розмірів, недбало сформовані, часто асиметричні з домішками шамоту в тісті, їх поверхня горбкувата, обпал поганий, нерівномірний, немає слідів вживання посуду в побуті. В могилах переважають посудини спеціально виготовлені для ритуальних цілей. Це приземкуваті і витягнуті, кулясті, циліндричні та ребристі вироби. Рідше трапляються високоякісні тонкостінні посудини, сформовані на гончарному колі. Вони добре обпалені, сірого або жовтого кольору. Це округлобокі, майже кулясті посудини невеликих розмірів та глеки. До слов'янської групи посуду на аварських могильниках Угорщни можна віднести біконічні горщики з ребром на тулубі (Печ, Покасенект, Юлло, Пуста-Тоті та інші). Такий посуд типологічно близький до біконічної кераміки пеньківської культури (рис. 1, 10-12). До цієї ж групи належать горщики стрункіх пропорцій з найбільшим розширенням на верхній третині тулуба, в яких вінця майже вертикальні або відігнуті назовні (Ороспань, Кецел, Покасенект, Юлло та інші). Такі вироби за формою і пропорціями близькі до горщиків празького типу.

Переважна більшість чоловічих поховань на аварських могильниках супроводжувалася поясними наборами, ножами, стрілами, кістяними деталями луків, а жіночі — підвісками, браслетами, пряслами, намистинами і т. д. Могили з керамікою трапляються значно рідше. Так на могильнику Алаттьянь з 705 досліджених поховань посуд був тільки в 10 могилах; в Хомокмеді з 197 — в 60; в Кішкьоре з 211 — в 7; в Юлло з 213 — в 84; в Кецелі з 91 — в 23.

Питома вага поховань з керамікою слов'янських обрисів різна. Вони становлять від 0.3% на могильнику Алаттьянь, до 50% в Печ-Костометьо. Ліпна кераміка слов'янських пропорцій переважно зустрічається в безінвентарних або з бідним супроводжуючим інвентарем жіночих або дитячих могилах.

Поширення східнослов'янського посуду пеньківських та корчакських обрисів на території Угорщини можна пояснювати тим, що рух авар через східнослов'янські території спричинив міграції частини землеробського населення. Підхоплені могутнім рухом авар, вони досягли Середнього Подунав'я, що й знайшло своє відображення в археологічних матеріалах. З антами можна пов'язувати появу в аварських могильниках Угорщини раніше відсутніх у кочівників пеньківського біконічного посуду.

Таким чином, зафіксовані писемними джерелами тісні стосунки слов'ян з кочовиками доби раннього середньовіччя, знаходять підтвердження в археологічних даних. Більше того, археологічні джерела дозволяють грунтовніше висвітлити цей процес. Виявилося, що слов'яни були не лише об'єктом грабунків, але й входили до складу аварських общин. Це засвідчують матеріали аварських могильників з території Середнього Подунав'я.

Разом з тим, не лише тогочасні автори, але й археологічні джерела засвідчують гноблення слов'ян аварами, чого не можна сказати про слов'ян стосовне авар. Так на пеньківських поселеннях юртоподібні житла, які були споруджені інородцями, що входили до складу антських общин на правах рівноправних членів. За археологічними матеріалами юрти не відрізняються від рядових слов'янських напівземлянок. Навпаки, в житлах на кам'яних цоколях із Майорки, крім ліпної пеньківської кераміки знайдено срібну пальчасту фібулу, наконечник від пояса, дзвіночок та інше. Такі порівняно дорогі речі в переважній більшості відсутні в слов'янських чотирикутних напівземлянках. Це не дає підстав вбачати в мешканцях споруд кочівницьких обрисів підлеглі верстви населення. Натомість, усі поховання аварських могильників з території Угорщини, які супроводжувалися ліпним посудом слов'янських форм, відрізняються бідним інвентарем. Це дозволяє дійти висновку, про підлегле становище слов'ян в аварських общинах.

Згідно з ранньосередньовічними авторами аваро-антські стосунки характеризувалися від початку й до кінця прагненням аварів до поневолення антів. З'явившись в середині VI ст. н. е. в степах Північного Причорномор'я авари підкорили собі кутригур і, за свідченням Прокопія, напали на антів, яких стали грабувати і нищити[10]. Однак підкорити антів не вдалося, хоча авари постійно прагли цього, систематично спустошуючи їх землі*. Саме цим та бажанням викупити своїх бранців була викликана місія Мезамира до авар в 546 році. Менандр так описує цю подію. «Володарі антські приведені були до бідування і втратили свої надії. Авари грабували й спустошували їх землі. Пригнічувані набігами супротивників, анти відправили до авар посланником Мезамира, сина Ідарізієва, брата Калагастова, й просили допустити їх викупити бранців із свого роду... ухилившись від належної до особи посланника поваги (авари — О. П.) знехтували правами і вбили Мезамира. З того часу ще більше стали авари розоряти землю антів, не перестаючи грабувати її і поневолювати жителів»[12].

Протистояння антів і авар підсилювалося й тим, що анти протягом усієї історії виступали союзниками Візантії. Візантійці всіляко заохочували антів до військової служби на користь імперії. Так в 545 році Юстиніан збирався «обдарувати антів м. Туррісом і областю, що його оточувала, так як споконвіків вона належала римлянам, сбіцяючи, що буде жити з ними, по всякому стараючись

* В зв'язку з цим слід заперечити думку Ф. П. Філіна, який в антах вбачав ту частину східних слов'ян, котра визнала владу аварського каганату і була приведена до клятви на союзницьку вірність. Він висловлювався на користь тюркського (аварського) походження етноміма «анти», який означає «клятва» .

зберегти мир, і дасть їм багато грошей з тим тільки, щоб на майбутній час вони клятвено обіцяли дотримуватися з ними миру і завжди б виступали проти гуннів, коли ті закотять здійснити набіг на Римську імперію»[13].

Останні сторінки антського племінного союзу, що зафіксовані ранньосередньовічними авторами теж пов'язані з військовими походами авар проти антів, як союзників візантійців. Феофілакт Сімокатта говорить, що в кінці правління імператора Маврікія (582-602 рр.) «каган одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом, з наказом винищити плем'я антів, які були союзниками римлян»[14]. Схожі дані є й у Феофана, які наводить А. В. Міщулін в своїй добірці із творів греко-римських та візантійських авторів про слов'ян. Цей епізод подано за перекладом В. І. Оболевського і Ф. А. Тарнавського, де внаслідок помилки середньовічних переписувачів ім'я «анти» замінено на назву «перевізники». Під 602 р. зазначено, що «каган негайно послав Апсіха з великим військом винищити перевізників як союзників ромеїв, з цієї причини перевізники, що належали до варварів, перейшли на сторону ромеїв»[15]. Туман неточностей, що огортав історію загибелі антського союзу дещо розвіявся після виходу з друку «Хронографії» Феофана у перекладі І. С. Чичурова. «Хаган послав Апсіха з військом знищити плем'я антів як союзників ромеїв. Після того як це сталося частина варварів перейшла до ромеїв»[16]. Тут чітко відзначено факт розгрому антів та переходу останніх до ромеїв. Мабуть до Візантії перейшла вціліла частина антського війська, що могла успішно нести службу по охороні північних кордонів імперії. Анти ж общинники, хоча й сильно постраждали від погромів, залишилися на своїх місцях, зробивши свій внесок в процес наступного східнослов'янського етногенезу.

В зв'язку з цим В. П. Петров писав: «Авари діяли енергійно, вони спустошили цілковито територію антів, але їх могутність тривала недовго. Вже скоро після походу на антів авари зазнали незабаром жорстоких поразок від ромеїв, болгар і слов'ян в 626, 630, 635 рр. Нищачи та руйнуючи, авари не викорінили місцеву людність, як того прагнув каган. Знищення було катастрофічним, але воно не стало остаточним. З аваро-антських змагань переможцями вийшли слов'яни... Протягом життя одного — двох поколінь слов'янство після катастрофи, завданої аварами, змогло відродитись, виявити могутній потяг до державотворення, накопичити достатній запас внутрішніх сил, щоб поступово зійти на новий, вищий рівень суспільно-етнічного розвитку»[17].

Примітки

[1] *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 72;

Прокопий. Война с готами.— М., 1950.— С. 156, 298, 384.

[2] *Грушевський М.* Анти // Записки наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1898.— Т. XXL— Кн. L— С. 11.

[3] *Филин Ф. П.* Заметки о термине «анты» и о так называемом «антском периоде» в древней истории восточных славян // Проблемы сравнительной филологии.— М.— Л., 1969.— С. 268.

[4] *Приходнюк О. М.* Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1969.—С. 60.—Рис. 1.

[5] *Рафалович И. А., Лопушнян В. Л.* Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ.— 1973.— Кишинев, 1974.— С. 137-140.

[6] *Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА, 1976,— № 142.— С. 50-51.

[7] *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс) .— М., 1989.— С. 132.— Рис. 76.

[8] *Sos A. Cs* Das Frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroslany // Folia Archaeologica.— X.— 1958.—S. 105-124.

[9] *SösA.Cs.* Frühmittelalterliche Brandbestattung mit Feinwege in Pókaszepent // Slovenska archeologia.— 1978.— XXVI.— 2.— S. 423-430.

[10] *Прокопай.* Указ, соч.— С. 384.

[11] *Филин Ф. П.* Заметки...— С. 268.

[12] *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 247.

[13] *Прокопай. Указ. соч.— С. 298.*

[14] *Феофилакт Симокатта.* История.— М., 1957.— С. 180.

[15] *Мишулин А. В.* Указ. соч. // С. 276.

[16] *ЧичуровИ. С.* Византийские исторические сочинения.— М., 1980.— С. 58.

[17] *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— Київ, 1972.— С. 50.

Мужинівська фібула

В. Г. Пуцко

Нещодавно на Брянщині знайдена бронзова фібула пальчастого типу, яку в даній статті розглянуто в контексті подібних виробів з метою залучення знахідки до наукового обігу. Фібула була виявлена випадково, на початку серпня 1989 р. в купі піску, вивезеного з кар'єру біля с. Мужиново, Клітнянського району Брянської области[1]. Нині вона зберігається в Брянському обласному краєзнавчому музею[2].

Розміри виробу 14.5х7.1 см; відлито його за восковою моделлю, а потім додатково оброблено чільну сторону, головним чином для того, щоб стала чіткішою орнаментика. Різьблення вжито досить продумано, і це свідчить про те, що у ремісника був добре розвинутий естетичний смак, котрий, зокрема, позначився й на малюнку, пропорціях та декоративному оздобленні фібули. Сама форма, звичайно, не була винаходом майстра, але в кожному разі так чи інакше мав позначитися індивідуальний хист того, хто виготовляв ту чи іншу річ. Отже, визначення її типологічних ознак і лише залучення до певного кола металевих виробів не повинні вичерпувати коло питань, адже це, до того ж, і витвір декоративного мистецтва. Розглянемо його послідовно, належно використовуючи спостереження і висновки, котрі можна знайти у фаховій літературі.

За загальною схемою періодизації могильників типу Суук-Су пальчасті фібули середньодніпровського вигляду зареєстровано під VII ст., коли в Криму, замість зникаючого звичаю використовувати у жіночому вбранні однакові за розмірами дві великі двопластинчасті фібули, вживають пару дніпровських. Однак сюди вони потрапили вже готовими виробами, побутували недовго і будь-якої помітної еволюції на новому місці не зазнали[3]. Зазначимо, проте, що на могильнику Суук-Су в околиці Гурзуфа знайдено не лише подібні за формою фібули, а й цілком відмінні[4].

Класифікацію фібул пальчастого типу було запропоновано Б. О. Рибаковим, який чітко розрізняє вироби керченського й придніпровського типів . Дніпровські фібули за своєю загальною формою досить нагадують керченські, відтворюючи, зокрема, їхній контур, спіральний орнамент й окремі деталі. Та досить і певних відмий: відсутні каміння та позолота, матеріалом є виключно

©В.Г.пуцко

бронза (а не срібло), орнамент на восковій моделі не вирізьблено, а вдавлено (двох- або тризубими циркульками). На одязі носили пальчастим щитком догори. Копіювання керченських зразків розпочато в VI ст., саме тоді, як вони на півдні зникають. Не виключено, що поштовх до того слід бачити в наслідках військових нападів на візантійські володіння, котрі супроводжувалися пограбуванням цих територій, з яких походили й певні взірці . Б. О. Рибаков також окреслив межі поширення пальчастих фібул придніпровського типу, пов'язавши із зоною лісостепу й кордонами руських поселень, себто не виключаючи район середньої Оки[7]. Зокрема, крім мужинівської (рис. 1, 2) слід принагідно згадати тут досі неопублікований Трубчевський скарб, знайдений майже одночасно з цим виробом.

Наявність бронзових пальчастих фібул у Придніпров'ї чи в пов'язаних з ним певних археологічних комплексах здебільшого лише фіксовано як важливий речовий матеріал[8]. Визначено також їх комплекси, хоча в надто схематичній формі[9]. Лише В. М. Василенко звернув належну увагу на мистецьку вартість зазначених виробів і спробував пояснити їх символичний зміст[10]. Це надало поштовх вже безпосередньо звернутися до цієї проблематики як пов'язаної з характером поганського світогляду[11]. Як можна бачити, написано досі дуже мало фахових розвідок про придніпровські фібули. Вельми бракує атласу, в якому було б репрезентовано всі відомі на сьогодні знахідки, а не вибірково вже давно знані, бо ж кожний витвір має лише йому властиві прикмети. Не брати це до уваги неможливо, адже йдеться про порівняльний матеріал, залучивши котрий стає можливим докладніше охарактеризувати кожний окремий зразок.

Мужинівська фібула за загальною типологією може бути визначена як пальчаста або променева, адже має півкруглий щиток з п'ятьма виступами, нагадуючими пальці або промені. Півкруглий і видовжений щитки сполучено вигнутою дужкою (рис. 1). На зворотньому боці виробу помітні сліди кріплення застібки на пружинці на півкруглому щитку, а нижче — защіпка для голки (рис. 2). Ромбовидна частина фібули завершується головою дракона, трансформованою в пласку голову неозначеного чудовиська. Завитки, що виступають трьома парами на обидва боки ромбовидного щитка, дещо нагадують лапки ящура, причому пара наближена до дужки вирізняється серповидним виглядом. Обведений рамкою спіралеподібний орнамент на обох щитках цілком узгоджений з відмінностями їх форм, що помітно впливає на схему декоративної композиції. Симетрія і ритм можуть вважатися істотними прикметами як загальної форми фібули з Мужинова, так і поверхневого її орнамету. Обговорювати питання символіки зазначених мотивів тут не доводиться, бо це вимагає залучення широкого матеріалу і більш доречним буде у студії з відповідною проблематикою.

За вимогами першої публікації знахідки годилося б вказати найближчі до неї аналогії. Щодо форми це зробити неважко, адже вона в придніпровських фібулах здебільшого подібна, і відміни пов'язані переважно з формою видов-

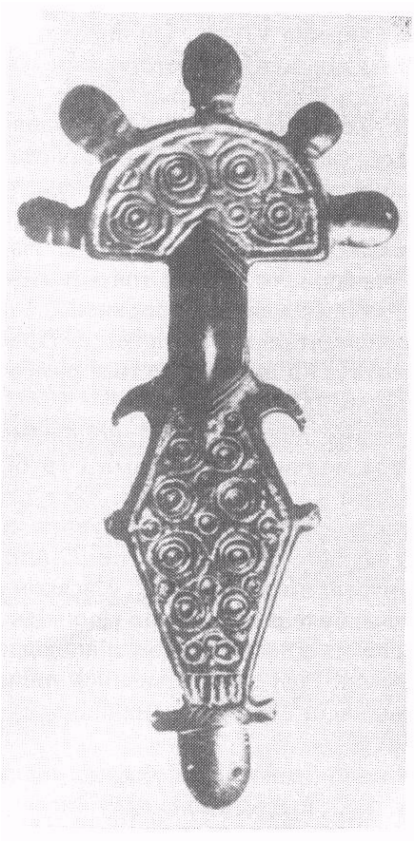

Рис. 1. Мужинівська фібула: чільна сторона.

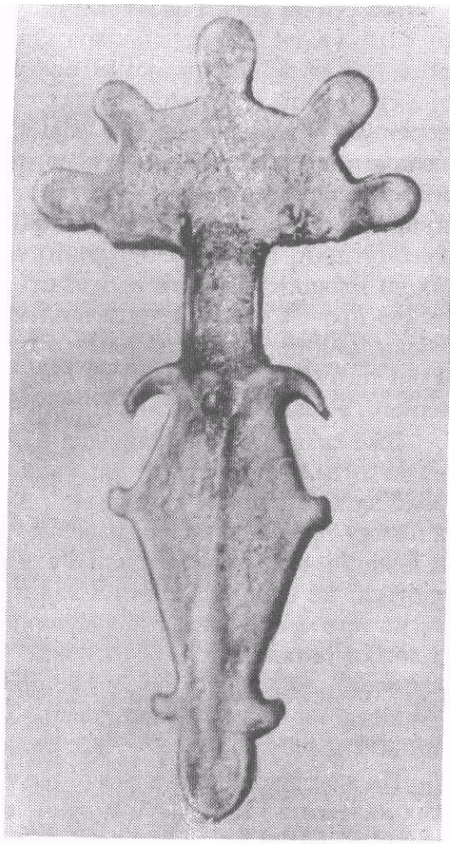

Рис. 2. Мужинівська фібула: зворотня сторона.

женого щитка, котрий далеко не завжди набуває ромбовидного вигляду. Порівнюючи з виробами з могильників типу Суук-Су та наближеними до них дніпрянськими зразками доводиться гадати, що означений елемент набув такого вигляду лише на порівняно пізнішому етапі розвитку придніпрянської фібули. Врешті це твердження може бути перевірене із залученням добро датованих речових комплексів. Навряд чи мужинівська фібула може вважатися старшою порівняно з тими п'ятьма виробами, котрі належать до складу Колосковського скарбу 1895 р.[12] Як відомо, знайдені там жіночі прикраси датуються VI-VII ст. Фібули з Колоскова (Валуйського району Білгородської області) з концентричним орнаментом. Проте орнаментика виробу з Мужинова генетичне пов'язана з наявною на відомій фібулі Мартинівського скарбу, VII ст. Враховуючи визна-

чені етапи розвитку пальчастої фібули[13], мужинівську знахідку належить датувати найвірогідніше за все другою половиною VII ст.

Пластичні якості бронзової фібули з Мужинова досить високі, і це дозволяє зарахувати її до кращих зразків металевих виробів VII ст., що походять з цього регіону. Відстань поміж нею і ранніми боспорськими прототипами настільки помітна, що немає ніяких підстав вважати її лише «варварським» відтворенням більш досконалого взірця. Ремісник, як вже було зазначено, чудово поєднав вишуканість форми виробу й орнаменту, вилучивши з його невибагливих мотивів все можливе. Досить уважно придивитися до виконання орнаментики, слідкуючи за рухом руки майстра, щоб спостерегти відчуття органічного перебігу ліній, пружко накручених навколо поглиблень, ритмічно розташованих на площині. Лінії то набувають вигляду рівчаків, то стають тоненькими, неначе проведеними гострим шильцем. Все зроблено швидко і впевнено, без побоювання порушити абсолютну симетрію орнаментальної композиції. Приклади того можна вказати і на півкруглому щитку, і в нижній частині ромбовидного, де взагалі пружини спіралей розташовано більш уважно.

Вже здавна відома знахідка на Синьковському городищі ливарної форми для виготовлення фібули, що мала вирізнятися меншими розімрами і грубішими за виконанням деталями[14]. Якщо виходити з характеру лише виступів на півкруглому щитку, то, напевно, й мужинівську фібулу слід зарахувати не до наддніпрянського художнього імпорту, а до його місцевої імітації. Але, здається, не слід поспішати з таким необгрунтованим висновком, у всякому разі до того часу, поки розпорошений матеріал не буле розташовано відповідно до логіки розвитку художніх форм. Нехай вона не завжди цілком відповідає хронології, та навіть і це явище можна пояснити. Годі задовольнятися лише наявністю «прикладів», що повною мірою дозволило відчути визначення мужинівської фібули.

На завершення нагадаємо, що придніпровські бронзові фібули, до числа яких належить і знахідка з Мужинова на Брянщині, входять до складу численних виробів IV-IX ст. з їх різноманітними варіантами, розкиданими мало не по всій Європі[15].

Примітки

[1] *Фібула* виявлена студентом Брянського педагогічного інституту Валерієм Анатолієвичем Макаридіним.

[2] 1нв. №10417.

[3] *Амброз А. К.* Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 9.— Рис. 1;

Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 96-123. Порівн. речі із склепу 257 в Ескі-Кермені: Айбабин А. И. Погребения конца VII — первой половины VIII в. в Крыму // Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII веков.— М., 1982.— С. 187.— Рис. 10 (2,3). У згаданому склепі знайдено також візантійські монети Іраклія (629/30 — 641 рр.) та Костянтина IV Погоната 1668-685 рр.).

[4]*Речников Н. И.* Некоторые могильники области крымских готов // ИАК.— 1906.— Вып. 19.— С. 5, 10, 19, 23, 25, 27-29.— Табл. VI, VII.

[5] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 64-71.

[6] *Там же— С.* 77.

[7] *Там же.— С.* 77, 78;
Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. XVII.— С. 57-59, 66.— Рис. 9,10, 12.

[8] *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 64, 69.— Рис. 47;
Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 66.— Рис.6;
Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. е.— К., 1985.

[9] *СміленкоА. Т.* Комплекси пальчастих та антропозооморфних фібул // Археологія Української РСР.—К., 1975.—Т. 3.—С. 153-159.

[10]*Василенко В. М.* Русское прикладное искусство. Истоки и становление.— М., 1977.— С. 81-83.—Рис. 24, 26.

[11] *Уманський О.* Символіка фібул // Пам'ятки України.— 1987.— №1 (17).— С. 30-35.

[12]*Макаренко Н.* Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК.— 1906.— Вып. 19.— С. 150-153;
Рыбаков Б. А. Древние русы.— С. 66.— Рис. 12.

[13]*Приходнюк О. М.* Пеньковская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.—С. 162,163.

[14] *Спицын А. А.* Городище Дьякова типа // ЗОРСА.— 1903.— Т. V.— Вып. 1.

[15]*З великої,* майже неосяжної фахової літератури, присвяченої фібулам, варто вказати окремі студії та розвідки:
Salin B. Altgermanische Theirornamentik.— Leipzig, 1981;
Aberg N. Die Goten und Langobarden in Italien.— Uppsala, 1923;
Aberg N. The Anglo Saxons in England.— Uppsala-Leipzig, 1926;
Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke-Festschrift.— Mainz, 1950.— S. 150-170;
Werner S. Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und Karpatenukraine // Slovenska archeologia.— 1959.— T. VII.— S. 422-438;
Kühn H. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland.— Wien, 1974.—Bd. II (2);
Kühn H. Die germanishen Bügelfibeln der Völkerwanderungzeit in Mitteldeutschland.— Wien, 1981;
Bierbauer V. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien.— Spoleto, 1975;
Bona J. Der Anbruch des Mittelaltere, Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken.— Budapest, 1976;
Хараламбиева А. Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите // Археология.— 1984.— Год. XXVI.— Кн. 1.— С. 45-51.

Про один керамічний комплекс VIII-IX ст. з Середнього Подніпров'я

В. О. Петрашенко

Вивчення керміки — найбільш масової та інформативної категорії археологічного матеріалу є актуальним науковим завданням майже для всіх історичних періодів, якими займається археологія. Саме ця категорія матеріалу виступає чи не найголовнішим елементом в системі інших артефактів матеріальної культури при дослідженні проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.

В статті публікується керамічний комплекс житла VIII-IX ст. з поселення Бучак Канівського району Черкаської обл. Унікальність цієї знахідки полягає в рідкісній можливості розглянути порівняно велику кількість цілих форм. Умови, в яких знаходився посуд не викликають сумніву, що він існував в межах одного хронологічного комплексу. Поселення про яке йдеться є багатошаровою пам'яткою з матеріалами I тисячоліття аж до XIV-XV ст. включно, проте основний шар відноситься до слов'янського та давньоруського часу. Значна частина поселення затоплена Канівським водосховищем, а круті схили правобережної частини продовжують розмиватись. Саме за таких умов в урвищі берегової лінії було виявлено лінзу житла з матеріалами слов'янського періоду. Під час розкопок з'ясувалось, що будівлю перекривали дві різночасові споруди — будівля XIV-XV ст. і житло XII-XIII ст.

Котлован слов'янського житла заглиблений на 0.4 м. від давньої поверхні розміром 3.5x4.5 м орієнтований кутами за сторонами світу. Масивна кам'яно-глиняна піч знаходилась у південному кутку, її зовнішні розміри — 1.2x1.2 м, розміри топки — 0.45x0.7 м, стіни збереглись на висоту 0.5 м. Черінь складався з перепаленої супесі, слідів підмазки не виявлено. З усіх боків кам'яну основу печі було обмазано товстим шаром глини, топку складено з великих каменів, стіни з дрібніших. Над топкою знаходилась глиняна жаровня, численні залишки якої виявлено під час розчистки, глиняних вальків-конусів не знайдено. У кутах, а також близько середини південно-східної стіни знаходились стовпові ямки розміром близько 30 см, дещо більша ямка зафіксована збоку від східної стіни печі. Підлога житла добре утрамбована і мала характерну плямистість.

Заповнення котловану відзначалось великою кількістю керамічних знахідок, які концентрувались на підлозі поблизу печі, особливо перед її чере-

© В. О. ПЕТРАШЕНКО

нем та біля західної стіни. З цього матеріалу вдалося реставрувати майже повністю 11 форм. В заповненні також знайдено уламки верхніх частин від десяти різних горщиків, кілька днищ та уламки сковорідок, ручку від глечика салтівського типу, фрагменти орнаментованих стінок від кружальних горщиків типу Луки Райковецької, два великих уламки від однієї посудини волинцевського типу.

З інших керамічних виробів знайдено два пряслиця біконічної форми висота яких 23-26 мм, ширина збоку — 26 мм, ширина отвору близько 1.0 см, В заповненні крім кераміки виявлено дві кістяні проколки і дві намистини васильковго кольору, одна поздовжньо витягнута, розміром 0.4х0.8 м, друга кругла, колесоподібна розміром 0.2х0.5 мм.

За технологією виготовлення керамічний комплекс складається з 9 ліпних горщиків, одного гончарного волинцевського типу і одного примітивно-кружального, що наслідує форму волинцевського. Всі ліпні горщики мають досить грубу бугристу поверхню, червоно-коричневого кольору, часом плямисту, в зламі тісто шарувате з крупними домішками шамоту, подрібненого граніту, інколи піску. Днища деяких екземплярів містять сліди підсипки з подрібненої жорстви і органічних сполучень (полова, окремі зернівки).

Розглянемо форми горщиків у співставленні з керамічними комплексами пам'яток Середнього Подніпров'я. Для цього скористаємося розробленою нами типологією слов'янської кераміки VIII-IX ст. . Розміри та основні пропорції посудин наведені у таблиці 1.

Таблиця 1, Характеристика горщиків Бучакського комплексу.

№ на рис.	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	A	Б	B	Г	Д	E	Ж	V в л.	тип
1	23.5	23.5	29.5	10.5	31.0	3.0	8.0	0.13	0	0.27	0.38	0.48	1.05	0.65	12	I
2	28.0	27.6	30.0	16.0	28.0	2.0	5.0	0.07	0.1	0.17	0.21	0.33	0.93	0.75	13	4
3	24.0	24.5	30.0	11.0	33.0	4.4	3.6	0.18	-0.06	0.12	0.76	0.38	1.1	0.76	12	2
4	14.0	13.2	18.0	8.0	20.0	2.0	6.0	0.15	0.2	0.33	0.4	0.42	1.1	0.6	3.4	9
5	27.5	24.5	26.3	10.5	29.0	2.0	5.5	0.08	0.75	0.21	0.16	0.37	1.1	0.74	9.8	13
6	21.4	20.0	24.5	9.5	24.0	2.5	4.5	0.13	0.28	0.18	0.5	0.44	0.98	0.71	6.5	11
7	24.0	23.4	26.8	11.0	28.0	2.0	6.0	0.09	0.15	0.22	0.28	0.4	1.04	0.71	9.5	11
8	15.0	14.0	20.0	10.5	24.4	2.0	7.5	0.14	0.25	0.38	0.4	0.32	1.22	0.61	5.6	11
9	28.0	27.4	34.0	14.0	33.5	2.5	4.5	0.09	0.12	0.13	0.73	0.38	0.98	0.79	16.9	12
10	21,0	21.4	24.0	10.0	17.0	3.0	3.0	0.14	0.07	0.13	0.43	0.63	0.71	0.65	4.9	
11	17.6	16.4	19.6	9.6	24.0	3.0	5.0	0.18	0.2	0.26	0.32	0.31	1.22	0.67	4.7	11

Горщик I типу (Б1Г2) представлений одним екземпляром, це посудина з прямою вертикальною шийкою, слабо опуклим плечем, край вінчика горизонтально зрізаний. Такі горщики на більшості поселень розповсюджені у неве-

ликій кількості і складають там від 3 до 5%, проте порівняно значну частку цей тип становить в керамічному комплексі Новотроїцького (28%), а також пам'яток Житомирського полісся (Лука Райковецька, Буки, Шумськ) (14%) і в Ходосівці (24%). Ймовірно він походить від горщиків VI-VII ст., поширених на території Правобережжя, зокрема в матеріалах корчакської (варіант 3.4 за І. П. Русановою)[2] і пеньківської культур (тип 3 за О. М. Приходнюком)[3]. На Новотроїцькому цей тип кераміки майже завжди має високу шийку, він відповідає IV типу кераміки за І.І. Ляпушкіним[4]. Його розвитком є горщики типу 2, до якого теж належить 1 екземпляр в Бучакському комплексі. Він має подібну до горщиків 1 типу форму шийки і вінчика, але відрізняється різко виступаючим плечем, яке у місці переходу в шийку має ребристий перегин. Найбільше розширення посудини припадає на верхню частину, тоді як у екземплярів І типу воно наближається до середини. Посудини І типу відрізняються ретельнішим виготовленням, мають рівну, добре загладжену поверхню і часто, як і в нашому випадку, їх можна віднести до групи примітивно-кружальних. Деякі дослідники схильні розглядати такі форми як наслідування кружальних горщиків волинцевського типу, що цілком можливо, зважаючи на деяку відмінність технології цієї групи посуду від групи ліпного посуду. Такі горщики в невеликій кількості зустрічаються майже на всіх поселеннях Середнього Подніпров'я, дещо більшу їх кількість відзначено на Ходосівському поселенні (8 %).

Один екземпляр віднесено до типу 4, який характеризується слабо вигнутою шийкою і слабо опуклим високо піднятим плічком. Край вінець косо зрізано і прикрашено косими насічками із заглибленнями у вигляді «гусенички». Такі горщики відомі у комплексах Сахнівки, Канівського поселення, Монастирка, Ходосівки, де вони становлять 2-5% серед інших типів.

Тип 9 (Б2-3Г2-3) представлений також однією посудиною з плавно вигнутою слабо відхиленою шийкою, увігнутим різко вираженим високим плічком, вінчик заокруглений, прикрашений ямками, виконаними наколами круглою паличкою. В невеликій кількості такі горщики зустрічаються на всіх поселеннях VIII-IX ст. Середнього Подніпров'я, значна їх кількість присутня в керамічному комплексі Макарова Острова (2%). Отже можна вважати такі форми характерними для Потясьминня.

Чотири ліпних горщики становлять 11 тип (Б2Г2), який характеризується посудинами із слабо відхиленою шийкою, опуклим слабо профільованим високим плічком, вінця заокруглені, на двох екземплярах прикрашені ямками типу пальцевих защипів. Це найбільш широко розповсюджені горщики на всіх поселеннях VIII-IX ст., де вони складають від 10 до 41%. Вони є провідною формою ліпного горщика для таких поселень як Сахнівка, Волинцеве, Луг 1, Ходосівка, Монастирок. До типу 12 (Б2ГЗ) віднесено найбільшу за розмірами посудину, що характеризується слабо відхиленою шийкою і середньовипуклим плічком, найбільше розширення припадає на середину горщика, заокруглені вінця прикрашені ямками. В невеликій кількості такі горщики зустрічаються на всіх слов'янських поселеннях VIII-IX ст., в значній кількості вони виявлені на Лузі і Волинцевському поселенні (10-12%).

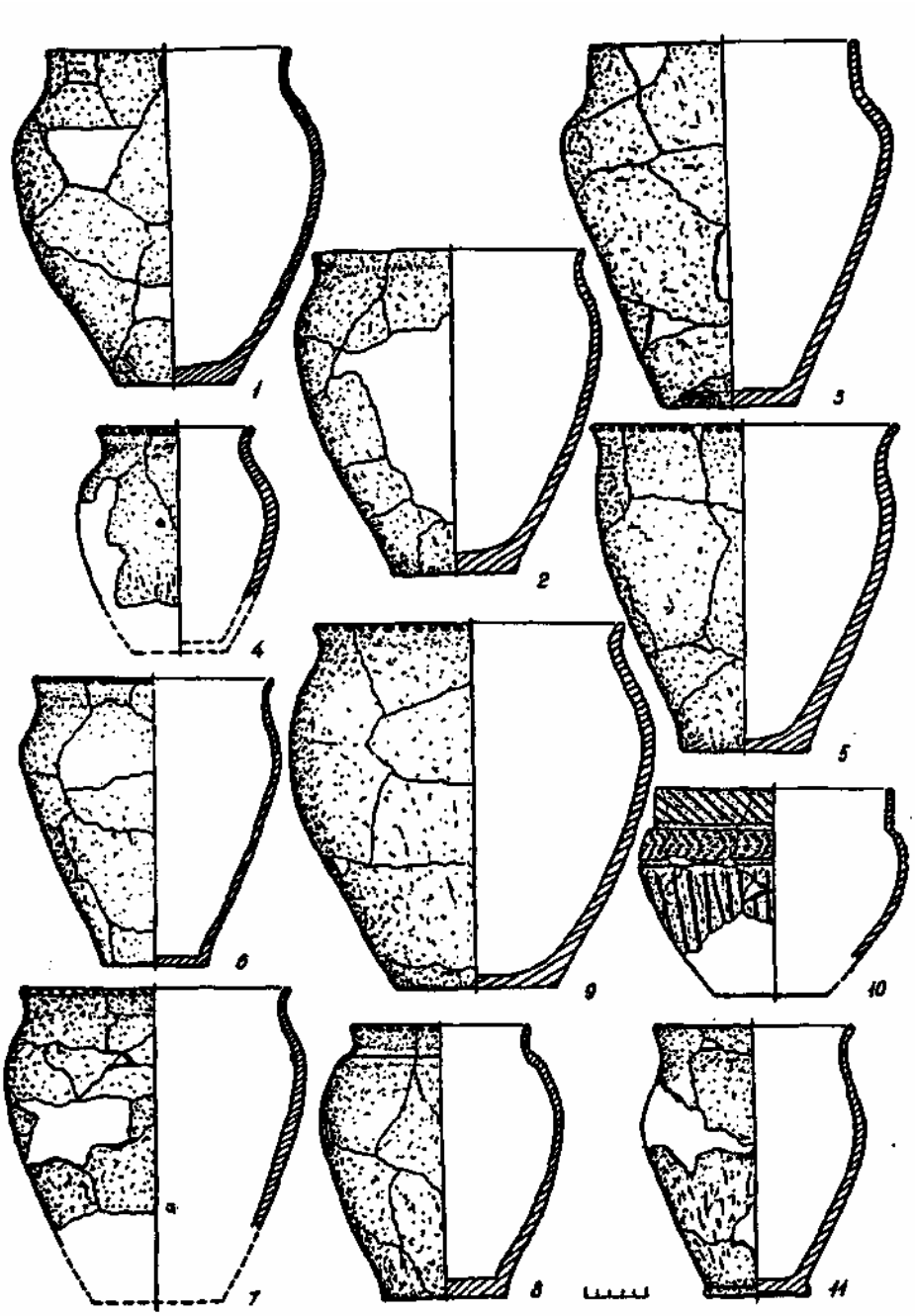

Рис. 1. Керамічний комплекс VIII-IX ст. з поселення Бучак.

Один горщик типу 13 (Б4Г1) відрізняється сильно відхиленою шийкою і слабо вираженими похилими плічками, заокруглені вінця прикрашені ямками. Це досить рідкісна форма, в значній кількості такі горщики знайдено на Лузі 1, Монастирку, поселенні Лука Райковецька. Цей тип генетично пов'язаний з горщиками так званої тюльпаноподібної форми (тип 7 за нашою класифікацією) , які в значній кількості побутували на поселеннях правобережного Подніпров'я (Канівське поселення, Макарів Острів, Сахнівка, Київ). Подібну групу горщиків І. П. Русанова виділила в четвертий тип серед матеріалів корчакської культури, а Б. О. Тимощук — серед кераміки типу Луки Райковецької на території Середньої Буковини[5]. Зустрічаються такі горщики і на поселеннях VI-VII ст. у Закарпатті[6]. На території Середнього Подніпров'я тюльпаноподібні горщики мають глибоке коріння, вони відомі серед матеріалів пеньківської та київської культур[7].

Нарешті кружальний горщик волинцевського типу за формою відповідає вже описаним горщикам 2 типу; він має характерну добре загладжену підлощену поверхню, вкриту косими і вертикальними пролощеними лініями і смугою «ялинкового» орнаменту в характерній техніці «гусенички». Горщики волинцевського типу в поодиноких випадках зустрічаються на багатьох поселеннях канівського і київського Подніпров'я, помітну кількість вони становлять лише в керамічному комплексі Ходосівки (4, 5%) і власне Волинцевського поселення, до 12%.

Отже аналіз керамічного комплексу з поселення Бучак за формою горщиків повністю повторює процентне співвідношеня типів кераміки простежене на комплексах з 17 поселень VIII-IX ст. Середнього Подніпров'я. Співіснування в закритому комплексі 13 типів кераміки підтверджує думку про довготривалість існування окремо взятої форми, щонайменше протягом двох століть. Отже за одним черепком чи навіть цілим горщиком не можна вказати вузьку дату знахідки. За наведеними аналогіями комплекс датується досить широко в межах VIII-IX ст. Спробуємо звузити цю дату, порівнявши їх з комплексами Середнього Подніпров'я, що мають датуючий інвентар.

За співіснуванням названих типів посуду досліджувана кераміка найближча до керамічних комплексів Сахнівки, раннього горизонту Монастирка (рубіж VIII-IX ст.) та якоюсь мірою до житла № 9 цієї пам'ятки. Остання аналогія має особливе значення, оскільки в цьому житлі знайдено дирхем 759-761 р., що дозволяє датувати його керамічний комплекс не раніше другої половини VIII ст. На жаль житло не відрізнялось великою кількістю кераміки, все ж серед знахідок вдалось виділити 9, 10, 11 типи ліпної кераміки, разом з якими знайдено кілька екземплярів стінок від кружальних горщиків типу Луки Райковецької. Найбільшу ж подібність Бучакський комплекс виявив до жител № 22, 4, 24, 16, 21 Монастирка, що датуються рубежем VIII-IX ст. за сукупністю всіх знайдених там речей .

Необхідно звернути увагу на співіснування в Бучакському комплексі поодиноких фрагментів кружального посуду типу Луки Райковецької і горщика волинцевського типу, що також є хронологічними реперами. Поява кружаль-

ного посуду типу Луки Райковецької на Правобережжі в кінці VIII ст. зараз не викликає заперечень в жодного дослідника цього періоду і співіснування її з волинцевською дозволяє уточнити і час побутування останньої. Отже кружальний посуд волинцевського типу на Правобережжі продовжує побутувати на початку IX ст., що особливо наочно підтверджуть керамічні комплекси Ходосівки. Там в ряді об'єктів, наприклад житла № 5, 7 (розкопки 1985 р.) знайдена як волинцевська кераміка, так і кружальна типу Луки Райковецької.

Цікаву інформацію дає Бучакський комплекс і для класифікації слов'янського посуду за об'ємами (табл. 2). Бучакський комплекс складається лише з великих горщиків, які ймовірно використовувались як тарний посуд. За цими даними він наближається до Монастирка, це звичайно не означає що мешканці досліджуваного житла не користувались маленьким посудом, просто великий посуд неможливо було взяти з собою, коли виникала необхідність залишити помешкання.

Таблиця 2. Розподіл горщиків за об'ємами.

Найменування пам'ятки	Групи				
	до 0.7 л.	до 3.0	до 7.0 л.	до 13.0	більше
	I	II	III	IV	V
Монастирок	—	3	8	1	2
Житомирщина	—	7	1	2	2
Сахнівка	—	8	2	3	1
Київ	—	2	2	—	—
Канівське поселення	2	2	5	2	—
Макарів Острів	—	4	—	—	1
Ходосівка	1	3	2	—	2
Волинцевське поселення	—	10	4	8	1
Луг I	7	13	8	6	2
Новотроїцьке	8	26	20	19	17
Бучак	—	—	5	4	2

Дослідження керамічних комплексів дозволили простежити етно-культурні процеси, що мали місце на Правобережжі Середнього Подніпров'я напередодні утворення Давньоруської держави. Основу цього населення скадали місцеві племена, генетичні корені яких чітко простежуються у пам'ятках київської та корчакської культур. Як маргинальна зона Середнє Подніпров'я постійно перебувало під впливом кочівницьких і землеробських культур Степу. Про широкі контакти цього регіону з слов'яно-болгарським населеням свідчить виробництво в південному Подніпров'ї посуду аланського типу (Канцирка), фрагменти якого зустрічаються в керамічних комплексах канівського і київського Подніпров'я (Григорівка, Бучак). На думку дослідників такий по-

суд виготовлявся вихідцями з Північного Кавказу — аланами. Це були великі групи ремісників, що мирно розселилися на слов'янських землях[9]. Активізація цих контактів падає на середину VIII ст., ймовірно під впливом салтово-маяцької культури з'являється в Середньому Подніпров'ї своєрідна кераміка волинцевського типу.

Як видно з наведеного матеріалу її поширення на Правобережному Подніпров'ї припадає на VIII — початок IX ст.

Саме археологічний матеріал дозволяє розглядати проблему полянської данини хозарам як реальність, оскільки писемні джерела з цього приводу нечисленні і повні протиріч, їх аналіз дозволив історикам дійти висновку про недовготривалість полянської данини хозарам, що охоплювала період близько 50 років і припадала на кінець VIII — перші десятиріччя IX ст.[10]. Археологічний матеріал підтверджує цю дату.

Короткочасне підкорення полян хозарами не привело до занепаду полян, навпаки в цей період спостерігається виникнення великих общинних і племінних центрів з рисами средньовічних міст (Монастирок, Ходосівка). Стосунки полян і хозар були досить мирними, у цей час не спостерігається інтенсивної загибелі пам'яток, що мало місце в середині X ст. у зв'язку з експансією печенігів і активною об'єднавчою політикою руських князів. Нарешті в матеріальній культурі Середнього Подніпров'я простежується спадковість з попереднім періодом, що відкидає припущення про можливість зміни в цьому регіоні населеня у зв'язку з хозарською експансією та пізнім приходом полян в київське Подніпров'я.

Примітки.

[1] *Петрашенко В. О.* Слов'янська керміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я,— К., Наук. думка, 1992.

[2] *Русанова И. П.* Славянские древности VI-VII вв., М., Наука, 1976.— С. 19, рис. 7.

[3] *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-VII ст. н. е. К., Наук, думка.— С. 31, рис. 9.

[4] *Ляпушкин И. И,* Городище Новотроицкое.— МИА.— 1958.— № 74.— С. 40,41.

[5] *Русанова И, П.* Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом.— САИ.— 1973.— Вып. Е1-25,— С. 11, рис. 2.

ТимощукБ. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. К., Наук, думка.— 1976.— С. 23, рис. 9.

[6] *Пеняк П.І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XII ст. К., Наук, думка.— 1980.— С. 132, рис. 1,12.

[7] *Приходнюк О. М.* Ранньосередньовічне слов'янське населення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руськоїархеології.— К., 1976.— С. 111, рис. 2.

[8] *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре, К., Наук. думка.— 1988.— С. 92.

[9] *Мінаєва П, М.* Кераміка Балки Канцирки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія — 1961.— Вип. XIII.— С. 128.

[10] *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа М., Наука, 1990.— С. 199, 200.

Орнаментація волинцевсько-роменсъкого керамічного посуду

О. В. Сухобоков, С. П. Юренко (Київ)

Останнім часом у спеціальній літературі з'явилась значна кількість монографій і публікацій, присвячених керамічному виробництву, характеристиці і аналізу кераміки східнослов'янських археологічних культур. Однак, серед них дуже мало праць, предметом дослідження яких є орнаментика, техніка і способи прикрашення глиняного посуду, що, як відомо, є однією з найбільш характерних рис археологічних культур. Не можна сказати, що ця тема зовсім не дістала відображення у розробках спеціалістів: їй приділялась певна увага в узагальнюючих працях російських і українських археологів[1]. Проте робилося це принагідне, в зв'язку з дослідженням питань культурно-історичного плану. Зазначене особливо стосується східнослов'янських культур другої половини першого тис. н. е., поширених на схід від Дніпра. Цей час в даному регіоні східне слов'янство репрезентують старожитності роменської[2], боршевської[3] культур, а також пам'ятки волинцевського типу, виділені нині в самостійну археологічну культуру[4], що хронологічно предує роменській на Лівобережній Україні.

Тут не зайвим буде нагадати, що деякі дослідники схильні об'єднувати роменські та боршевські пам'ятки в єдину «роменсько-боршевську культуру», не зважаючи на суттєві відмінності між цими, безумовно, дуже близькими групами східнослов'янских старожитностей[5]. Ці відмінності найбільш наочно виявляються при аналізі їх керамічних комплексів. Отже, не торкаючись в даній статті складних і дискусійних питань етногенетичного кшталту, а також вияву ознак подібності і відмінностей між цими археологічними утвореннями, звернемося лише до цілком певного спільного моменту для всіх трьох групп пам'яток. Таким, на наш погля є звичай орнаментувати кераміку, що тією чи іншою мірою властивий і для інших ранньослов'янських археологічних культур. Однак лише в їх лівобережнодніпровському ареалі спостерігається величезне розмаїття технічних прийомів орнаментації і декоративних мотивів. Цю обставину зазначав ще М. О. Макаренко на перших порах вивчення відкритих ним роменських пам'яток, у статті спеціально присвяченій орнаментації роменської кераміки[6]. Своєрідність роменської кераміки автор вбачав саме в ши-

© О. В. СУХОБОКОВ, С. П. ЮРЕНКО

рокому використанні мотузкового ("гусеничного") штампу.утвореного шляхом відбитків палички, перевитої мотузкою, або товстою ниткою.

Така техніка нанесення орнаменту має місце у керамічних комплексах слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя та Подоння, в той час як у верхів'ях Дніпра та у басейні Оки на синхронних поселеннях подібні знахідки мають спорадичний характер, не складаючи помітного явища. Зовсім відсутній мотузчатий орнамент на кераміці з пам'яток Дніпровського Правобережжя, в басейнах Дністра, Дунаю, так само як і в інших районах східнослов'янської ойкумени .

Дослідження останніх років вказали на помилковість поглядів І.І. Ляпушкіна про поширення «близької до роменсько-боршевської» кераміки в культурі ранніх слов'ян від верхів'їв Дніпра до Подунав'я і від Дону до Ельби і Одера включно[7]«. Таким чином, саме звичай прикрашати кераміку мотузчатим штампом у східнодніпровському регіоні виділяє його з числа інших територій східнослов'янського розселення і надає йому особливого статусу у Східній Європі.

Разом з тим, в межах території, що ми розглядаємо такий спосіб декорування не скрізь однаково переважає. Так, на пам'ятках боршевської культури в Подонні мотузчатий орнамент, згідно підрахункам А. З. Вінникова становить від 19 до 31 %, в той час як взагалі орнаментований посуд становить 67.5% від загальної кількості кераміки[8].

Такий відносно невеликий відсоток специфічної орнаментації, можливо знаходить своє пояснення у тому, що басейн Дону напередодні утворення Київської Русі, був крайньою східною периферією східнослов'янської території.

До того ж басейни Воронежа і Дона були заселені слов'янами відносно пізно, не раніше другої половини IX ст., як вважає більшість спеціалістів з раннього слов'янської проблематики . Тому логічно розглядати мотузковий декор на кераміці боршевських пам'яток як явище характерне, але з явно вираженою тенденцією до затухання. Втім це спостереження справедливе і для кераміки інших слов'янських археологічних культур, ареали яких географічне розташовані на північний захід (Верхнє Подніпров'я, Північна та центральна Білорусь) і північ (басейн Оки та Верхньої Волги) від регіону власне Дніпровського Лівобережжя. Це наводить на думку, що останній з прилеглими районами Чернігівсько-Брянського Подесення і Курсько-Білгородського Посейм'я є центром масового використання мотузчатого орнаменту.

Як відомо, друга половина 1-го тис. н. е. на Лівобережній Україні репрезентована кількома археологічними культурами: колочинською, пеньківською, волинцевською та роменською. З них лише для кераміки двох останніх характерне застосування мотузчатого декорт для прикрашання ліпного посу-

* Наявність безсистемне нанесених відбитків мотузкового штампу на кераміці поселення Коржівка у Південному Побужжі в даному випадку не змінюють загальної картини (див.: Хавлюк П. І. Славянские поселения VIII-нач. IX века на Южном Буге. // АСГЭ, в. 4.— Л., 1962.— Рис. 3)

ду. Хронологічні межі цих культур визначаються VII-VIII та кінцем X — початком XI ст.

На наш погляд, культурно-хронологічна і етногенетична спорідненість волинцевської та роменської культур дозволяє орнаментацію керамічних комплексів обох груп пам'яток розглядати сумарно. При цьому, досить суттєвим фактором для нашої теми є схожість орнаментальних мотивів в ліпній кераміці. Близькі орнаментальні сюжети притаманні також і для гончарного посуду, в різній мірі властивого як для волинцевських, так і роменських пам'яток. Це служить підставою для спільного розгляду орнаментики на ліпному і гончарному посуді, обумовлюючи лише в окремих випадках наявність того чи іншого технічного прийому, або декоративного мотиву на посудинах, виготовлених в різній технології.

Загальна кількість орнаментованої кераміки на волинцевських пам'ятках складає 64-70% для групи ліпного і 87-95% — для гончарного посуду. При цьому, якщо для ліпної кераміки переважаючими є технічні прийоми вдавлювання відбитків, то для гончарної — суцільне, або часткове лискування, фризи з широких пролискованих ліній з використанням відбитків зубчастого чекану між ними у вигляді різноманітних композицій, або багаторядної, зробленої гребінцем хвилі. Це начебто дає підстави говорити про наявність певної залежності застосування технічних прийомів орнаментації від технології виробництва кераміки; у всякому разі зв'язок між ними виступає досить чітко.

Варто відразу зазначити, що мотузковий орнамент на волинцевському посуді, як, до речі, і на роменському не є єдиними: досить широко використовувалися пальцеві вдавлення, пальцево-нігтеві защипи, вдавлювання нігтем, кінцем округлої, або прямокутної в перетині палички, насічка гострим предметом, гребінчастий штамп; за допомогою останнього прикрашався і гончарний посуд. Слід додати, що для обох груп — ліпного і гончарного посуду техніка орнаментації стабільна, в той час як декоративні сюжети досить різноманітні, а в деяких випадках спостерігається поєднання різних технічних прийомів для прикрашання певних частин посудини.

За зональним розташуванням декору на посуді можна виділити три групи, першою з яких є посудини, орнаментовані лише по зрізу вінець; другою — лише по найбільш розширеній частині тулуба, або по плічках; третьою — коли прикрашалися і вінця, і корпус.

Серед ліпного посуду волинцевського типу найбільш численними є посудини першої групи (65%); в цій групі поширенішими є пальцеві відбитки і пальцево-нігтеві защипи по зрізу вінець (47.3%); іхня розмаїтість залежить від частоти, нахилу, глибини нанесених декоративних елементів (Рис. 1,2). Подібна орнаментація властива також аналогічним групам роменського та боршевського комплексів; широко використовувалася вона і на пам'ятках ранніх слов'ян інших районів Східної Європи другої половини I тис. н. е.[10]

Посудини, прикрашені по зрізу вінець відбитками торця круглої в перетині палички становлять 8 %. Найчастіше цей елемент виявлений на Сосниць-

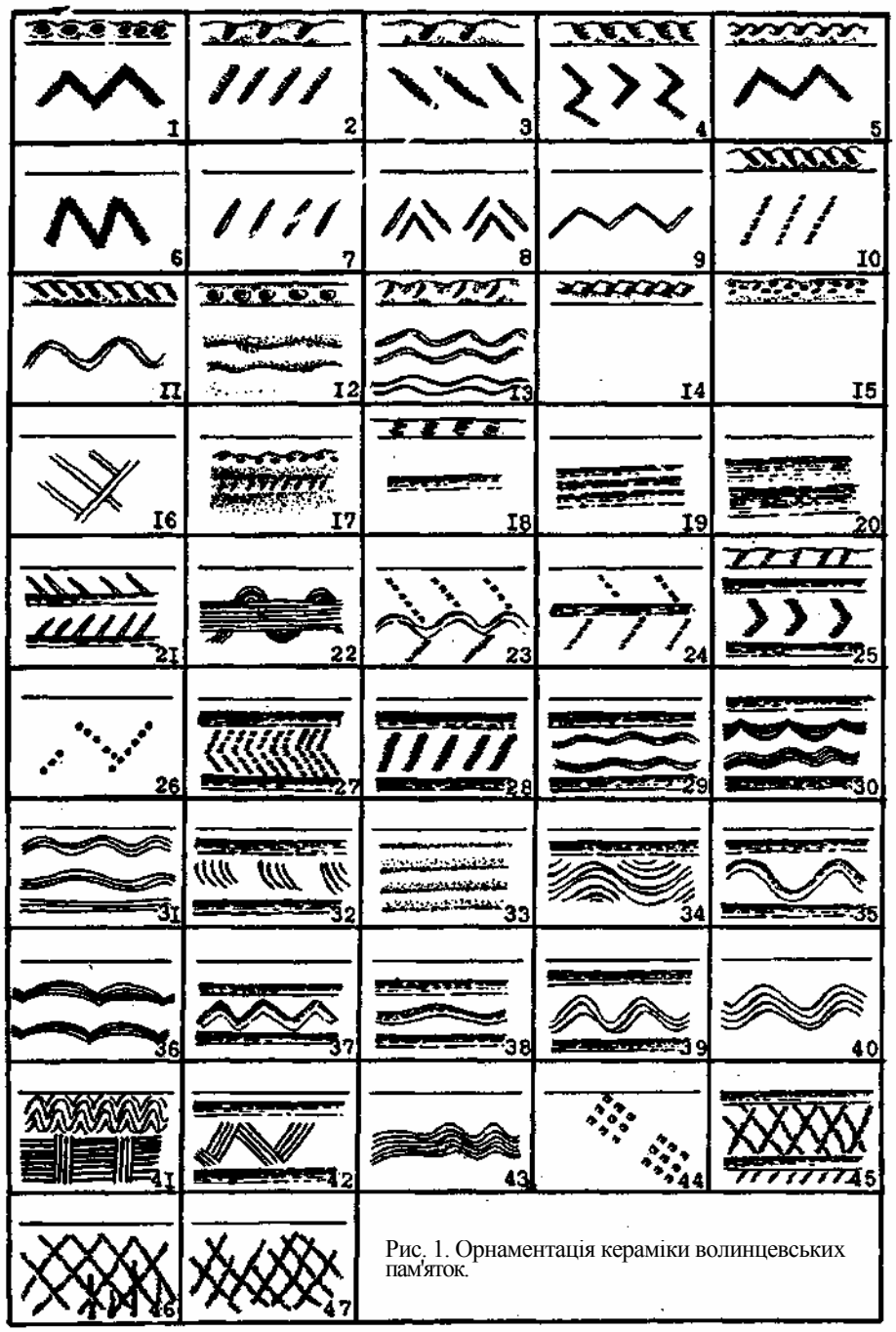

Рис. 1. Орнаментація кераміки волинцевських пам'яток.

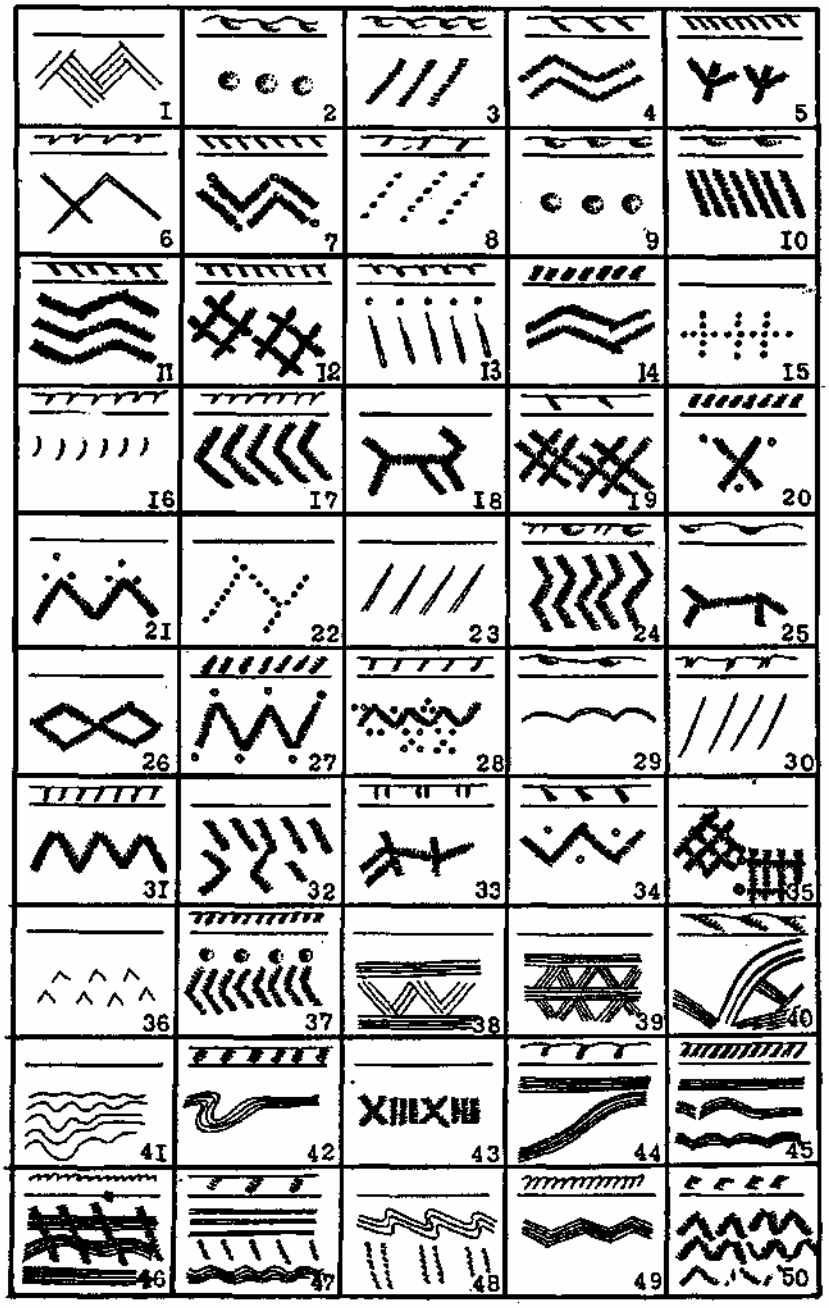

Рис. 2. Орнаментація роменськоі кераміки.

кому та Волинцевському поселеннях (зазначимо, що на останньому він становить 1.8%). Вдавлення боком круглої палички навскіс (право- і лівобічне) по зрізу вінець нечислені (не більше 1,2%). Рідкісним елементом є насічка, утворена ребром гострого леза (3, 2%). Інколи — площиною леза ножа, нанесена таким чином, що на зрізі утворюються сходинки (0.3%). Така архаїчна техніка орнаментації більш властива волинцевській кераміці, в той час як в роменській описані вище прийоми зустрічаються набагато рідше, загалом не сягаючи й 10%.

Серед волинцевського ліпного посуду досить рідким є вживання мотузчатого орнаменту, яким прикрашалися лише зрізи вінець у вигляді косих (право- і лівобічних) відбитків, при перевазі правобічних (справа наліво). Цікаво, що на роменському посуді маємо зворотну картину, в той час як на боршевському — чисельно переважають правобічних відбитків[11]. Мотузчатий штамп на посудинах волинцевського типу становить 4.8 %, кількісно поступаючись аналогічній групі боршевської кераміки (5.7%). Разом з тим, на вінцях волинцевських горщиків зустрічаються композиційні сюжети, в яких відбитки мотузкового штампу утворюють зигзаг, що згодом в роменській культурі стає ведучим в орнаментиці ліпного (і деякої частини гончарного) посуду (Рис. 2, *4, 7, 10, 14, 17, 21, 24, 27, 28, 31, 32, 34, 37, 50).*

Ще одним прийомом орнаментації є наколи гострим гребінцевим штампом по зрізу вінець. На ліпній групі волинцевських пам'яток екземпляри з таким декором поодинокі (Рис. 1, *10, 26),* але їх значно більше на Битицькому городищі (розкопки 1985-1993 рр.), на якому вони становлять близько 1.3%. На роменському ліпному посуді наколів по вінцях майже невідомо; значно більше, ніж на волинцевському, вони присутні на боршевському посуді, зокрема на Білогорському городищі.

Також рідкісним технічним прийомом декорування є відбитки зерен гороху на вінцях ліпного посуду 1-ої групи всіх названих культур. Нам відомий лише один такий випадок на горщику з Битицького городища (розкопки 1986 р.).

До рідко вживаних технічних прийомів орнаментації відноситься також застосування наліпного валика безпосередньо під вінцями; один з таких екземплярів походить з нижнього хронологічного горизонту городища Новотроїцького, який ми відносимо до пізнього періоду волинцевської культури (Рис. 1, *17).* Поодинокі горщики з таким валиком відомі на роменському городищах Кам'яне, Монастирищі. Дуже суттєво, що коли на волинцевських горщиках по валику наносилася насічка ножем, то на роменських такий валик прикрашався відбитками мотузкового штампу.

Більшість гончарних горщиків першої групи не мають прикрас по зрізу вінець, проте про їх наявність може свідчити уламок верхньої частини волинцевської гончарної посудини з відбитками гребінця по зрізу (Рис. 1, 25).

Вінця роменського посуду прикрашені значно багатше (Рис. 2, 2-77, 19-*20, 24-25, 27-31, 33-34, 40, 42, 44-47, 49-50).* Як і на волинцевських тут є пальцеві і пальцево-нігтеві защипи, відбитки пальця, кінця округлої в пере-

тині палички, насічка та ін., але в значно меншій кількості (до 10% від загального масиву орнаментованого посуду). Проте переважає мотузчатий штамп, за допомогою якого прикрашалася більша частина ліпного та деякою мірою гончарного посуду в його лівобічній модіфікації (Рис. 1, *8, 14, 27-28, 31, 37).* Слід відзначити, що зустрічаються і відбитки правобічні (Рис. 2, *4-5, 19, 34);* вони становлять 9.6%.

Вже згадувалося, що досить велика частина горщиків першої групи роменського посуду прикрашалися відбитками пальця, насічкою, та ін. Пальцевими відбитками прикрашалися не лише горщики, але й сковорідки; в останньому випадку звертає увагу особлива ретельність, в якою вони наносилися на краї бортиків. Відбитки мотузкового штампу на сковорідках зустрічаються порівняно нечасто.

Перераховані вище елементи декору у однаковій мірі притаманні як суто ліпному посуду, так і виготовленому на примітивному гончарному колі чи правленому на ньому. Відзначимо, що на ранньогончарному посуді майже не зустрічаються пальцеві відбитки, насічка, нігтеві защипи.

Кераміка другої групи, яку складають посудини орнаментовані лише по тулубу, становить 23% від усієї маси декорованого посуду. Нами виділено 16 декоративних елементів, за допомогою яких прикрашалися найбільш розширені частини тулубу горщиків, або їх плічка. Таке розташування орнаментальних пасків властиве як для волинцевських, так і для ром енських горщиків незалежно від технології їх виробництва (Рис. 1, *6-9, 16-17, 19-24, 26-47;* 2, 1, *15, 18, 21-23, 26, 32, 35-36, 41, 43, 48).* Проте зазначимо, що таким чином декорованих посудин значно більше серед гончарних горщиків волинцевського типу, ніж на ліпних та ранньогончарних роменських.

Найбільш поширеним технічним прийомом є вдавлювання та лискування. При цьому ведучим декоративним елементом є мотузчатий штамп, відбитки якого у різних модифікаціях інколи прикрашають ліпні горщики волинцевського типу та переважну частину роменського посуду. Іноді ці відбитки утворюють досить складні композиції, найпростішим з яких є однорядний (Рис. 1, *6;* 2, *21),* дворядний (Рис. 2, *32)* та ін. зигзаги; найбільш складним є зображення на уламку з роменського городища біля с. Зарічне в Повороті (Рис. 2, *35).* Але, більшість орнаментальних мотивів репрезентовані право — або лівобічними косими відбитками, ромбами, кутами, зооморфними фігурами, косими хрестами, подвійними косими хрестами. Зауважимо, що найбільш різноманітні композиції спостерігаються на посудинах роменського керамічного комплексу (див. Рис. 2).

Необхідно відзначити, що відбитки і композиції з мотузчатого штампу не завжди були самостійними, а часто доповнювалися вдавлинами торця круглої в пертині палички: це властиве саме роменському посуду (Рис. 2, *21, 35).* Крім цього, відбитки «гусенички» часто були складовими деталями декорування гончарної роменської кераміки, у поєднанні з горизонтальними, або хвилястими лініями (Монастирище, Вашкевича) це надавало декорованому таким чи-

ном горщику особливої ошатності, позбавлювало певної монотонності, що є властивою комбинаціям з мотузчатим декором (Рис. 2,*21, 24, 32* та ін.).

Для гончарної кераміки волинцевського типу, репрезентованої переважно корчагоподібними горщиками с високими вертикально поставленими вінцями, характерним технічним прийомом було, головним чином, лискування, суцільне, або часткове, у поєднанні з технікою вдавлювання та прокреслений. При цьому, декоративний пояс наносився на плічка посудин у вигляді фриза з двох широких пролискованих ліній, між якими вміщувалася сітка з тонких лискованих ліній, відбитків гребінцевого штампу, або прокреслених тим самим гребінцем «хвиль» (Рис. 1, *25-30, 32, 35, 37-39, 42, 45),* Іноді по зовнішньому краю вінець та нижче згаданого фризу корпус посудини прикрашався вертикальними лискованими смугами, що надавало посуду більшої ошатності. На деяких екземплярах плічка прикрашалися лише горизонтальними, рідше — хвилястими, пролискованими лініями (Рис. 1, *19, 20),* що в ряді випадків доповнювалися косими відбитками гребінцевого штампу (Рис. 1, *23-24). Є* екземпляри, прикрашені по плічкам лише багаторядною «хвилею», прокресленою гребінцевим штампом (Рис. 1, *31, 43),* або лівобічними наколами гребінця (Рис. 1, *26),* чи трирядного штампа (Рис. 1, *44).*

Цікаво відзначити, що ремінесценції волинцевської орнаментальної техніки та декоративних мотивів спостерігаються і на роменському ранньогончарному посуді (Рис. 2, *38, 39, 41, 48),* який також ми відносимо до другої групи.

Аналогічні прийоми декорування виявлені в посуді деяких курганних груп лісостепового Подоння на синхронних роменським боршевських пам'ятках[12], а також в керамічному комплексі салтово-маяцьких пам'яток цього регіону[13]. У кераміці власне волинцевського поселення посуд з вищенаведеною орнаментацією становить 71 % для групи посудин гончарної технології; на Битицькому городищі такий посуд з аналогічним декором становить 83 *%.*

Не викликає сумнівів близькість вертикального, діагонального, горизонтально-вертикального, перехресного та ін. видів лискування з аналогічними прийомами декору керамічного комплексу пам'яток салтівської культури: саме в ньому ці прийоми орнаментації столового гончарного посуду виступають найбільш яскраво[14].

Проте слід нагадати, що в середовищі алано-болгарського населення Лівобережної України та в Подонні названі прийоми декорування і такі сюжети особливо характерні для глечиків, кухлів, кубишок, тобто тих форм які зовсім не притаманні керамічним комплексам слов'янських культур вказаних регіонів. Такі форми потрапляли і на слов'янські пам'ятки (роменський шар городища Новотроїцького, Ніцаха, Кам'яне та ін.). Поодинокі уламки цього посуду походять з поселення та могильника поблизу с. Волинцева; є вони і на Битицькому городищі, проте не вони визначають культурне «обличчя» цих, незаперечне, слов'янських пам'яток[15].

До третьої групи орнаментованої кераміки входять посудини, прикрашені як по вінцях, так і по тулубу. На пам'ятках волинцевського типу ця група в

середньому становить 16%, в той час як на роменських — 12%, а в керамічному комплексі боршевських — не перевищує 10%. Зазначимо, що в цій групі відсутні будь-які новації в засобах прикрашання посуду в порівнянні з вище розглянутими групами.

На волинцевських горщиках ліпної технології в цій групі спостерігається поєднання відбитків пальця по зрізу вінець з мотузчатим штампом, зигзагів на тулубі (Рис. 1, 1, 5); на деяких екземплярах і вінця і тулуб прикрашалися «гусеничкою», проте відбитки зроблені у різних модифікаціях (Рис. 1, *3, 4).* Останнє фіксується і в тому випадку, коли зріз вінець прикрашався відтиском мотузчатого штампу, а корпус за допомогою гребінця (Рис. 1, *10).* Відомі екземпляри, на яких одночасно застосовується «гусеничка» по зрізу вінець й прокреслена, або пролискована одно- чи багаторядна «хвиля» по корпусу (Рис. 1, *11, 18).* Є випадки, коли хвилясті чи горизонтальні лінії на тулубі супроводжувалися відбитками пальця, пальцево-нігтевих зашипів по зрізу вінець (Рис. 1,*12,13).*

Для волинцевських гончарних горщиків прикрашення зрізу вінець взагалі не характерне: можемо вказати лише на два уламки (Рис. 1,*18, 25)* що можуть бути зараховані до третьої групи. На останньому з них зріз вінець прикрашений відбитком «гусенички», в той час як плічка — фризом з двох широких пролискованих ліній, між якими вміщено правобічний кут, зроблений тим самим штампом (Рис. 1,25).

Значно багатше прикрашений ліпний посуд роменського керамічного комплексу, що входить до третьої групи: тут застосовуються всі відомі елементи декору в техніці вдавлювання, прокреслення, виключаючи лискування. Поряд з найпоширенішим мотузковим штампом, використовувався гребінцевий накол, пальцеві відбитки, пальцево-нігтеві зашипи, відбитки торця круглої та чотирикутної в перетині палички, зерен гороху та ін. Посудини, прикрашені пальцевими відбитками по зрізу вінець та тулубу зустрічаються в поодиноких випадках. Як приклад можна навести два уламки з роменсько-давньоруського городища в урочиші Курган біля с. Волинцево (Рис. 2, 2, 9). Разом з тим, звичай прикрашати зрізи вінець пальцевими відбитками у поєднанні з мотузчатим зигзагом, або прокресленими горизонтально-хвилястими лініями, на роменському посуді трапляється частіше, ніж на волинцевському (Рис. 2,*21,* 25). Такі посудини походять з розкопок Монастирища, Гочева, Горналя, Медвежого, Ніцахи та ін. Проте згадана орнаментація найчастіше трапляється на боршевському посуді. До того ж на останньому в більшій мірі застосовується гребінцево-накольчастий штамп, що звичайно пояснюють впливами культурних традицій племен салтово-маяцької культури[16]. З цим не можна не погодитись, тим більше, що це спостереження справедливе і для пам'яток волинцевського типу, а також деякої частини роменської кераміки на пам'ятках Лівобережної України. Це не дивно, внаслідок суміжного існування слов'ян та алано-болгарських племен в басейні Дону та Дніпровському Лівобережжі, що не могло не позначитись на взаємовпливах різноетнічних культур. Так, притаманні салтівцям прийоми декорування посуду гребінцем у вигляді горизонтальних

або хвилястих ліній, які перетинаються вертикальними паралельними паскаами, утвореними за допомогою того ж самого гребінця, досить часто зустрічаються на роменських городищах, як, до речі, і на волинцевському керамічному комплексі (Рис. 1:41). Косі відбитки гребінця в поєднанні з хвилясто-горизонтальними врізними лініями відомі на уламках ром енської кераміки з городищ біля с. Ніцаха (Рис. 2:47, 48); в деяких випадках поверх фризу з хвилясто-горизонтальним рифленням наносилися косі лівобічні відбитки мотузкового штампу, що характерно для правленого на гончарному колі посуду пізнього етапу романської культури (Рис. 2:46). Названі орнаментальні прийоми використовувалися для прикрашення горщиків так званого курганного типу, в невеликій кількості відомих з досліджень роменських городищ на фінальному етапі їх існування (Гочево, монастирище, Горки)[17]. В подальшому мотузковтий штамп виходить з ужитку, подекуди як ремінесценція — трапляючись на гончарному посуді загально-руських зразків з характерним для останнього хвилясто-горизонтальним рифленням поверхні. Однак на ліпному посуді домашнього виготовлення він існує значно довше. Так, відомі випадки знахідок в закритих комплексах сумісно ліпної роменської та гончарної давньоруської кераміки з манжетоподіним профілюванням вінець і з орнаментацією у вигляді багаторядної хвилі, характерної для посуду кінця X — початку XI ст. Така картина зафіксована під час розкопок деяких жител монастирища, Гочева, Горбова[18]. Аналогічні випадки мали місце і при наших дослідженнях городищ поблизу с.Ніцаха у верхів'ях Ворскли.

Наведені приклади дозволяють припускати існування якогось хронологічного періоду, коли масова продукція ремісничого виробництва гончарного посуду не могла витіснити ліпної кераміки домашнього виготовлення для задоволення повсякденних господарських потреб. Природньо, що ця остання вироблялася традиційним способом, в традиційних формах і з характерною орнаментацією, яка передавалася спадкоємне.

Слід коротко охарактеризувати співвідношення елементів та прийомів орнаментики з різними категоріями та типами волинцевсько-роменського керамічного комплексу. Майже всі категорії посуду (горщики, миски, сковорідки, диски, плошки та ін.) представлені як на волинцевських, так і на роменських пам'ятках в усіх розглянутих вище групах орнаментованої кераміки. При цьому не можна вивести якоїсь чіткої закономірності у використанні технічних засібів орнаментації відносно форм посуду та його призначення, хіба що лискування більш притаманне столовому посуду, ніж кухонному, і вкрай рідко вживається для оздоблення сковорідок. Для останніх, як і для кухонного посуду в волинцевсько-роменському комплексі найбільш вживаними є технічні прийоми вдавлювання і тиснення. Найбільша різноманітність орнаментальних композицій спостерігається на мисках і горщиках корчагоподібного типу. Інші форми оздоблювалися бідніше. Диски та сковорідки прикращавлися переважно пальцевими відбитками, пальцево-нігтевими защипами і насічною по краях; в деяких випадках бортики сковорідок орнаментувалися гребінцевим наколом,

або відбитками мотузкового штампу, в той час як лінійно-хвилястий орнамент на них трапляється дуже рідко*.

Відносно розвитку технічних прийомів орнаментики посуду в часі можна зазначити, що лискування властиве волинцевській кераміці; на роменському посуді воно вироджується в більш-менш старанне загладжування поверхні. Додамо до того ж, що найбільш провідні у волинцевському керамічному комплексі лискovані корчагоподібні горщики с високими вертикальними вінцями є зникаючою формою в роменському посуді і практично невідомі в матеріалах пізнішіх пам'яток. Не мають свого продовження у розвитку і властиві волинцевській кераміці інші форми столового посуду, орнаментовані різними комбінаціями пролискованих ліній та діагонально-перехресного лискування; вони зовсім відсутні в матеріалах пізньороменських пам'яток (верхні горизонти роменсько-давньоруських комплексів поблизу сіл Кам'яне та Горналь на Пслі, а також Ніцахи на Ворсклі).

Отже, лискування поверхні посудин і застосування цього прийому як масового засобу орнаментики є специфічною рисою саме волинцевського керамічного комплексу. Тут доцільно дещо детальніше зупинитися на появі цього прийому декорування кераміки на слов'янських пам'ятках Лівобережної України I тис. н. е. Вивчаючи технологію керамічного виробництва у Східній Європі О. П. Бобринський дійшов висновку, що у другій половині I тис. н. е. лискування як масова культурна ознака виступає «в лісній зоні — у носіїв мощинської культури, в лісостеповій і степовій зонах — у племен салтово-маяцької культури»[19]. Очевидно, в даному випадку на вряд чи можна говорити про певний вплив східно-балтської за своїм походженням мощинської культури (IV-VII ст.) на формування східнослов'янських археологічних культур Дніпровського Лівобережжя, що датуються останньою чвертю I тис. Тут крім значного хронологічного проміжку є певна географічно-ландшафтна лакуна між мощинськими та волинцевськими пам'ятками. Але найбільш важливим вважамо відсутність у матеріальній культурі обох груп пам'яток якихось рис, що свідчать про їх генетичну спорідненість. Крім того, деякі елементи волинцевської культури, зокрема кераміка в урнових трупоспаленнях, що з'являються у південних і південно-східних районах басейну Оки є абсолютно чужерідними компонентами у культурі місцевого населення, разом з тим знаменуючи початковий етап заселення слов'янами даного регіону[20]. Дуже важливим уявляється та обставина, що волинцевський посуд у згаданих районах Окського басейну з'являється разом і одночасно з роменським. Це на наш погляд є ще одним аргументом на користь культурно-генетичної спорідненості між названими групами старожитностей з одного боку, так і на певний період їхнього співіснування —ез другого. Цей період на підставі датуючих знахідок відноситься до другої половини VIII ст. І може бути основою для визначення дати

* Проте хвилястою лінеію прикрашали сковорідки, правлені на гончарному колі: уламок такої сковорідки опублікований О. В. Григор'євим (див.: КСИА.— № 175.— 1983.— Рис. 2:1). Два таких уламки виявлені нами під час розкопок роменсько-давньоруського комплексу поблизу с. Ніцаха в басейні Ворскли

початкового освоєння слов'янами Волго-Окського басейну. Цікаво, що тут в урнових похованнях трупоспалень з волинцевською керамікою відсутній високоякісний гончарний посуд з багатим орнаментом у техніці лискування. Цей факт, на нашу думку, свідчить на користь кінця VIII ст. як часу проникнення слов'ян на землі, розташовані далеко на північ від ареалу волинцевської культури, верхній хронологічний рубіж якої, як відомо, не виходить за межі VIII ст.

Наведені спостереження примушують шукати витоки техніки лискування волинцевського посуду в традиціях керамічного виробництва племен салтово-маяцької культури, носії якої займали суміжні райони Лісостепу і Степу. В умовах безпосереднього територіального сусідства неминучим було проникнення якихось окремих етнічних угруповань в райони розселення значних етно-культурних масивів. Це тим більш вірно, що таким інклюзіям сприяли відносно низька щільність населення і історичні зв'язки слов'ян Дніпровського Лівобережжя з Ірано- і тюркомовними племенами Північного Причорномор'я та Приазов'я. Тому уявляється цілком припустимим, що саме з їх середовища походять носії того культурного імпульсу, який знайшов вияв у посуді з суцільно лискованою поверхнею, та орнаментованого в техніці лискування в кераміці слов'янських пам'яток Лівобережної України. Тривалість цього імпульсу була не довгочасною і припадає скоріше за все на середину VIII ст. Посуд з лискуванням поверхні практично зникає з ужитку, в усякому разі на роменських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя.

Проте зникнення техніки лискування кераміки зовсім не свідчить про різкі суттєві зміни в етнічному складі населення, а є лише — переорієнтацією виробничих і культурних традицій. За етнографічними спостереженнями О. П. Бобринського[21]. Дійсно, кількість горщиків з лискованою поверхнею, або з лискованим декором на роменських пам'ятках невелика і має тенденцію до остаточного зникнення. Так, на Новотроїцькому городищі серед цілих форм (понад 80) горщики з лискуванням не сягають і 10%; до того ж, більшість жител, в яких вони були знайдені за сукупністю ознак відносяться до пізньоволинцевського горизонту . Такий посуд зовсім відсутній на власне роменських городищах.

З другого боку слід згадати Битицьке городище, що займає виняткове місце серед волинцсвських поселень завдяки топографії та наявності оборонних споруд, а також матеріалів, що свідчать про співіснування різнокультурних (і, мабуть, різноетнічних) елементів. Саме воно, на нашу думку було центром виробництва високоякісного гончарного посуду з суцільним лискуванням, або декоруванням в техніці лискування. Тут для згаданого інокультурного імпульсу була більш тривалою.

Аналогічна ситуація, очевидно, мала місце і на боршевських пам'ятках, де цей вплив у керамічному комплексі мав значно довший час завдяки більш тісному сусідству з алано-болгарськими племенами Подоння та Приазов'я. Так, в ряді курганних могильників з типово боршевським поховальним обрядом знайдено орнаментований лискуванням посуд разом з типово салтівськими горщиками і глечиками, також прикрашеними за допомогою лискування. Ос-

таннє може свідчити на користь фізичної присутності алано-болгар в складі слов'янського населення басейну Дону, на що вказував дослідник згаданих курганів А.З. Вінников[23].

Підсумовуючи висловлені спостереження ми доходимо висновку про наявні вагомі відмінності роменської і боршевскої кераміки з одного боку, в той час як виявліться спадковість і послідовність у розвитку орнаментації від волинцевського до роменського посуду.

В даній статті ми не розглядали класифікацію та типологію керамічних комплексів, однак'наслідки досліджень, проведених авторами в інших публікаціях дозволили встановити значний ступінь близькості між керамікою волинцевських та роменських пам'яток на Дніпровському Лівобережжі[24].

Зазначене ще раз переконує у неправомірності вживання терміну «роменсько-боршевська культура», що в кінці 40 х рр. був запропонований І. І. Ляпушкіним і став поширеним у спеціальній літературі; його навіть визнав П. М. Третьяков, який раніше чітко розмежовував роменські (сіверянські) і боршевські (вятицькі) пам'ятки[25]. В міру вивчення названих груп пам'яток більше уваги стали звертати не лише на схожі риси, але й на відмінності між ними, що стосуються найбільш суттєвих елементів культурної специфіки, а саме поховальну обрядовість, домобудування, керамічний комплекс тощо. Наслідки цих розробок примушують відмовитися від згаданого терміну, як такого, в якому некоректно поєднано археологічні пам'ятки двох різних етнографічних спільностей[26].

Якщо племінна атрибуція волинцевських і роменських пам'яток як сіверянських не викликає сумнівів, то питання про племінну приналежність боршевських пам'яток все ще лишається дискусійним. Визначення їх утруднюється тим, що в етнографічному нарисі «Повісті времінних літ» відсутня племінна назва слов'ян Подоння: виходячи лише з літопису ми повинні були б виключити басейн Дону з числа районів східнослов'янського розселення, оскільки його крайнім східним кордоном літописець назива Сулу. Між тим, хоча ще в дореволюційній історіографії Подоння вважалося слов'янським районом, суттєві протиріччя існували з питання племінної атрибуції. Більшість дослідників висловлювалися на користь сіверян та колонизації ними басейнів Дона та Воронежа (М. П. Барсов, П. П. Голубовський, Д. І. Багалі, ранні праці О. О. Шахматова, М. С. Грушевського). О. А. Спицін вважав донських слов'ян вятичами, не виключаючи проникнення в Подоння сіверян; особливу позицію зайняв М. С. Середонін, заперечуючи наявність тут слов'ян аж до XII ст.

Після відкриття та розкопок боршевських пам'яток у 20-ті рр., населення, що їх залишило, стали розглядати як вятичів (М. І. артамонов, А. В. Арциховський, О. Л. Мойгайт, Б. О. Рибаков та ін.). Проте В. В. Мавродін та 1. 1. Ляпушкін вважали боршевців особливим слов'янським племенем «славіун», що згадується в листі хозарського кагана Иосифа Хасдаю ібн-Шафруті[27]. Пізніше В. В. Мавродін визнав вятицьку приналежність боршевських пам'яток, в той час як 1. І. Ляпушкін взагалі відмовився від будь-яких спроб конкретизації з

цього питання. Утримуються від атрибуції цих пам'яток Г. Ф. Соловйова та В. В. Седов, вважаючи, що для цього недостатньо даних.

Проте, здається, що тут виявлена надмірна обережність. Нам здається що основна маса слов'ян у басейнах Дона і Воронежа була вятичами. Більшість поховань і підкурганних конструкцій боршевських могильників мають аналогії в пам'ятках басейну Верхньої Оки, вятицька племінна приналежність яких не підлягає сумнівам. Є аналогії і в керамічному комплексі пам'яток вказаних регіонів, що також стосується характеру домобудівництва та деталей особистого вбрання.

В останні роки, плідно працюючий на боршевських пам'ятках А.З. Вінников виявив серед населення Подоння угро-фінський і алано-болгарський компоненти поряд із слов'янськими переселенцями з Дніпровського Лівобережжя та середнього Подніпров'я , але основним населенням були вихідці з Окського басейну. Отже, є суттєва різниця у складі населення роменських та боршевських пам'яток.

При всій недосконалості розробки проблем ранньосередньовічних культур Східної Європи, стан вивчення слов'янських пам'яток на Лівобережній Україні у Подонні дозволяє констатувати, що вони репрезентують різні археологічні культури, з своїм особливим «обличчям». До того ж ці культури мають досить чітку племінну атрибуцію: волинцевські і роменські пам'ятки є археологічним еквівалентом сіверян на двох хронологічних етапах їх розвитку, так само як боршевські — вятичів.

Примітки

[1] *Седов В. В.* Славяне Верхнего поднепровья и Подвинья // МИА.— 1970.— № 163.
Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв.— 1982.
Русанова Я. Л. Славянские древности VI-VH вв.— М., 1976.
БерезовецД. Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси) // Автореф. дис. канд. ист. наук.— М., 1969.— 27 с.;
СміленкоА. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (П-ХШст.).— К., 1975.— 209с.;
Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— К., 1975.— 167 с.;
Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. н. е.— К., 1980.—150с.

[2] *Береэовець Д. Т.* питання про літописних сіверян // Археологія.— VIII.— К., 1952.— С. 22-44;
Ляпушкин И. И. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей // Вестник ЛГУ.— 1956.— № 20.— С. 45-60;
Ляпушкин И. И. ж. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— 328 с.

[3] *Москаленко А. Н.* Городище Титчиха.— Воронеж.— 1965.— 309 с.
Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— 311 с.

[4] *Юренко С. П.* Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.е.—К., 1985.—С. 116-125.

[5] *Ляпушкин И. И.* О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА 1947.— №9.—С. 121-136;
Ляпушкин И. И. ж. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.—№104.—382с.;
Ср.Москаленко А. Н. Вказ. праця.— С. 152-165;

Ванников А. З. Славяне Верхнего и среднего Подонья VIII-X вв. (по керамическому материалу) // Автореф. дис. канд. ист. наук.— М., 1974.— С. 24-25;

Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья...— С. 146-148.

[6]*Макаренко М. О.* Орнаментація керамічних виробів в культурі городищ роменського типу // Niederluv sbornik Prana.— 1925.— С. 323-338.

[7]*Винников А. З.* Орнаментация боршевской керамики // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.—С. 55-65.

[8] *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье...— С. 356-366.

[9] *Москаленко А. И.* Славяне на Дону.—Воронеж, 1981.—С. 106;

Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв.— С. 140-142.

[10]*Ванников А.З.* Орнаментация...—Рис. 1.— С. 56;

Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян.— К., 1965.— С. 80;

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.— С. 37;

Русанова И. П. Вказ. праця.— С. 19;

ТимощукБ. О. Слов'яни Північної Буковини V-VI ст.— К., 1976.— С. 22, 23.

[11]*Ванников А. З.* Орнаментація...— Рис. 1.

[12] *Ванников А. З.* Славянские курганы лесостепного Дона.— Воронеж, 1984.— Рис. 18, 23, 24.

[13]*Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1985.—С. 83;

Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.—С. 72-74.—Рис. 46.

[14]*Плетнева С. А.* Вказ. праця.— Рис. 46:1-36.

[15] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв.— С. 137.

[16]*Ванников А. З.* Орнаментация...— С. 60.

[17] *Сухобокво О. В.* Славяне Днепровского Левобережья...— Рис. 48:6.

[18] *Макаренко М. О.* Городище Монастирище // Наук. зб. іст. секції УАН.— 1925.— В. 29.— С. 3-23;

Григорьев А. В. Поселение у с. Горбово // КСИА.— 1983.— № 175.— Рис. 2:1 -14;

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 76.

[19] *Бобринский А. А.* Гончарство восточной Европы.— М., 1978.— С. 219.

[20]*Седов В.В.* Восточные славяне...— С. 44,45;

Никольская Т. Н. Земля вятичей (к истории населения бассейна Верхней и средней Оки в IX-XIIIвв.).М., 1981.—С. 14-40.

[21] *Бобринский А. А.* Вказ. праця.— С. 219.

[22]*Юренко С. П.* Волынцевская культура // Этнокультурная карта...— С. 122.

[23] *Винников А. З.* Славянские курганы...— Рис. 23-26; 32; 36.

[24]*Юренко С. П.* Днепровское лесостепное Левобережье в VII-VIII вв. н. э. (Волынцевская культура) // Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1983.— С. 18; Див. також: *Сухобоков О. В.* Славяне Днепровского Левобережья...— С.140-144.

[25]*Ляпушкин И. И.* О датировке городищ роменско-боршевской культуры.—С.130-136;

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной европы накануне образования древнерусского государства//МИА.—1968.—1, 152.—С. 88, 89;

Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен.— Л., 1982.— С. 132. Пор.:

Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— С. 238-251.

[26] *Москаленко А. Н.* Славяне на Дону.— С. 141-147;

Винников А. З. Славяне Вержнего и среднего Подонья....— С. 24;

Сухообоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— С.146;

Седов В.В. Восточные славяне...— С. 138-140; 142.

[27]*Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины.— Л., 1940.—С. 57;

Ляпушкин И. И. Славяно-русские поселения на Дону и Тамани по археологическим данным // МИА, 1941.— № 6.— С. 239.

[28] *Винников А. З.* Славянские курганы...— Табл. III:4.— С. 177, сл.

Слов'янська община
(за матеріалами поселення Рашків I)

Я. В. Баран

Дослідження останніх десятиліть значно поповнили джерельну базу слов'янської археології. Особливо це стосується повністю розкопаних поселень, широкі інформативні можливості яких дають змогу застосувати нові підходи до вивчення проблеми розвитку слов'янських та інших землеробських суспільств в Європі у додержавний період.

Базою для розробки необхідної для цього методики стали матеріали селища Рашків 1 на Середньому Дністрі, що відноситься до культури Луки-Райковецької. Тут було відкрито 80 напівземлянок. 30 з них взаємно перекриваються. Чітка стратиграфія жител у поєднанні з керамічними комплексами дозволяє виділити на поселенні чотири будівельні горизонти, що відповідають трьом хронологічним етапам розвитку слов'янської ранньосередньовічної кераміки регіону. Перший етап А відноситься до заключної фази празької культури, другий — Б і третій — В відповідно до ранньої і пізньої фаз культури Луки-Райковецької. Розроблена на даний час хронологічна схема дозволяє продатувати об'єкти етапу А — VII ст., етап Б — VIII ст., і В — IX ст.[1]. Уточнення цього датування за допомогою археомагнітного методу дало можливість визначити хронологію етапу А на поселенні в рамках другої половини VII ст., етап В — другою половиною VIII ст.— початком IX ст. При цьому на етапі Б виділяються два будівельні горизонти, а на етапах А і В — по одному.

Всі житла на поселенні поділяються на VII територіальних груп, що включають різночасові будівлі. Одночасові ж будівлі складають підгрупи. Наприклад на етапі А буде три підгрупи: А1 — житла №№ 16, 22, 24, 25, 27; А2 — №№ 33, 34, 36, 40; А3 — №№ 50, 53, 56, 62 (Рис. 1).

Вивчення принципів взаєморозташування жител в групах дозволило виявити певні планувальні закономірності.

Перша з них, названа нами системою діагональних прив'язок, полягає в тому, що пізніші житла у переважній більшості певним чином планіграфічно зв'язані з більш ранніми. Вони орієнтовані так, що лінія, проведена через кут, в якому розташована піч і протилежний за діагоналлю кут, впирається в один із кутів більш раннього житла. Тобто, при побудові нового житла, розбивка

©Я.В.БАРАН

цих двох кутів робилась так, що вони лежали на одній лінії з якимось із кутів більш раннього житла,— тим же методом, яким при археологічних розкопках розбивають нові квадрати. Таким способом на поселенні зв'язано 53 будівлі з 80. З них 35 відносяться до різних, але завжди послідовних етапів. Підтверджена стратиграфічне, ця закономірність може бути використана як хронологічний показник.

Друга закономірність базується на тому, що одночасові житла, збудовані близько, майже завжди розташовані так, щоб не закривати одне одному ту частину стіни, до якої прилягає задня стінка печі і в якій, напевно, було вікно.

Третя закономірність полягає в тому, що, забудова переважно провадилась за груповим принципом.

Аналіз системи діагональних прив'язок, що зв'язували пізніші житла з ранішими, приводить до висновку, що вона, по суті, фіксувала зв'язок між старшими і молодшими поколіннями — між батьками і дітьми, тобто являє собою спосіб фіксації прямої родинної лінії. Цей висновок, поряд з розрахунками можливого строку існування слов'янської напівземлянки, дає можливість розробити схему зміни поколінь відносно жител. Вказані розробки, в поєднанні з виявленими закономірностями в плануванні поселення Рашків 1, лягли в основу планіграфічного аналізу і за допомогою археомагнітного датування дозволили створити цілісну шкалу мікрохронології житлових об'єктів поселення[2].

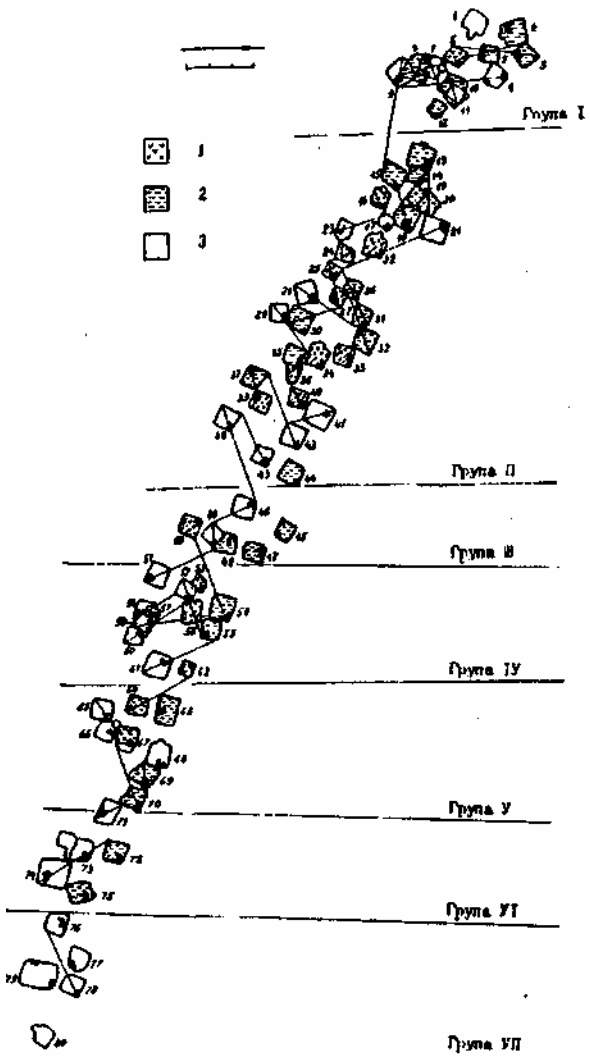

Рис. 1. Розташування жител на поселенні Рашків I по групах. Підсистема діагональних прив'язок.

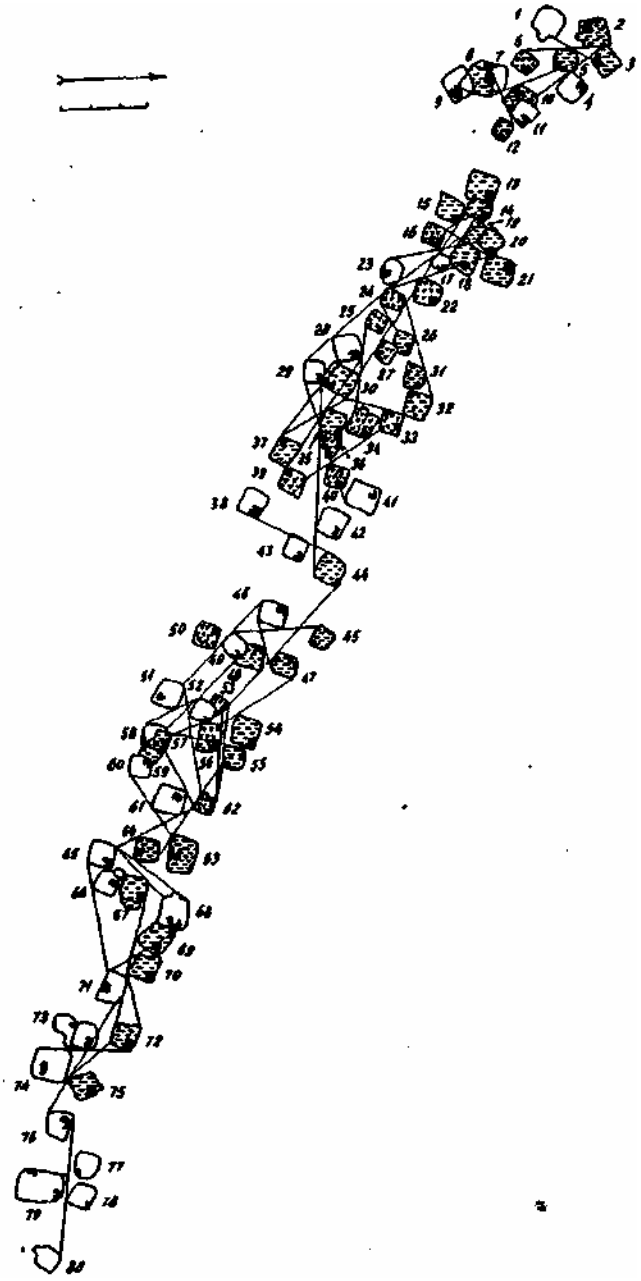

Рис. 2. Розташування жител на поселенні Рашків I. Підсистема лінійно ув'язаних дугоподібних структур.

У свою чергу, мікрохронологія будівель проявила систему в інших лінійних зв'язках, що охоплюють всі будівлі поселення, коли на одній лінії виявляються кути або стіни кількох (але не менше трьох) одночасових або різночасових жител, їх розгляд у вузьких хронологічних рамках надав можливість зафіксувати постійне повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями. Таким чином була виявлена ще одна — четверта закономірність, яка впливала на розташування будівель, її ми назвали системою лінійно ув'язаних дугоподібних структур або лінійно-радіальною (Рис. 2).

Оскільки перша з описаних закономірностей (система діагональних прив'язок) шляхом певного взаєморозташування жител фіксувала пряму родинну лінію, логічно припустити, що остання, за тим самим принципом фіксувала бічну лінію (брати, дядьки, племінники) родинних зв'язків, а обидві разом вони являють собою підсистеми — складові частини єдиної системи, що обумовлю-

вала розташування кожного житла відносно інших у часі й просторі, визначаючи таку структуру забудови, яка була, по суті строго фіксованою генеалогією. При цьому постійне відтворення дугоподібних структур з трьох — шести жител, мешканці яких були зв'язані лініями прямих та бічних родиннних зв'язків, вказує на те, що вони являли собою основну мікроструктуру суспільства — сім'ю. 1 це була так звана велика сім'я.

Елементи вказаної системи виявлені не тільки на пам'ятках Луки-Райковецької. Спроби дослідників застосувати розроблену нами методику також дали позитивні результати .

Система або її елементи рельєфно проявляються на вивчених нами планах поселень таких культур як зарубинецька, зубрицька, північна група черняхівської культури, київська культура, пеньківська, празька, роменська, а також на Східному городищі поблизу хутора Монастирьок у VIII-X ст. та в давньоруськихй час (XII-XIII). Крім того вона функціонувала на слов'янських пам'ятках Польщі, Словаччини, Чехії, Німеччини. На германських поселеннях вона виявлена у Данії та Нідерландах, а у Німеччині система застосовувалась задовго до появи германців. Вона виявлена на селищі Перлеберг, що відноситься до пізньої доби бронзи. Якщо погодитись з дослідниками, які розглядають культуру полів поховань, до котрої належить поселення Перлеберг як один із головних елементів, що лежали в основі кельтської культури, то не виключено, що і до германців, і до слов'ян лінійна система прийшла різними шляхами і в різний час, але з одного й того ж джерела — від кельтів. В Україні ця система з'являється вперше тільки на зарубинецьких пам'ятках, і саме ця культура виявляє ознаки потужних латенськоих впливів[4].

Осмислення всіх цих фактів вимагає звернутися до загальнотеоретичних проблем розвитку общини.

Останнім часом значних успіхів у вивченні первісності досягла етнографія, де розроблені загальноприйняті у нас схеми періодизації первісної історії, виділені етапи її розвитку, подані теоретичні обгрунтування форм суспільних зв'язків, які відповідають цим етапам. Саме успіхи етнографії стали поштовхом і методичною основою для пошуків єдиних критеріїв у вивченні общини на археологічному матеріалі. Однак ці критерії, що спираються в основному на вивчення планування поселень грунтуються на чисто зовнішніх формальних ознаках і внаслідок цього не зовсім адекватно та повно відображають суть явища. Та й планування майже зовсім не диференціюється. Одні й ті ж планувальні структури, з дуже незначними відмінностями, можна знайти на всіх територіях розселення слов'ян, починаючи з рубежа нашої ери і закінчуючи першими століттями II тис. Саме в результаті цього виникла ситуація, коли слов'янська община другої половини I тис. н. е. характеризується як перехідна від великосімейної до власне сусідської і в той же час визнається, що за основними ознаками вона не відрізняється від общини першої половини I тис. Влас-

*Див.статтю Д.Н. Козака у цьому ж збірнику.

не, основний висновок заперечити не можна, оскільки він повністю відповідає логіці розвитку історичного процесу, але в той же час мало що додає до наших знань про його специфіку та форми. Адже етнографія оперує категоріями родинних зв'язків, а археологія — такими поняттями як «житло», «група жител», які самі по собі не можуть бути адекватним відображенням родинних зв'язків. Завдання дещо полегшується з відкриттям системи лінійних зв'язків, які ми інтерпретуємо як фіксацію зв'язків генеалогічних. У зв'язку з цим, для пошуку витоків лінійної системи необхідно розглянути етнографічні матеріали до цієї теми.

Як засвідчують дослідження, вже починаючи з неоліту в родовій організації виділяються ієрархічні ступені. Основними з них є рід і лінідж. Причому в лініджі, на відміну від роду, походження ведеться від реального предка і певним чином фіксується, оскільки може бути простежене і встановлене .

Оскільки проблема виникнення лініджів досліджена недостатньо, запропонуємо свій варіант її вирішення.

На нашу думку, в основі цього явища лежало становлення відтворюючого господарства, яке за складністю виробничого процесу і рівнем відповідальності виробника значно перевищувало господарство на рівні самого лише присвоєння. В цій ситуації широке коло членів роду поділяється на більш вузькі колективи — лініджі. Таким чином, якщо раніше в силу давніх традицій право на частку продукції мав кожен член роду лише в силу своєї приналежності до нього, то тепер право на цю частку має тільки член лініджу і лише в межах даного лініджу. Це значно підвищувало відповідальність і продуктивність кожного виробника. Поява лініджів вимагала і певної форми фіксації членів цього утворення. Такою формою стала вертикальна родинність, на відміну від горизонтальної, що зв'язувала всіх членів роду в ранній общині. Але з появою вертикальної родинності горизонтальні родинні зв'язки не зникли. Отже, з виникненням лініджів на місці однієї з'явились дві системи зв'язків: родова і родинна. Коли з часом виник унілокальний парний шлюб і лініджі за рахунок включення до їх складу родичів за шлюбом перетворилися на великі сім'ї, побудовані на тому ж принципі генеалогічної родинності, це не скасувало факту, що члени цих сімей у своїй сукупності складали роди і, отже, були спільними власниками родової землі, яку вони, починаючи з часу виникнення лініджів, обробляли відособлено. Не викликає сумніву, що великі сім'ї за своїм чисельним складом і виробничим потенціалом були різними і виробляли різну кількість продукції. Але оскільки власниками землі були всі члени роду, що входили до різних сімей, вони претендували на надлишкову частину цієї продукції. Потрібен був механізм перерозподілу.

Широкі етнографічні дослідження, проведені західними вченим, засвідчили у більшості народів світу на додержавному етапі їх розвитку такої форми соціальної організації, основною функцією якої був саме перерозподіл (редистрибуція) надлишкової продукції. В англомовній літературі ця організація отримала назву «протодержава-чіфдом», що дослівно значить «вождівство»[6]. Суть її механізму полягає в тому, що люди, які надавали найбільшу кількість

продукції для редистрибуції, значно підвищували цим свій престиж серед всіх членів роду, а тим самим і престиж представленої ними генеалогічної лінії. Саме з таких здібних і удачливих господарів обиралися лідери, яким довіряли перерозподіл надлишкової продукції в рамках характерного для вождівства феномену влади — власності.

Оскільки первісний світогляд розглядав успіхи лідерів як результат допомоги вищих сил, відбувалась сакралізація найбільш видатних. Причому вважалось, що сприяння духів розповсюджується на тільки на лідера, а й на його родичів та нащадків — генеалогічну лінію. З нерівності цих ліній виникав так званий «конічний клан», на вершині якого стояв сам сакралізований лідер, а ранги і статуси всіх інших визначалися ступенем генеалогічної близькості до нього. Тобто відбувалася обов'язкова фіксація та постійний поділ прямої та бічних ліній родинних зв'язків[7]. Очевидно, саме це і засвідчує планування поселення Рашків 1.

Доказом чіткого розмежування прямої і бічної родиних ліній може служити ситуація, яку спостерігаємо на початковому етапі існування поселення. Розглядаючи підгрупи жител на етапі А, можна побачити, що у всіх трьох підгрупах цього етапу простежується єдина закономірність: на одній лінії лежать всі будівлі підгрупи, за виключенням одного житла в кожній з них. В підгрупі А1 — це житло № 25, А2 — № 36, А3 — №50 (Рис. 2). Останню підгрупу ми розглядати не будемо, оскільки в ній житла не зв'язані в підсистемі діагональних прив'язок. А ось у двох попередніх — кожне із названих жител лежить саме посередині між будівлею, до якої воно прив'язане діагоналлю, і напівземлянкою, що прив'язана тим же способом до нього (Рис. І). Житла, які ми розглядаємо — ранні, тобто побудовані першими переселенцями. Безперечно — ця група сімей, що прийшла на необжите місце, включала *і* дорослих дітей (якщо не самих лише дорослих), яким потрібні були окремі житла. Тому, якщо розглядати напівземлянки № 27 у підгрупі А1 № 34 в підгрупі А2 як житла батьків, то, відповідно, будинки № 25 і № 36, які належали їхнім дорослим дітям, не могли бути з ними зв'язані в підсистемі, що фіксує бічну родинну лінію. Тому вони і опинилися на певній відстані від лінії, що зв'язувала всі будівлі кожної з двох підгруп (великих сімей). На момент, коли з'явилися житла № 24 в підгрупі А1 і № 40 у підгрупі А2, які вже були побудовані внуками першопоселенців, самі вони, напевно, вже померли, і в житлаі №№ 27 і 34 жили їх молодші діти — дядьки внуків, тобто бічні родичі. Тому будинки останніх лежать з ними на одній лінії. Вловити цю особливість було дуже важливо саме на початковому етапі існування поселення, оскільки надалі з його ростом і появою, через неспівпадання ритму зміни поколінь і жител багатолінійної схеми ув'язки будівель, цей нюанс майже втрачається. Можна лише відзначити, що в flux випадках, коли напівземлянки, зв'язані діагональними прив'язками, опиняються ще й на одній осі, це, як правило, відбувається через певний проміжок часу після побудови більш раннього із цих жител, коли в ньому вже живуть не батьки, а молодші брати мешканців більш пізнього. Чіткий розподіл у фіксації прямої і бічної родинних ліній спостерігається вже на

найбільш ранній із згаданих пам'яток — поселнні Перлеберг, де раннє житло № 1 (за присвоєною нами нумерацією) ув'язується з групою діагональне прив'язаних до нього будівель лише після появи найпізніших із них, у даному випадку житла № 5 (Рис. 3).

Спираючись на всі ці факти, можна зробити висновок, що виникнення лінійної системи пов'язане саме з функціонуванням конічного клану, який лежить в основі тієї форми соціальної організації, що названа вождівством. Отже, проведений вище аналіз наявного матеріалу свідчить, що вождівство є прямим наслідком появи великої сім'ї і виникає як форма перерозподілу надлишкового продукту, що виробляється в рамках різних великосімейних колективів, а значить є таким же універсальним явищем в розвитку соціальної організації людства як і велика сім'я. Тобто вождівство є універсальною формою суспільної організації додержавного етапу розвитку практично всіх народів світу. І в історії кожного з них можна говорити про епоху вождівства в тому ж розумінні в якому в історіографії радянського періоду вживався морганівський термін «воєнна демократія», що робить акцент на інших аспектах одного і того ж явища.

Виходячи з такого розуміння процесів суспільного розвитку, приходимо до висновку, що на території України з найдавніших часів безліч разів виникали і гинули протодержавні об'єднання, аж поки не з'явилась перша держава — Київська Русь.

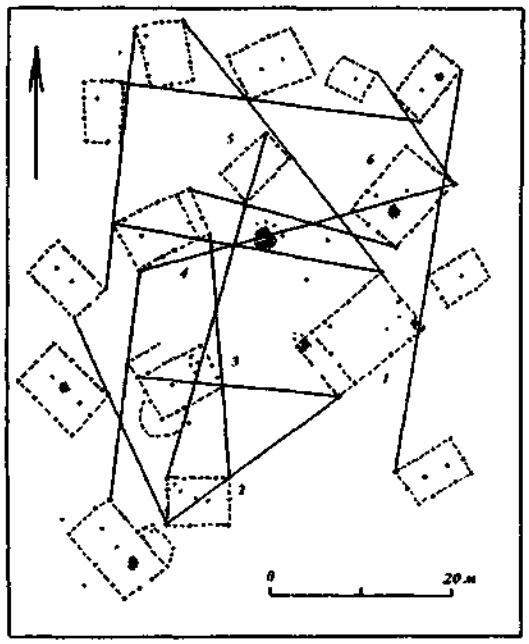

Рис. 3. Лінійна система на поселені Перлеберг у Німеччині (за В. Богмом).

Археологічним свідченням цього у слов'янський період може бути гніздове розташування поселень, характерне для всіх слов'янських культур, починаючи від зарубинецької, що точно відповідає етнографічним описам простих вождівств. Важливе значення для їх вивчення мають матеріали, здобуті Б. О. Тимощуком в ході дослідження східнослов'янської общини VI-X ст. Дослідник узагальнив результати вивчення 36 гнізд поселень на території Українського Прикарпаття. При цьому він виходив із того розуміння, що гніздо поселень являє собою общину. З урахуванням досягнень сучасної етнографії гніздо поселень виступає в ієрархії общин як община максимальна або соціальний організм. Отримані ж нами свідоцтва функ-

ціонування конічного клану в рамках такого організму дозволяють розглядати його як просте вождівство.

До одного з таких гнізд поселень — простих вожвств — входить і селище Рашків 1. На цьому виявлені дугоподібні або лінійно-радіальні структури, що являли собою велику сім'ю, яка протягом всього додержавного періоду слов'янської історії являє собою головну виробничу ланку суспільства.

Як було вказано вище, ми виділили на Рашкові 1 територіальні групи. Необхідно відзначити, що межі між ними мають дуже умовний характер, а дугоподібні структури переплітаються між собою, зливаються, перетікають одна в одну, утворюючи одну нерозривну тканину і, разом з тим, складаючи неначе фігури візерунку на цій тканині. При цьому кожна фігура має і самостійне значення, але в той же час втрачає сенс поза всім візерунком.

Вважаємо, що це порівняння більш-менш точно відображає становище великої сім'ї в рамках вождівства, коли вона з одного боку, безумовно, має важливе самостійне господарське значення, але з другого — тисячею ниток зв'язана з подібними до себе, без яких її існування втрачає сенс. Отже община виявлена на поселенні Рашків 1 являє собою класичний зразок т. зв. первісної сусідської общини. Що стосується власне сусідської общини, то роботами етнографів доведено, що цей тип общини, а отже, і економічно самостійна мала сім'я може виникнути лише після появи держави, а до цього вона неможлива ні теоретично, ні практично . Це значить, що пошуки ознак малої сім'ї на археологічному матеріалі у додержавний період є безперспективними, а марксистська історична схема у своїх вузлових моментах не витримує перевірки новітніми фактами.

Примітки

[1] *Тимощук Б А., Русанова И.П., Михайлина Л.П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА.— 1981.— № 2.— С. 80-93.

[2] *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків 1) // Автореф... дис. канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 7.

[3] *Там же.— С.* 8.

[4] *Там же.*

[5] *Дрэгер Л.* Линидж // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура.— М., 1986.— С. 80;

Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев — скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 359.

[6] *Васильев Л. В.* Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // НАА.— 1980.— № 1.— С. 172-186;

Васильев Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // НАА.— 1981.— №6.—С. 157-175.

[7] *Firth R.* We the Tikopia.— london, 1938.— P. 344-372.

[8] *ТимощукБ. А.* Восточнославянская община VI-X вв. н. э.— М., 1990.

[9] *Куббель Л. Е.* Возникновение частной собственности, классов и государства // История первобытного общества. Эпоха классообразования.— 1988.— С. 249, 250.

Об исторической судьбе восточнославянских древностей (типа Луки-Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье)

Н. П. Тельнов

На территории Молдовы известно около 140 памятников VIII — начала X вв. н. э. Почти на 30 из них проведены раскопки. Анализ этих памятников показывает, что в культурном отношении они образуют однородные древности, которые по всем показателям могут быть отнесены к одной археологической культуре. Эти древности принадлежат к восточнославянской культуре, распространенной между Днепром на востоке и Карпатами на западе, Припятью на севере и Нижнем Дунае и Черным морем на юге, получившей название типа Луки-Райковецкой. О единстве черт этой культуры убедительно свидетельствуют типы поселений, жилищное строительство, керамический материал, погребальный обряд и т. д. Единство археологической культуры Луки-Райковецкой, в ареал которой входит и Днестровско-Прутское междуречье, обсуловлено общностью исторических судеб ее носителей[1].

За более чем сорокалетний период исследований славянских памятников в Молдове накоплен значительный источниковедческий материал, весьма важный для освещения основных этапов развития материальной культуры славян в регионе и в значительной мере для воссоздания исторического прошлого восточного славянства вообще[2].

Наибольшую трудность при изучении восточно-славянских древностей типа Луки-Райковецкой Днестровско-Прутского междуречья вызывает определение их хронологии. Незначительное число датированных находок, притом часто имеющих широкую дату, не позволяет определить только по ним четкие хронологические границы памятников. Поэтому для датировки приходится использовать массовый керамический материал из закрытых комплексов, эволюция которого позволяет выяснить относительную последовательность сооружений. Эта последовательность подтверждается стратиграфическими данными, некоторыми находками датирующих вещей и аналогиями с хорошо датированными комплексами других регионов распространения восточнославянской культуры типа Луки-Райковецкой.

Типология керамики, основанная на форме и пропорциях сосудов, на про-

© Н.П.ТЕЛЬНОВ

филировке их верхней части, технологии изготовления и орнаментации, позволяет сопоставить материалы отдельных закрытых комплексов и выделить среди них более или менее синхронные древности. Таким образом, по имеющимся данным можно проследить эволюцию керамики. Развитие посуды шло от стройных профилированных сосудов, имеющих прямой или слегка отогнутый короткий венчик, относящихся к пражско-корчакскому типу, к сосудам более профилированным, с более отогнутым венчиком, относящимся к культуре типа Луки-Райковецкой. При этом выяснилось, что смена вариантов посуды происходила постепенно и поэтому датировку проводить можно не по отдельным фрагментам керамики, а по сочетанию вариантов горшков в комплексах. Проведенные исследования позволили создать следующую периодизацию восточнославянской культуры типа Луки-Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье, которая находит определеннное подтверждение и в других регионах распространения этой культуры.

Первый приод — конец VII — VIII вв.— относится к ранней фазе культуры типа Луки-Райковецкой. В это время происходит постепенное изменение черт в керамике пражско-корчакского типа и появление посуды ранней фазы типа Луки-Райковецкой. Синхронные этому периоду древности выделены и на других территориях распространения культуры типа Луки-Райковецкой также как древности ранней фазы этой культуры или типа Сахновки[3].

Следующий период — конец VIII-IX вв.— относится к средней фазе культуры типа Луки-Райковецкой. При сохранении основных типов посуды, практически неизмененными в этот период, она остается в подавляющей своей массе лепной и богато орнаментированной.

Последний период — конец IX — начало X в.— относится к поздней фазе культуры типа Луки-Райковецкой. В это время наряду с лепной посудой появляется раннегончарная, которая со временем вытесняет лепную.

Последний этап развития культуры в регионе имеет свою специфику, на которой следует коротко остановиться. Необходимость в этом вызвана важностью выяснения исторической судьбы восточнославянских древностей типа Луки-Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье.

Вопрос о соотношении восточнославянских древностей типа Луки-Райковецкой с последующими решается в основном неоднозначно. Все исследователи видят между ними и древнерусской культурой генетическую связь. Наиболее аргументировано переход от восточнославянской культуры к древнерусской показала И. П. Русанова[4]. На территории Северной Буковины этот процесс прослежен Б. А. Тимощуком[5]. Ряд работ, посвященных в той или иной мере этой проблеме, появился в последнее время[6].

Территория Днестровско-Прутского междуречья в этом отношении не была исключением, но заключительный этап развития восточнославянской культуры типа Луки-Райковецкой здесь имел некоторое своеобразие. Оно выражалось в том, что рассматриваемые древности в данном регионе, являясь подосновой древнерусской культуры, внесли определенный вклад и в формирование

балкано-дунайской культуры. Если вопрос о генетической связи памятников типа Луки-Райковецкой с древнерусской не вызывает у исследователей сомнения, то соотношение этих древностей с балкано-дунайской культурой не решается так однозначно. Это связано в большей степени со слабой изученностью самой балкано-дунайской культуры на указанной территории, с неразработанностью ее хронологии, с отсутствием надежной аргументации ее этнического определения. Особого внимания в связи с этим заслуживает вопрос генезиса балкано-дунайской культуры, но он далек от разрешения. Существующие точки зрения по этому вопросу не удовлетворяют в полной мере исследователей, ибо они все или почти все были высказаны в основном или интуитивно, или без должного анализа материала и часто являлись противоположными[7]. Даже само понятие балкано-дунайской культуры является весьма условным и неопределенным. Разные исследователи относят к ней различные памятники.

По общепринятой сейчас точке зрения в Днестровско-Прутском междуречье на рубеже IX-X вв. складываются две культуры. В северной части региона, примерно от устья реки Реута распространяется древнерусская культура, южнее в большей степени распространена балкано-дунайская[8]. Вполне понятно, что четкой границы между ними не было, а наблюдалась взаимная инфильтрация поселений. В центральной части Молдовы образовалась так называемая контактная зона, для которой характерно не только чересполосное расположение поселений, но и определенное взаимовлияние культур. Более всего это отразилось на керамическом материале. Вообще же можно отметить, что балкано-дунайская культура в Днестровско-Прутском междуречье не отличается таким стабильным однообразием как древнерусская. На наш взгляд, она может быть подразделена как в территориальном, так и в культурно-хронологическом отношениях. Не касаясь сейчас всех этих вопросов, кратко отметим то общее, что ее определяет. Топография поселений этой культуры остается такой же, как у памятников типа Луки-Райковецкой и древнерусских. Исключение составляет почти полное отсутствие укреплений. В подавляющем большинстве памятники балкано-дунайской культуры многослойны, и ранний подстилающий слой представлен культурой типа Луки-Райковецкой. Это хорошо прослежено на таких широко раскопанных памятниках как Калфа, Ханска и др. Жилищами на этих поселениях служат квадратные и прямоугольные полуземлянки, которые от полуземляночных жилищ Луки-Райковецкой и древнерусских не отличаются ни по площади и глубине, ни по конструкции стен. Наблюдается отличие в основном в конструкции отопительного устройства. Печи в жилищах балкано-дунайской культуры разнотипны часто даже на одном поселении. Среди них наряду с печами-каменками бытовали глинобитные, подбойные, подбойные в кубовидных останцах, расположенных в углу жилища, открытые очаги, сочетание очага с печью.

Наибольшее же отличие наблюдается в керамике. Ранняя круговая керамика близка древнерусской по форме, фактуре и орнаментации, но со временем она приобретает черты южнославянской керамики. Распространение па-

мятников с материальной культурой южнославянского облика хронологически совпадает со временем наибольшего усиления Первого Болгарского царства в годы правления царя Симеона (893-927).

Несмотря на то, что в распоряжении исследователей нет бесспорных доказательств непосредственной связи этой культуры с влиянием экспансии Первого Болгарского царства, синхронность их распространения со временем продвижения болгар на север и заметная близость этой культуры синхронной культуре Северо-Восточной Болгарии позволили охарактеризовать ее как культуру Первого Болгарского царства[9].

Иными словами, появление балкано-дунайской культуры связывается с расширением политического, экономического и культурного влияния Первого Болгарского царства.

Древнерусская культура в регионе, как уже было сказано, отличается однородностью. Практически все категории материальной культуры типа Луки-Райковецкой существуют почти в неизмененном виде в древнерусской культуре X в. Без изменений остаются типы поселений, типы жилищ, отопительным устройством в которых неизменно остается печь-каменка, и т. д. Изменения претерпевает керамика, которая становится гончарной и полностью вытесняет лепную. Но и в гончарной керамике преобладают два типа горшков, которые характерны и для лепной керамики типа Луки-Райковецкой. Наглядно эволюция керамики прослежена на поселении Скок. Корреляция комплексов керамики с этого поселения показывает, что лепные сосуды поздней фазы Луки-Райковецкой помимо изменения профилировки и наличия богатого орнамента сначала реже, потом чаще носят следы подправки на круге. Это заметнее прослеживается в верхней части горшков. Затем появляются раннегончарные грубые сосуды, которые изготовлены из теста, не отличающегося от теста лепных горшков, и поэтому по внешнему виду они мало отличаются от посуды, изготовленной вручную. Но затем, благодаря технологическим навыкам, начинают изготовлять более совершенные раннегончарные горшки. В их формовочную массу уже добавляют более мелкие примеси, сосуды становятся более тонкостенными и прочными, усложняется конфигурация венчика, появляется симметричный орнамент. Появившись в самом конце IX в., гончарная посуда некоторое время употребляется вместе с лепной и лишь с начала X в. начинает преобладать над ней.

Следует отметить, что пропорции двух типов лепных горшков повторяются и в раннегончарной древнерусской керамике. Неизменным в это время оставался и ассортимент посуды и почти не изменялись формы мисок, сковород и жаровен. Больше изменились венчики и орнаментация сосудов. Наиболее наглядно, кроме поселения Скок, этот процесс перерастания восточнославянской керамики типа Луки-Райковецкой в древнерусскую прослеживается на материалах таких поселений как Глинжены V, Речула, Рудь и некоторых других. Такая же последовательность развития славянской керамики, как уже было

сказано, характерна и для других районов распространения поселений с керамикой типа Луки-Райковецкой[10].

Аналогично шла эволюция керамических комплексов и на тех поселениях, где керамика типа Луки-Райковецкой на последней стадии развития была осложнена южными элементами и возникли памятники контактной зоны между древнерусской и балкано-дунайской культурами. Гончарные горшки здесь также сначала были более грубы и примитивно сделаны, повторяли по фактуре и форме лепные горшки поздних вариантов, затем появились более тщательно сделанные сосуды с усложненным венчиком и специфическим орнаментом. Этот процесс наиболее наглядно прослеживается на таких памятниках как Ханска, где наиболее ранние жилища балкано-дунайской культуры были с печами-каменками, как и предшествующие им на этом поселении жилища с керамикой типа Луки-Райковецкой; городище Калфа, где большинство балкано-дунайских жилищ так же, как и более ранние на этом поселении, отапливались печами-каменками. Интересное в этом плане поселение с керамикой типа Луки-Райковецкой исследовано на самом юге региона, на Днестровском лимане у с. Шабо[11].

Мнение о том, что балкано-дунайская культура в регионе развивается на основе культуры типа Луки-Райковецкой, высказывалось и ранее некоторыми исследователями[12], но противоречивость их суждений на этот счет не позволяет иметь четкое представление в этом вопросе.

Таким образом в VIII-IX вв. в изучаемом районе существует однородная славянская материальная культура типа Луки-Райковецкой. При сравнительно-типологическом анализе можно сделать вывод об отсутствии четко выраженных локальных особенностей в развитии памятников этой культуры исследуемого региона. Ее развитие проходило так же, как и в других районах распространения культуры типа Луки-Райковецкой. Но в конце IX — начале X в. она в северной части междуречья эволюционизировала в древнерусскую, в южной — на ее основе складываются памятники контактной зоны, которые исследователи часто относят к балкано-дунайской культуре.

Примечания.

[1] *Русанова И. П.* Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ EI-25.—1973.—99с.

[2] *Тельнов Н. П.* Некоторые итоги и задачи изучения славянской культуры VI-IX вв. на территории Молдавии // Археологические исследования в Молдавии в 1983 г.— Кишинев, 1988.— С. 3-19.

[3] *Тимощук'Б. О.* Слов'яни Північної Буковини У-IX ст.— К., 1976.— 176 с.;
Русанова И. П. Указ. соч.— С. 21;
Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (V-VH ст. н. е.).— К., 1975.— 152 с.;
ПриходнюкО.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е.— К., 1980.— 150с.

[4] *РусановаИ. П.* Указ. соч.— С. 10-16.

[5] *ТимощукБ. О.* Указ, соч.— С. 98-99.

[6] *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— 148 с.;

МихайлинаЛ. П. Славянские древности Верхнего Попрутья VIII-X вв. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1984.— 25 с.;

МихайлинаЛ. П., ТимощукБ. А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-Хвв.//Славяне на Днестре и Дунае.—К., 1983.—С. 205-219.

[7] *Чеботаренко Г. Ф.* К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья // Этническая история восточных романцев.— М., 1979.— С. 86-105;

Чеботаренко Г. Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. Кишинев, 1982.— 73 с.;

Хынку И. Г. К вопросу расселения тиверцев и уличей в Поднестровье // Юго-Восточная Европа в средние века.— Кишинев, 1972.— С. 159-175;

Плетнева С. А. Балкано-дунайская культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.— М., 1981.— 301 с.

[8] *Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф.* Памятники древних славян (VI-XIII вв.) // Археологическая карта Молдавской ССР.— Вып. 6.— Кишинев, 1974.— 133 с.

[9] *Чеботаренко Г. Ф.* Калфа — городище VIII-X вв. на Днестре.— Кишинев, 1973.— 115с.

[10] *Русанова И. П.* Указ, соч.— С. 10-16.

[11] *СмиленкоА. Т., Козлов В. И.* Славянское поселение конца I тысячелетия н. э. у с. Шабо на Днестровском лимане // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье.— Кишинев, 1985.— С. 119-136.

[12] *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Археология Румынии.— М., 1973.— 411 с.;

Чеботаренко Г. Ф. Материалы к археологической карте памятников VIII-X вв. южной части Прутско-Днестровского междуречья // Далекое прошлое Молдавии.— Кишинев, 1969.— С. 211-229.

Про пограниччя Болгарії і Русі в раннє середньовіччя

А. Т. Сміленко

В історичній літературі поширене визначення північно-східного кордону середньовічної Болгарії періоду Першої Болгарської держави (т. зв. Першого Болгарського царства) 681-1018 рр. по р. Дністер. Подібне визначення зустрічається в багатьох спеціальних і узагальнюючих працях і нерідко на історичних картах.

Останнім часом значну увагу північно-східному кордону середньовічної Болгарії приділяють болгарські вчені[1]. Зокрема, дослідженню території і кордонів середньовічної Болгарії присвятив спеціальну монографію П. Коледаров . В цій праці автор розширює територію Болгарської держави до нижнього Дніпра. На думку П. Коледарова, кордонами середньовічної Болгарії були не лінії, а широкі смуги або області, що оточували її, населені союзними племенами, зобов'язаними обороняти ці області від ворожих нападів. Ці зони, що не були густо населені, включені згаданим автором до території Болгарської держави. На північному сході подібною прикордонною смугою була степова зона між гирлом Дунаю і нижнім Дніпром, де кочували споріднені праболгарські племена, а в X ст. розселились союзні Болгарії печеніги. На думку П. Коледарова, це дає підстави вважати, що протягом всього періоду існування Першої Болгарської держави її північно-східний кордон сягав нижнього Дніпра.

З боку російських істориків подібне твердження викликало сумніви. Так, Г. Г. Літаврін вважає питання про зону праболгарського впливу на чорноморське узбережжя на схід від Дністра дискусійним, на його думку, північно-східним рубежем Болгарії, очевидно, був Дністер[3]. Кордони Болгарії протягом тривалого періоду існування Першої Болгарської держави зазнавали змін, їх розвиток докладно вивчено П. Коледаровим. Проте на його думку, північно-східний рубіж Болгарії протягом зазначеного періоду лишався незмінним.

Нагадаємо дані писемних і археологічних джерел про північно-східний рубіж Болгарії періоду Першої Болгарської Держави. Перемістившись під натиском хозар із Приазов'я до Дунаю в 70-і роки VII ст., праболгари-уногундури на чолі з ханом Аспарухом спершу зайняли місцевість, що називалась Онгл. Існують різні думки відносно локалізації цієї місцевості. Значна частина

© А.Т. СМІЛЕНКО

дослідників розміщує Онгл на лівому березі Дунаю в степах Буджака. Після переможної битви з Візантією праболгари в 681 р. одержали від імперії землі для їх поселення в Нижній Мезії та Малій Скіфії на правому березі Дунаю, де праболгари і слов'яни-склавини створили Болгарську державу. Після цього частина праболгарських племен продовжувала кочувати на лівому березі Дунаю та далі на схід в степах Причорномор'я та Подніпров'я.

В цих областях відомий ряд пам'яток кінця VII — початку VIII ст., що відображають боротьбу місцевих племен з Хозарським каганатом, влада якого поширилась в цей час на народи Північного Причорномор'я. До цих пам'яток належать поодинокі поховання вождів і воїнів — Глодоси, Келегеї, Нові Сенжари та ін[4]. Відносно їх етнічної належності висловлювались різні думки, болгарські вчені вважають їх праболгарськими.

До цього ж часу відноситься відомий Перещепинський скарб. Останнім часом він привернув велику увагу у зв'язку з розшифруванням грецьких монограм на перснях, що входили до складу скарбу. Прочитання на одному з перснів імені хана Кубрата дозволило 1. Вернеру визначити Перещепинський скарб як поховання Кубрата[5]. Подальшому вивченню скарбу були підведені підсумки на симпозіумі в м. Софія в 1989 р. Було підтверджено прочитання на одній з монограм імені Кубрата та прочитана друга монограма як «патрикіос Органа» (це були засновники об'єднання «Велика Болгарія» в Приазов'ї). Учасники симпозіуму дійшли до думки, що скарб був захований спадкоємцями Кубрата, можливо, сином Кубрата Батбаєм, який після розпаду «Великої Болгарії» лишився в причорноморських степах і мав постійні військові сутички з хозарами .

Значний інтерес становить також пам'ятка в с. Вознесенка на дніпрових порогах, що належить до цього ж періоду. Першовідкривач її В. А. Грінченко інтерпретував розкопану споруду як укріплений військовий табір з колективним похованням воїнів та вождів[7]. Болгарські дослідники припускають, що Вознесенка є похованням хана Аспаруха[8]. Проте це припущення не знайшло загального визнання. Згодом Вознесенка була інтерпретована А. К. Амброзом як поминальна пам'ятка тюркських племен .

Безперечно знахідки кінця VII — початку VIII ст. в степах Подніпров'я включали пам'ятки праболгар — в першу чергу Перещепинський скарб, можливо і деякі інші. Проте область з окремими пам'ятками кочових праболгарських племен не слід змішувати з територією держави Дунайської Болгарії. Тим більше, що територією кочування праболгар в згаданий період були і ще більш східні землі Подоння та Приазов'я. Зазначимо, отже, що наявні археологічні матеріали не дають ґрунтовних підстав для розширення території Дунайської Болгарії до нижнього Дніпра.

До середини VIII ст. відноситься формування салтово-маяцької культури аланів і праболгар. З виникненням цієї культури пов'язане осідання згаданих племен, що відбувалось в Подонні, Приазов'ї та далі на захід від цих земель до Дунайської Болгарії. Пам'ятки салтово-маяцької культури відомі і в степовому Подніпров'ї, правда, в невеликій кількості, що свідчить про нечисленність на-

селения в цьому районі. Ще в кінці VII ст. на дніпрових порогах на балці Канцерка був заснований аланами гончарний центр з виготовлення тарних глеків для перевозки води, який певно обслуговував кочовиків[10]. В Степовому Подніпров'ї було відкрито також кілька поодиноких поселень і поховань салтово-маяцької культури. Поселення зафіксовані розвідками в сс. Орлово, Стара Ігрень, п. IV, Перевізькі хутори; поховання були відкриті в сс. Вільноандріївка, Кам'янка-Дніпровська, Михаилівка, Велика Лепетиха, Софіївка[11].

Цікаво, що на деяких із поселень (Стара Ігрень, п. II) в культурі поєднувались риси як салтово-маяцьких, так і слов'янських пам'яток. Це пояснюється тим, що в області Дніпровського Надпоріжжя ще до розселення праболгар, в V-VII ст. мешкали племена пеньківської культури, що складали один з її локальних варіантів[12]. Ці племена останнім часом пов'язуються з антами писемних джерел. Згодом на дніпрових порогах це населення змішалось з салтово-маяцьким, що осідало в цьому ж районі в невеликій кількості.

Союзи східнослов'янських племен VII-VIII ст. і держава Київська Русь, що сформувалась в IX ст., займали територію Лісостепу та лісову зони Східної Європи. Проте східні слов'яни проникали і в степову смугу, як наприклад, в Дніпровське Надпоріжжя. З'являються слов'янські поселення і в степах Дністро-Дунайського межиріччя. Зазначимо, що час і умови їх появи дослідниками визначаються по-різному.

Найбільш раннє поселення відкрите поблизу с. Червоноармійське на р. Карасулак, що впадає в оз. Ялпуг. Досліджувалось поселення при розкопках т. зв. Нижнього Траянова вала, який перекрив поселення з житлами. Дослідники валу вважають, що поселення належить до культури Іпотешть-Чурел VI-VII ст., а вал був споруджений слов'янським об'єднанням (Склавинією) до приходу на Дунай Аспаруха[13]. Подібне визначення поселення викликає сумнів. Ліпний посуд з жител, опублікований авторами, за його формами та орнаментом, характерний для культури Луки Райковецької і з'являється не раніше кінця VII — початку VIII ст. (в культурі Іпотешть-Чурел присутній посуд празького типу VI-VII ст.). Культура типу Луки Райковецької VIII — початку X ст., поширена на східнослов'янських землях від Середнього Подніпров'я до Закарпаття. Особливості цієї культури простежуються і далі на південь в слов'янських пам'ятках Болгарії. Болгарські вчені вважають, що земляні вали в Буджаку були споруджені праболгарами після приходу їх на Дунай[14]. Очевидно, уточнення часу Нижнього Траянова вала потребує подальших досліджень.

Друге поселення типу Луки Райковецької пізнього періоду цієї культури досліджене поблизу с. Шабо на Дністровському лимані. За характером археологічного матеріалу, зокрема ліпного і гончарного посуду, це поселення відноситься до IX — початку X ст. До цього ж часу відноситься велике поселення поблизу с. Богате, розташоване на південному узбережі оз. Катлабух недалеко від одного з рукавів гирла Дунаю[15]. Як показали його дослідження, населення тут було змішаним, і включало як слов'ян, так і праболгар. На поселенні могли осісти давні мешканці степів, але можна припустити і новий приток праболгар

зі сходу до Дунаю, що мав місце на початку IX ст.[16]. Характер домобудівництва дозволяє також припустити шляхи переселення слов'ян до Дунаю. Можна думати, що в цю область проникали переселенці з різних слов'янських земель.

В літературі висловлювалась думка про колонізацію південної частини Дністро-Прутського межиріччя населенням з північного сходу Болгарії[17]. Ці переселенці принесли з собою оз півдня т. зв. балкано-дунайську культуру. У візантійських хроніках згадується подія, яка в певній мірі може бути пов'язана з припущенням про колонізацію Подунав'я з півдня. У 813 р. при взятті болгарами фортеці Адріанополь були захоплені в полон 10 тисяч його мешканців і поселені на землях Болгарії на Лівобережжі нижнього Дунаю, де вони несли сторожеву службу[18]. В 838 р. вони підняли повстання і організували втечу на батьківщину. Це свідчення цікаве тим, що стверджує наявність болгарських володінь на Лівобережжі нижнього Дунаю в IX ст. Не заперечуючи можливості переселення вихідців з правого берега Дунаю на лівий, зазначимо, що ця гіпотеза лишилась докладно не аргументованою, а час появи переселенців точно не визначений.

Матеріали поселення в Богатому дають підстави припускати, що до Дунаю проникали переселенці також і з північних областей. Напівземлянкове житло з нішами в стінах і глиняною піччю, вирізаною в материковому останці, дуже близьке житлам волинцівської і роменської культур Лівобережжя середнього Дніпра[19]. Причиною далекої міграції переселенців міг бути початок печенізького нашестя в кінці IX — на початку X ст. Два прямокутні житла на поселенні Богате, дуже видовженої форми, мають аналогії на північному заході — в Закарпатті і далі в Словаки' і на слов'янських поселеннях IX-X ст. в Угорщині[20], міграція з північного заходу могла бути наслідком переміщення в кінці IX ст. на середній Дунай угорців, які в IX ст. займали межиріччя Дніпра і Серета.

В X ст. степові простори між Доном та Дунаєм захопили печеніги. Боротьба Русі з печенігами особливо загострилась в другій половині X ст. В 80-і роки X ст. князь Володимир для захисту від печенігів будує міста-фортеці по рікам Остер, Трубіж, Сула, Стугна. В цю оборонну систему входили і земляні укріплення — Змієві вали . Проте у першій половині X ст., за літописними даними, князь Ігор підтримував з печенігами мирні і навіть союзницькі відносини: в 915 р. він провів з ними мирні переговори, а в 994 р. печеніги брали участь в поході Ігоря на Візантію. За договорами Русі з Візантією 907 р., 911 р. та 944 р. Північне Причорномор'я знаходилось під контролем Русі. Тому в першій половині X ст. склались сприятливі умови для нового розселення слов'ян в степову зону. Очевидно, саме цими факторами пояснюється мешкання слов'янського населення в цей час в степовій смузі. Група слов'янських поселень X ст. з елементами салтовб-маяцької культури відома в Дніпровському Надпоріжжі поблизу сс. Перше Травня, Мар'ївка, Олексіївка, Петро-Свистунове, Перун, а на нижньому Дніпрі в с. Зміївка[22],

В цей же час збільшується кількість слов'янських поселень в степах Дністро-Дунайського межиріччя. Враховучи дані розвідок тут виявлено 73 по-

селения[23]. Як уже зазначалось, ці поселення згадуються в літературі під географічною назвою балкано-дунайських. Дискусійним є датування цих пам'яток. Є дослідники, які датують їх надто широко, не показуючи еволюції культури в цей період — VIII — X ст. (Г. Ф. Чеботаренко)[24], кінцем VIII — початком XI ст. (В.І. Козлов)[25]. Аналіз керамічних матеріалів поселень дозволяє уточнити хронологію цих пам'яток. Як зазначалось, окремі поселення були датовані IX — початком X ст. (Шабо, Богате). Основна ж частина поселень може бути віднесена до X — початку XI ст. про це свідчить керамічний матеріал поселень — переважання посуду із складним профілюванням верхньої частини ("манжетовидні" та «фігурні» вінця). Це є середньовічний слов'янський посуд, характерний як для південних областей Київської Русі[26], так і для міст Болгарії X ст., зокрема Преслава і Сілістри[27]. З'являється цей посуд у другій половині IX ст. і набуває значного поширення у X ст.

Згадані автори (Г. Ф. Чеботаренко, В. І. Козлов) вважають, що балкано-дунайські або південнослов'янські, з одного боку, і східнослов'янські пам'ятки, з другого боку, мають значні відмінності, які дозволяють визначити їх носіїв. Між тим, серед жител обох груп пам'яток були поширені близькі типи, такі як напівземлянки з глиняними або кам'яними печами і вогнищами[28]. Особливості кераміки балкано-дунайських пам'яток зустрічаються і в південних областях Київської Русі — в Північній Буковині, на Південному Бузі і в деяких інших районах[29]. Тому можна припустити, що серед переселенців до Дунаю, яких збільшилось у X ст., були вихідці із східнослов'янських областей. Тим більше дані писемних джерел підтверджують таке припущення. Мова йде про згадку давньоруських літописів про переселення уличів з Дніпра між Буг і Дністер в першій половині X ст.[30]. Збільшення населення в Подністров'ї могло привести до часткового відселення уличів і тиверців за Дністер. Це підтверджується літописною згадкою, що уличі і тиверці »приседяху к Дунаеви"[31]. Є і археологічні підтвердження тому, що на придунайських поселеннях мешкали уличі і тиверці. Про це свідчить поширення на поселеннях X ст. напівземлянкових жител з печами-кам'янками, характерних для уличів і тиверців .

Збільшення кількості слов'янського населення в Північно-Західному Причорномор'ї могло бути пов'язане із встановленням постійного торгового шляху з Києва в Константинополь, описаного Константином Багрянородним. В цьому описі згадуються зупинки військово-торгових флотилій русів по Дніпру і на узбережжі Чорного моря. Цікаво, що в деяких місцях зупинок флотилій відомі давньоруські поселення — на острові Хортиця і на острові Березань. Одна із зупинок знаходилась в гирлі Дністра, де розташоване поселення Шабо і ще кілька поселень. Ці селища, де можна було відпочити і запастись продуктами, були корисні флотиліям, а з другого боку, привертали до цих місць слов'ян-переселенців.

Особливістю степових слов'янських поселень X ст., як і раніше була наявність в їх культурі більш або менш значних елементів салтовомаяцької культури. Це свідчить про те, що на поселеннях даного регіону продовжували осідати нащадки праболгар. Нашестя печенігів розорило селища салтово-маяць-

кої культури і привело до розселення їх жителів в різних районах Східної Європи, Частина цього населення осіла поблизу Дунаю.

П. Коледаров, зазначаючи, що печеніги були союзниками Болгарії, на цій підставі вважає, що північно-східний кордон Болгарії і в X ст. проходив по течії нижнього Дніпра. Проте в писемних пам'ятках знаходимо інші свідчення про північно-східний рубіж Болгарії в X ст. Називаючи міста Північно-Західного Причорномор'я, Константин Багрянородний згадує Білгород-Дністровський на Дністровському лимані: «...по цей бік ріки Дністра, в краї, зверненому до Булгарії, біля переправ через цю ріку, є пусті фортеці: перша фортеця названа пачінакітами Аспрон (грецьке Біла), оскільки її камені здаються зовсім білими...»[33]. Тобто, правий беріг Дністра уже не знаходився в Болгарії, а лише був «звернений» до неї. В іншому місці своєї праці автор зазначає, що землі Болгарії починаються від Дунаю: «Від Селіни де вони не бояться нікого... вступивши в землю Булгарії, входять в гирло Дуная»[34].

Підсумуємо наведені дані писемних і археологічних джерел відносно пограничча Болгарії і Русі. В VII-IX ст. північно-східним рубежем Болгарії, очевидно, був нижній Дністер. В X ст. рубіж Болгарської держави перемістився на південь, він проходив в пониззі Дунаю. Встановлення, починаючи з середини IX ст., постійного торгового шляху *з* Русі до Візантії і згодом можливе проникнення до Дунаю уличів і тиверців, підвладних Русі, привело в першій половині X ст. до посилення економічного і політичного впливу Русі в Північно-Західному Причорномор'ї і на Нижньому Дунаї.

Примітки

[1] *История на* България. Първа българска държава.— Т. 2.— София, 1982.— С. 84-104.

[2] *Коледаров П.* Политическа география на средновековната Българска държава. Първа част. От 681 до 1018 г.— София, 1979.

[3] *Литаврин Г. Г.* Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей // Краткая история Болгарии.— М., 1987.— С. 45.

[4] *Орлов Р. С., Смиленко А. Т.* Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья // Археология Украинской ССР.— Т. 3.— К., 1986.— С. 229-231.

[5] *Werner Joachim.* Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren.— München, 1984.

[6] *Плетнева С. А.* Симпозиум «Сокровище хана Кубрата. Культура болгар, хазар, славян» (София, сентябрь 1989 г.) // СА.— 1990.— № 4.— с. 289, 290.

[7] *Грінченко В.А.* Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія.— 1950.— Т.III.

[8] *Ваклинов Ст.* Формиране на старо-българската култура.— София, 1977.— С. 37.

[9] *Амброз А. К. О* Вознесенском комплексе на Днепре: вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V-VII вв. Советско-венгерский сборник.— М., 1982.

[10] Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.) — К., 1975.— С. 118-157.

[11] *Там же.*— С. 82,158,159.

[12] *Приходнюк О. М.* Основные итоги изучения пеньковской культуры // Acta Archaeologica Carpathica.— Т. XXIV.— *С.* 103.

[13] *Чеботаренко Г. Ф., Субботин Л. В.* Исследования Трояновых валов в Днестровско-Дунайском междуречье // Древности юго-запада СССР.— Кишинев, 1991.— С. 140, 144.

[14] *Димитров Д.* Прабългарите по Северното и Западного Черноморие.— Варна, 1987.— С. 185-192.

[15] *СмиленкоА. Т., Козловский А. А.* Поселения у сел Шабо и Богатое // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. е.— К., 1987.— С. 98-110.

[16] *Плетнева С. А.* Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав.— София, 1981.— *2.*— С. 17,18.

[17] *Чеботаренко Г. Ф.* Калфа — городище VIII-X вв. на Днестре.— Кишинев, 1973.— С. 87.

[18] *Краткая* история Болгарии.— С. 50,58.

[19] *Юренко С. П.* Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII-X ст. // Археологія.— 1984.— 45.— С. 38-44.

[20] *Пеняк С. J* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст.— Київ.— 1980.—22, 39-41;

Budinsky-Kricka. V. Slovanske osidlenie na Severovychodnom Slovensku // SLA. IX. 1-2.— 1961.—С. 347-390;

Erdelyil., SzimonovaE. Ausgrabungen in der Gemarkung von Vasarosnameny-Gergelyiugornya // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39,1987.— S. 289-293.

[21] *Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья.— Киев, 1987.— С. 82.

[22] *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї.— С. 163.

[23] *Смиленко А.Т., Козловский А. А.* Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. е.— Киев, 1987.—С. 68,69.

[24] Чеботаренко Г. Ф. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья // Этническая история восточных романцев.— М., 1979.— С. 99, 100.

[25] *Козлов В. И.* Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII— начала XI веков н. э. (балкано-дунайская культура):— Автореф. дис... канд. ист. наук: Ленинград, 1991.— С. 12.

[26] *Толочко П. Л.* Ремесленное производство. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.— Киев.— 1981.— С. 298-301.— Рис. 131;

ТимощукБ. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— с. 18, 19.— Рис. 4.

[27] *Станчев С.* Домашнята керамика от Преслав // Раскопки и проучвания.— София, 1949. III.— С. 131-137;

Angelova St. Sur la caracteristiqu de la ceramique du haut moyen age provenant de Drastar (Silistra // Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia.— 1987.— P. 95-104.

[28] *Балабанов Т. П.* Массовое жилище в Плиске (VIII-XI вв.) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 2.— К., 1988.— С. 11-15.

Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VI1I-IX вв. Типы жилищ и хозяйственных построек // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 266-273.

[29] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини.— К., 1976.— С. 27-29;

ХавлюкП.І. Дрсвньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яноруські старожитності.—К., 1969.—С. 157-161.

[30] *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 109.

[31] ПВЛ.— *Ч. I.*— М.— Л., 1950.— С. 14.

[32] *Смиленко А. Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII-X вв. //Древние славяне м Киевская Русь.— К., 1989.— С. 109-110.

[33] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей.— М., 1991.— С. 157.

[34] *Там же.— С.* 51.

[35] *Сахаров А. Н.* Дипломатия древней Руси IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 59-75.

Руська дружина на Балканах

Р. С. Орлов

Торговельні і культурні зв'язки між Візантією і слов'янським світом вивчаються істориками, мистецтвознавцями, археологами[1]. У вітчизняній історіографії особливий інтерес викликають взаємовідношення між Руссю, Візантією і Болгарією, які протягом IX-XI ст. мали безпосередні контакти в торговельних і воєнних акціях у Північно-Західному Причорномор'ї і Подунав'ї. Інтерес обумовлений не стільки окремими проблемами взаємовідношень Русі із Степом (печенігами, торками, уграми, половцями), скільки такими великими подіями, як становлення Давньоруської держави, занепад Хозарського каганату, доля першого Болгарського царства, політикою Русі і Візантії в Криму і Подунав'ї. Саме так пояснює інтерес до цієї проблематики Г. Г. Літаврін, що розглянув русько-візантійсько-болгарські відносини за трактатами Константина Багрянородного «Про управління імперією» (коментар) та «Про церемонії візантійського двора», де описано значне посольство київської княгині Ольги в Константинополь[2].

Контакти Русі з Візантією і Болгарією в області культури і мистецтва ще більш промовисті, бо збереглися пам'ятки матеріальної і духовної культур. Відмітимо, що в останні роки зв'явилися цікаві дослідження давно відомих пам'яток. Так викликає увагу Ізборник 1073 року і висновки В. Д. Ліхачової про те, що візантійські зразки для архітектурних обрамлень фронтисписів потрапили на Русь через Болгарські мініатюри[3]. М. В. Щепкіна висловила припущення, що Василій II після шлюбу Ганни і Володимира Святославича передав в Київ бібліотеку болгарського царя Сімеона[4]. В XI ст. на Русь потрапляли не тільки книги, але й автори, що писали оригінальні твори. Так, відкриті твори київського письменника Григорія Філософа на думку деяких дослідників говорять про його болгарське походження . В рукописній спадщині дослідники вбачають традиції болгарських письменників, особливо Константина Преславського, Климента Охридського. Твори останнього і Слово Кирила Туровського сягають до одного раннього протографа, а з 1400 списків творів Климента, 1300 знайдені на Русі[6]. В мініатюрах Остромирова Євангелія, В. Г. Пуцко вбачає своєрідний збіг візантійських і західних елементів іконографії, який наслідує

© Р.С.ОРЛОВ

продукцію скрипторія Преслава рубежу IX-X ст. На думку автора, емальєрний стиль рукописів великого формату є місцевою київською рецепцією, в основі якої лежить слов'яно-балканська спадщина під впливом константинопольських рукописів[7].

Перші свідоцтва про безпосередній контакт руської дружини з балканськими державами на думку більшості дослідників відносяться до 838-839 р.— через згадку Бертинських анналів про прибуття візантійського посольства імператора Теофіла до двору Людовика Побожного. Посольство просило проїхати через володіння Людовика русам, які були скандинавського походження . За свідоцтвом патріарха Фотія, руси, підкоривши сусідні народи, напали своїм флотом на Константинополь. Ця подія відноситься до 860 року, проте «Повість временних літ» оповідає, як у 866 році князі Аскольд і Дір напали на Константинополь, і буря знищила кораблі Русі. Після чого, оповідає Фотій, руські князі виявили бажання охреститися, що підтверджують свідоцтва Ніконовського літопису.

Ці перші зіткнення руських дружин з Візантією, а можливо і з Болгарією, де за Ніконовським літописом був «убієн бисть от болгар Осколдов син», не знайшли відображення в торгових договорах, а також в археологічному матеріалі. Можливо Аскольд вів війну не з балканською Болгарією, а з чорними болгарами, що займали пониззя Дніпра, притоки Дону. В той же час Аскольд і Дір ведуть боротьбу з деревлянами і улічами, залежними від мадяр, а тобто від хозар. Арабські джерела вказують на постійні набіги мадяр на слов'ян, а угорський Анонім, на те, що Алмуш — батько Арпада, воював з русами і вів облогу Києва. При цьому печеніги виступали союзниками русів проти мадяр, а тобто їх сюзерена — Хозарії[9]. Можна погодитись з А. П. Новосельцевим, що для ранньої Давньоруської держави на першому етапі її існування головним було хозарське, а не візантійське питання у зовнішній політиці. Підтвердження цьому віднайдено в поширенні рис волинцевської культури на Правобережжі, салтівських прикрас у слов'ян Дніпровського Лівобережжя, дирхемів у племен, залежних від каганату[10].

Ситуація у Східній Європі змінюється з об'єднанням Києва і Новгорода у 882 р. Ця подія збігається з рухом печенігів у 80-х роках на захід, внаслідок чого мадяри і частина хозар — плем'я кабарів, залишають Ателькузу (межиріччя Дніпра і Дністра) і переселяються в Панонію[11]. Нові стосунки з печенігами, які не можна вважати ворожими, дозволили руський дружині розпочати походи на Каспійське море, і, головне — на Візантію.

Відомий похід болгар в правління царя Сімеона, що був разом з печенігами направлений проти мадяр, відносять до 895 року. Цікаво, що одна з груп прикрас Північно-Західного Причорномор'я, виділена як друга група місцевого центру художньої металообробки, має виразні аналогії в мистецтві Болгарії IX-X ст. . Звернемося до цієї групи прикрас, що походить з печенізьких поховань X-початку XI ст.

Дуже цікавий трапівський поясний набір, знайдений на березі о. Сасик.

Пряжка, з характерним для IX — першої половини п'ятикутним щитком, має тамгоподібний знак, поширений в тюркський орнаментиці. Серцеподібні бляшки з мотивом трипелюстки — поширений в мистецтві цієї доби мотив, досить близький архітектурному обрамленню мініатюри на листі 128 Ізборника 1073 року[13]. С. Станілов нещодавно опублікував наремінні прикраси з території Болгарії з подібними мотивами, що походять з Пліски, Пекуюл луй Соаре, Средище, Сілістри, Стирмена[14]. Аналогічні трипелюсткові мотиви в середцеподібній фігурі на согдійських чашах IX ст., на квадратних бляшках від сумок з Угорщини, Русі, на металевих прикрасах з печенізького поховання кінця IX-початку X ст. з Антонівки, на глечику з Покровського IX-X ст., в архітектурному орнаменті Середньої Азії, тощо . Відзначимо, що аналогії окреслюють пам'ятки мистецтва, що перебували під східним впливом.

Прикраси з поховань, які були віднесені до цієї ж групи з Тузли, Мирного, Булгакового, Старошведського, Горожено також вказують на східні впливи в декорі. Найбільш показова решма з поховання в Булгаково: характерний орнамент у вигляді пелюсток з півкульками має аналогії в обрамленні медальонів глечика № 2 Надь-Сент Міклошського скарбу. Середньоазіатське походження такого орнаменту простежено на посуді, проте відбилося в поясних прикрасах від південного Уралу до Угорщини. Чотирипелюсткові і круглі бляшки з печенізьких поховань мають багато спільного з декором керамічних плиток Преслава, де К. Міятєв і Н. Мавродінов вбачали риси ісламської орнаментики, що поширювалася і у мадяр, і в Хозарії, і, як видно з матеріалів Причорномор'я — у печенігів. На нашу думку виготовлення багатьох прикрас у містах Північно-Східної Болгарії, які були поширені в печенігів, безперечно. Проте вплив розглянутої групи прикрас на оздоблення костюму руської дружини поки що не доведений.

Встановлення балканських типів прикрас або таких, які виникли під їх безпосереднім впливом, ускладнюється конвенціональним характером дружинних прикрас. Прикладом є комплекси Володимирських курганів з декором бляшок середньоазіатського походження, аналогічні речі з Гньоздова[16], і подібність прикрас з Чернігова, Гнєздова. Новий комплекс з Києва — поховання дружинника з вул. Вел. Житомирської 2, знайдене у 1988 р., демонструє повну конвенційність одягу дружинника — подібність до прикрас з Чернігова, Шестовиць, з одного боку, і круглих бляшок до східних прикрас, з другого боку[17]. Те ж саме стосується інших комплексів київського могильника: поховання 115, і особливо поховання 108, листоподібні бляхи якого мають іконографічні і стилістичні аналогії в похованнях біля Земпліна і в Стреді над Бодрагом . Оковка руків'я меча з поховання № 108 взагалі має угорське походження[19]. Угорські аналогії мають і бляшки з інкрустацією у вигляді зірки в колі, відомі в Києві і Гньоздові. Наведені факти проте не свідчать про прямий контакт майстерень Середньодніпровського центра металообробки з угорським ремеслом. Про це свідчить, на нашу думку, шлях, по якому ці речі або зразки для місцевого виробництва потрапляли на Русь.

Це припущення підтверджується матеріалами дружинних поховань, де містяться зразки південного, точніше балканського імпорту. В першу чергу це стосується пряжок типу «Ж» за класифікацією Д. Чалланя візантійського виробництва, датованих другою половиною X ст. Ці пряжки, точніше їх трапецієподібні основи знайдені в Шестовицькому могильнику в кургані 70[20], в Гнєздовському могильнику[21], в Приладожжі[22], Знахідки з Шестовиці і Приладожжя майже тотожні екземплярам з Преслава і Корінфу[23]. Гнєздовський екземпляр відноситься до типу пряжок, на основі яких в невисокому рельєфі зображено звіря чи фантастичну істоту[24]. Картографування знахідок вказує на їх розміщення поблизу Дніпровського шляху «із варяг в греки» (рис. 1).

Із зруйнованого поховання ранньохристиянського могильника X ст. на горі Юрковиця в Києві походить наперсток з сплаву типу латуні[25], Подібні наперстки — звичайна знахідка у містах Візантії, зокрема у Корінфі[26].

Окремо треба відзначити знахідку в кургані 61 (поховання 1) Шестовицького могильника печатки мідного сплаву з погрудним зображенням Христа і монограмою IC XP. Печатка з'єднана з кільцем шарніром. Поховання датоване половинкою дирхема чеканки Наср ібн Ахмеда аш Шаша 935/936 р. Це поховання навряд чи можна віднести до ранньохристиянських: поховання № 4 у цьому ж кургані належало дружиннику, похованному у дерев'яній камері цілком по язичницькому обряду . Подібні печатки з різноманітними зображеннями характерні для культурного шару Преслава X ст.[28].

Звертаємо увагу на найбільш поширену серед населення Русі різних верств річ, що була і прикрасою, і необхідною деталлю одягу — гудзикі, відлиті разом з петлями, часто з рубчиками. Знахідки ливарних форм, зокрема у Києві, свідчать, що їх частина виготовлялася в майстернях Подніпров'я . Проте візантійські аналогії вказують на те, що прототипи виробів пов'язані з Середземномор'ям[30].

Зовсім інакше виглядає не прямий імпорт речей з Візантії або з Болгарії, а поширення подібних форм орнаментики, особливо середньоазіатських і взагалі мотивів ісламського мистецтва, чому сприяло переселення майстрів-мусульман у Київ, Угорщину, можливо Преслав. Так відзначено, що знахідки пластинчастих блях від сумок (ташок) і знахідки дирхемів на території Угорщини співпадають з можливою територією розселення мусульман-переселенців в комітаті Боржава[31]. Безперечно, відома знахідка на Подолі у Києві ливарних форм для наремінних прикрас з куфічним написом також свідчить на користь думки про значний внесок ісламських майстрів у розвиток дружинного мистецтва[32].

Пам'ятка, що пов'язує мистецтво Угорщини (ташка з Бездеда), Русі (оковки ритонів з Чорної Могили) з Болгарієї) — мідна ажурна пластинка з зображенням фантастичної істоти, яку болгарські дослідники називають грифоном (Рис. 2, 2)[33]. Знайдена вона під час розкопок кріпосної стіни у Преславі. У болгарських дослідників є погляд на стиль зображення грифона, як на близький Надь сент Міклошському скарбу[34]. Проте співставлення зі львами на пла-

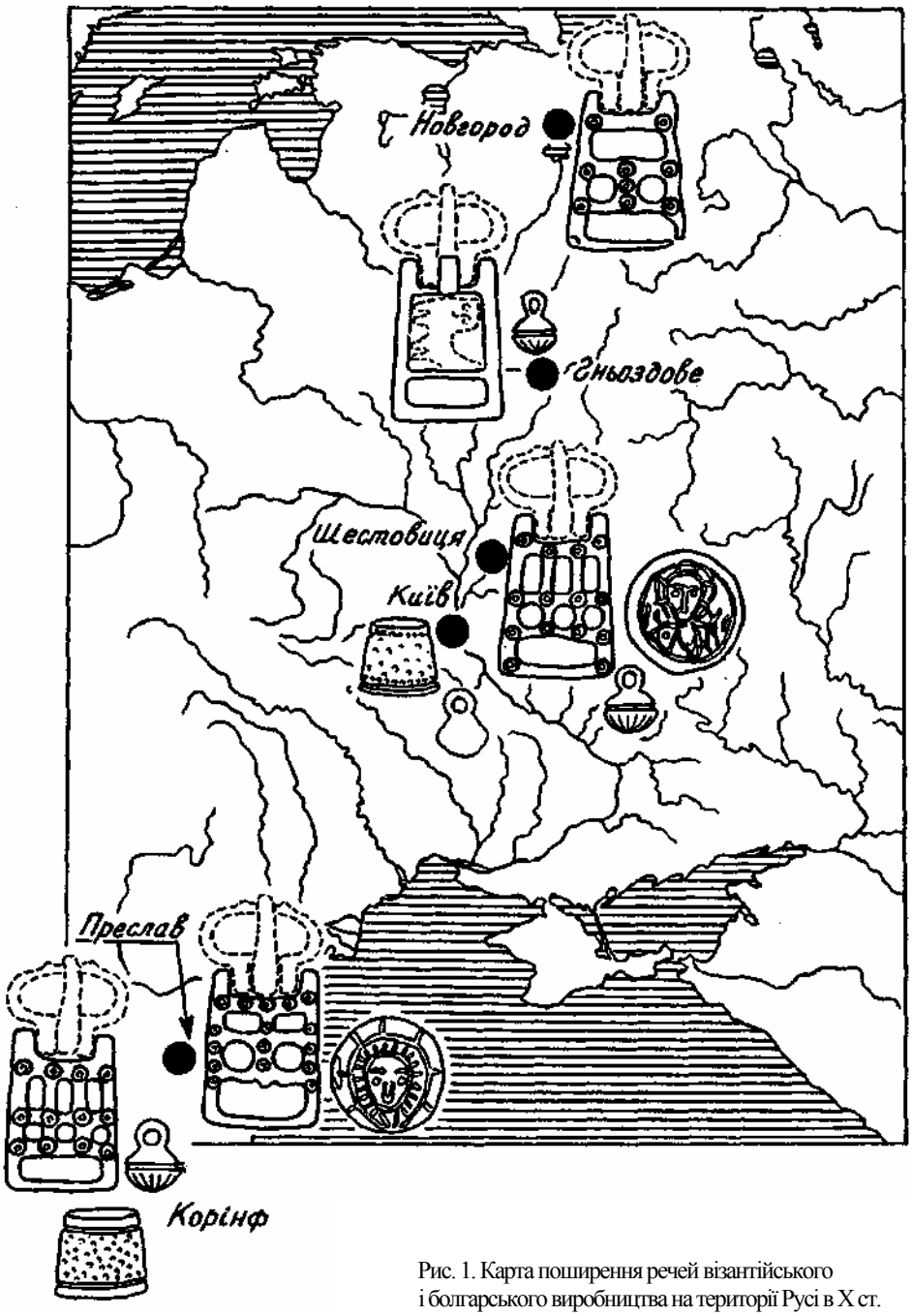

Рис. 1. Карта поширення речей візантійського і болгарського виробництва на території Русі в X ст.

стинці з Веселовського і чаші з Кудесева (Рис. 2, 1) з характерними дугами ребер, напівпальметою на хвості вказує на запозичення образу з середньоазіатського мистецтва[35]. Риса з крапкою на пальметці пов'язує грифона з розписом керамічних плиток з Преслава (Рис. 2, 11), орнаментом кістяної аплікації і ажурної семипелюсткової пальметки також з Преслава (Рис. 2, 13, 14)[36]. Подібний стиль характерний і для Русі: це численні листоподібні бляшки від кінської збруї місцевих середньодніпровських майстерень, що походять з Києва, і Чернігова, Шестовиць, можливо Гньоздова. Тут ми бачимо характерний гравірований візерунок у вигляді пальмет, з перехватом біля основи, штриховкою бордюра пелюсток, рису з кружечком та ін. (рис. 2, 12). Композиція наконечника на ливарній формі з Києва і двоярусна пальметка нагадують плитки з Преслава (Рис. 2, 10).

До більш конвенціональних прикрас можна віднести поясні бляшки і наконечники з мотивом трипелюстки — з Сібережа на Чернігівщині, з могильника в Берізках, з Стирмена, Земпліна (Рис. 2, 6-9). В крайньому випадку для давньоруського майстра зразком були вироби типу стирменських, Варненських (Рис. 2, 4, 5) або якимовських[37]. Спільні ознаки цих прикрас — гладке або опукле тло, краплеподібні або у вигляді завитків виступи, що наближають цю групу наремінних прикрас до згадуваної вище групи II з Північно-Західного Причорномор'я.

Розглянуті матеріали свідчать про те, що речі і єдиний стиль прикрас поширювався у воїнському середовищі Русі, Болгарії, Угорщини в середині — другій половині X ст. Такий погляд не вступає в протиріччя з дирхемами першої половини X ст., що походять з курганів Шестовиці (61/1, 110), а також з датуванням середньодніпровської школи А, матеріалів з Корінфу. Інше питання — причини, за якими набув поширення стиль цих прикрас на Русі. Відповідь на це питання на нашу думку міститься в інтенсифікації зв'язків Русі з Балканами по Дніпровському шляху. Розглянемо його основний маршрут.

Дніпровський, або Грецький, або «шлях із варяг в греки» проходив по Дніпру і вздовж Чорноморського узбережжя. Візантійський напрямок зовнішніх зв'язків Русі був встановлений, як вже вище було зазначено, після вирішення хозарського питання. Згідно ПВЛ, Олег після двох походів на Візантію, уклав з нею договори, що охороняли права руських купців і регламентували інші відносини. Константин Багрянородний докладно розповідає про те, як проходив збут «полюдія» безпосередньо з Києва до Константинополя, з чого видно, що договори 907, 901, 944 р., були вигідні в першу чергу Русі, а Візантії — з точки зору можливого союзника у боротьбі з Болгарією . Шлях до Константинополя був виключно морським, про що свідчить запис у ПВЛ під 944 р.: «...Се бо не по земли ходимъ, но по глубинъ морьстьй: обьча смерть всьм». Послуша ихъ Игорь, и повелъ печенъгомъ воевати Болъгарьску землю; а самъ вземъ у грекъ злато и паволоки и на вся воя, и възвратися въспять, и приде къ Киеву въсвояси". А. Н. Сахаров взагалі вважає курс болгарської верхівки в період Сімеона і Петра по відношенню до Русі ворожим .

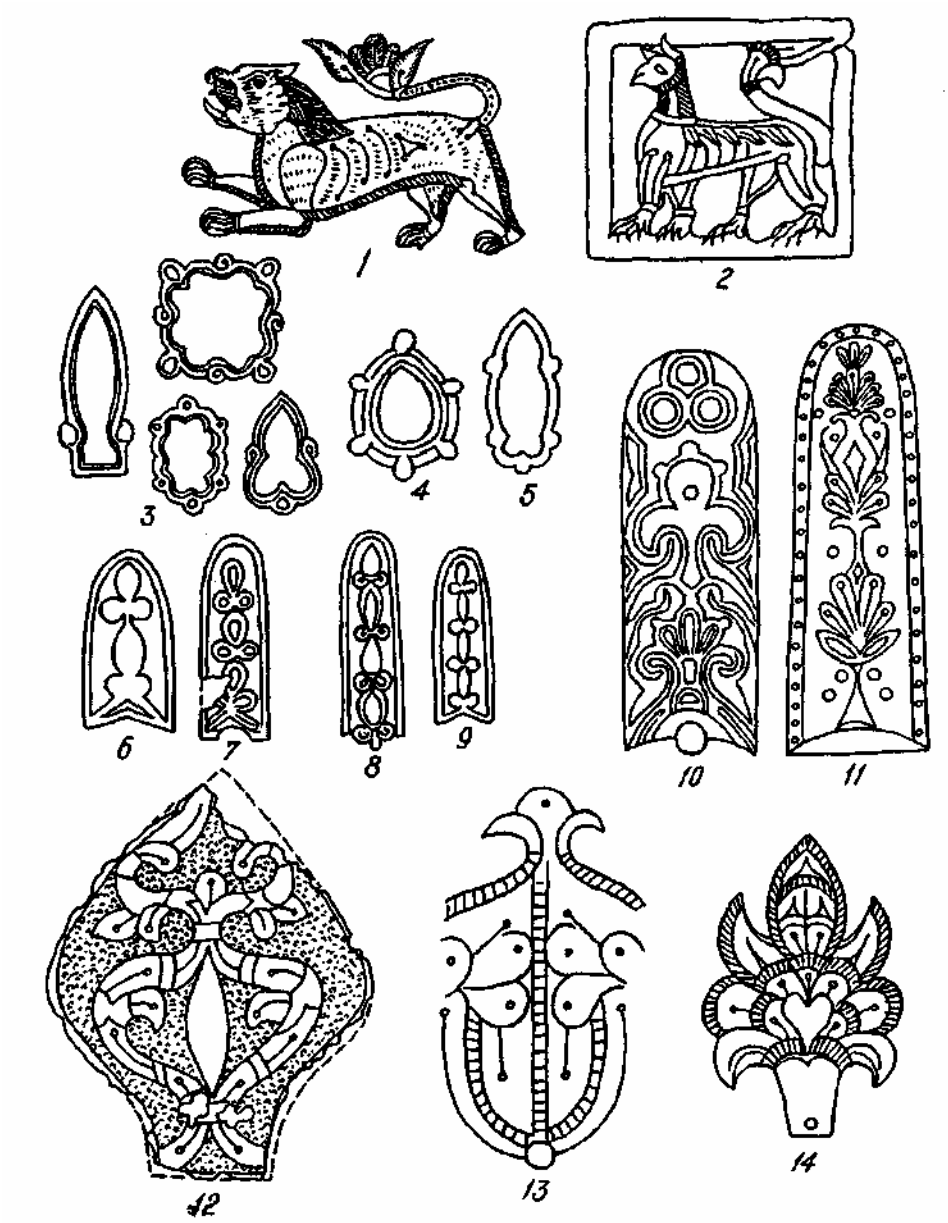

Рис. 2. Орнаментальний дектор речей болгарського, давньоруського і угорського виробництва: 1— зображення лева на пластинці від сумки із поховання у с. Веселовське, *2* — зображення звіря на мідній пластинці з Преславу, *3* — бляшки з кургану № 110 Шестовицького могильника, *4* — Стирмен, *5* — Варна, б — Сібереж, 7 — Березки, кургана 16, 8 — Стирмен, 9 — Земплін, *10* — Київ, ливарна форма з Подолу, *11* — Преслав, *12* — Березки, курган 16,*13* — Преслав, *14* — Преслав.

Константинопольські вироби потрапляли на Русь більш регулярно. У всякому разі вивчення Г. Г. Літавріним складу посольства Ольги в Константинополі, співставлення дарів імператора з можливостями закупок товарів купцями свідчать про значну кількість металів, тканин, що потрапляли «законним», тобто торговим шляхом до Русі[40]. Константин Багрянородний свідчить, що від острова св. Еферія, де руси впорядковують свої моноксили, вони відправляються до Дністра, потім до ріки Аспрос, в якій вбачають район Аспрокастра, (тобто Білгорода). Переслідування печенігів закінчується від Селіни — устя Дунаю, де починається «Земля Булгарії», і де руси не бояться не тільки печенігів, але й болгар. Ця обставина, а також невеликі щоденні переходи (Конопа — Констанция — Варна — Дичина) привели Г. Г. Літавріна до думки, що до початку правління Ольги відноситься спеціальний болгаро-руський договір відносно торговельних угод з болгарськими купцями в ціх пунктах на узбережжі[41]. Проте найбільш імовірна дата проникнення конвенційних прикрас середньоазіатської орнаментальної традиції відноситься до перебування Святослава на Дунаї у 967-971 р. В цей час мадяри виступають союзниками Святослава: у 967 р. за свідоцтвом В. Н. Татіщева, у 970 р. за Скіліцею під Аркадіополем. У «Повісті минулих літ» у 969 р. Святослав промовляв до Ольги «...хочю жити в Переяславци на Дунай, яко то есть середа земли моей, яко ту вся благая сходятся: от Грекъ злато, паволоки, вина и овощеве розноличныя, изъ Чехъ же, из Угорь сребро и комони...» Не виключно, що саме частина дружини Святослава, що покинула його на порогах разом з воєводою Свенельдом восени 971 р., залишила поховання у Києві, Чернігові, Шестовиці, Табаївці з виразним угорсько-болгарським слідом в інвентарі. Значна кількість виробів подунайських майстерень потрапила на Русь в 968 р., коли Святослав «вборзъ всъде на конъ сь дружиною своею, и приде Киеву» під час загрози з боку печенігів. Не тільки дружинне спорядження потрапило на Русь — Святослав привів сину Ярополку грекиню, бувшу черницю «и вда ю за Ярополка».

Проблеми контактів Русі з Болгарією і Візантією багато в чому не вирішені через відсутність чітких уявлень палеогеографічних змін в Причорномор'ї протягом Середніх віків. Не зупиняючись над повною історіографією проблеми, звернімося тільки до останніх праць про локалізацію «острова русів» арабських географів, починаючи з Ібн Русте. Основні ознаки: острів, що виконує функцію фортеці, оточений озером, має 3 дні путі, вкритий лісами і болотами. Русь на чолі з царем Хакан здійснює напади на слов'ян на кораблях. Вигадкою у тексті є кількість русів — 100 000 чоловік.

Сучасні дослідники шляхом дотепних етнодемографічних міркувань розміщують острів в Балтійському морі, де на о. Рюген локалізується плем'я рюгенських слов'ян. На території Русі, на думку Н. С. Трухачова, такого острова не було[42]. Б. О. Рибаков правильно заперечує розміщення острова на східному березі Керченської протоки в дельті Кубані, але локалізує його в Північній Добруджі. Це твердження знаходиться в протиріччі з даними про входження нижньодунайських міст і фортець до складу Першого Болгарського царства[43].

І все ж таки острови русів (а не один!) в Причорномор'ї існували — це острови св. Георгія (Хортиця), св. Еферія, в дельті Дністра, між рукавами дельти Дунаю: Аспрос і Селіна (Певка). На острові Хортиця існувало слов'янське поселення, знайдені дирхеми, відбувалися ритуали жертвоприношень. Про перебування русів за часів Аскольда — у «Євксінопонті» — говорить і Никоновський літопис. Найбільш цікавий для нашої теми — острів св. Еферія, згадуваний у договорі Ігоря з греками 944 р. в зв'язку з тим, що руси не повинні зимувати «въ вустии Днъпра, Бълобережи, ни у святого Ельферья». Важливе значення острова полягало в тому, що за Константином Багрянородним руси займалися переоснащенням моноксилів для морського плавання. Караван русів складався з сотен кораблів, для чого підходить тільки гавань, сучасного Кінбурнського півострова. В. В. Латишев виступав проти ототожнення острова св. Еферія з Березанню, і вслід за ним треба визнати Алсос, тобто Рощу житія св. Еферія, як і Птолемееву Рощу Гекати, як і острів з гаванню перед вустям Борисфена Страбона за західну частину Кінбурна.

Реконструкція давньої топографії з врахуванням останніх робіт М. В. Агбунова і В. В. Погорелої підтвердила думку В. В. Латишева: у зв'язку з рівнем моря не меньш сучасного як на 5 м, о. Березань була мисом. Через Кінбурн протікав судоплавний дніпровський рукав, який використовувався запорізькими козаками ще у XVI-XVII ст. і називався «Запорізською протокою»[44].

На карті Чорного моря П. Вісконті 1311-1320 р. і на анонімній венеціанській карті XIV ст. рукава дельти Пра-Дніпра утворювали два острова — західний і східний. На карті А. Ортелія 1590 р. в вусті Дніпра показаний, тільки зменшений — східний.

На думку більшості дослідників, заборона зимувати русам на острові св. Еферія пов'язана із конкуренцією з боку херсонеситів, які можливо мали тут постійні поселення. У «Записці грецького топарха», що відноситься до 993 р., наводиться опис мандрівки топарха на чолі загону вниз по Дніпру, очевидно після переговорів з Володимиром Святославовичем. Загін, в вусті Дніпра, здійснивши переправу через річку, опинився в селищі Боріон, де одержав допомогу у вигляді харчів та фуражу. У відомому Кінбурнському скарбі крім 33 золотих візантійських монет (номісм) були знайдені 3 златника Володимира Святославича з написом «Владимир на столъ». Візантійське золото використовувалося в основному для транзитної торгівлі, тому можна вважати, що Грецький шлях використовувався інтенсивно і в кінці X — на початку XI ст. Срібляник Володимира (I тип) з написом «Володимиръ а се его сребро» у 1956 р. знайдений біля с. Раденське Цюрупинського району[45]. Широко відома плита з Березані — повторно використаний рунічний пам'ятник XI ст. з написом: «Грані зробив цей холм по Карлу, своєму сотоваришеві».

Привертає увагу ще один острів — Левка (Білий), розташований у морі в 37 км від вустя Дунаю, де була незначна рослинність і колодязі з питною водою. Сучасний острів Зміїний в давнину поважався як пристановище Ахілла — Героя Троянської війни. В трагедії Євріпіда «Ісфігенія в Тавриді» (Ісфігенія

вважалася нареченою Ахілла) 414-413 р. до н. е. Левка названий «білим узбережжям»[46]. Тут знаходився храм Ахілла, відомий з VIII ст. до н. е., докладно описаний у періплі Арріана II ст. н. е. і остаточно зруйнований під час будівництва маяка у 1840 р. Археологічні обстеження останніх років о. Зміїного виявили середньовічні матеріали, у т. ч. кераміку IX-X ст. Висловлено припущення про використання стоянок у гаванях острова давньоруськими мореплавцями[47].

Не може не привернути увагу збіг назв острова Левка — «Білий», «біле узбережжя» і «Білобережжя» давньоруського літопису, де за договором 944 р. « не имъють власти русь зимовати» і де залишився Святослав у 971 р. Зв'язок між язичницькими обрядами воїнів Святослава, скіфським походженням Ахілла у Льва Діакона, з одного боку, і заступництво Ахілла мореплавцям і можливою зимівкою Святослава на о. Зміїному, з другого боку, чекає пояснення. Висловлене припущення пояснює «великий голод» у воїнів Святослава зимою 971/972 р., коли «по полугривнъ глава коняча». Правда з Ахіллом антична традиція пов'язує і Тендрівську косу, де знаходився Ахіллов Дром — місце для ристаліщ.

Таким чином, в Причорномор'ї вздовж узбережжя на шляху «із варяг в греки» локалізуються (без Тендрівської коси, яка на середньовічних картах також показана островом) острови: св. Георгія (Хортиця), св. Еферія (Порто Бо або Кінбурн), «остров тирагетів) (затоплена дельта Дністра), Певка (між рукавами Дунаю), Левка або Фідонісі (Зміїний). У арабських географів цілком можливо свідоцтва про островні зупинки русів в Причорномор'ї змішалися зі свідоцтвами про русів Поволжя, проте у Ібн Руста міститься згадка про знамените полюдіє. У Ібн Руста та Ібн Хаукаля руси воєнні напади і торгівлю ведуть виключно на кораблях, і торгують з Візантією і Хазарією, і накладають данину «на Рум»[48]. Зазначимо, що ці свідоцтва відтворюють той же образ руської дружини, що і Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією», і давньоруський літопис.

Огляд археологічних і писемних джерел, про шляхи і час перебування руської дружини на Балканах свідчить, що за цим явищем — укладений з русами (росами Констянтина Багрянородного) договір слов'янських племен «пактіотів») від пакту — ряду) про специфічний збір данини системою полюдія, участь місцевої знаті у збуті продукції разом з варязькою дружиною у Візантії[49]. Руська дружина виступає як надплемінна воєнна організація, що знайшло відображення у специфічному інвентарі дружинних поховань X ст., у тісних русько-болгаро-візантійських культурних зв'язках X-XI ст.

Примітки

[1]*Пашуто В. Т.* Итоги и проблемы изучения внешней политики Русского государства с древнейших времен до начала XVII в. // Итоги и задачи изучения внешней политики России. Советская историография.— М., 1981.— С. 8-85.

[2]*Константин Багрянородный.* Об управлении империей // Под ред. Г. Г. Литаврина и

А. П. Новосельцева.— М., 1991.— С. 291-332; *Литаврин Г. Г.* Состав посольства Ольги в Константинополе и «дары» императора. // Византийские очерки.— М., 1982.— С. 71-92.

[3]*Лихачева В. Д.* Византийские источники архитектурных фронтисписов изборника 1073 г. // Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей.— М., 1977.— С. 204-216.

[4] *Щепкина М. В.* К изучению Изборника 1073 г.— Там же.— С. 220-233.

[5] *Рыков Ю. Д., Турилов А. А.* Неизвестный эпизод болгаро-византийско-русских связей XI в. (Киевский писатель Григорий Философ) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.— 1982.— М., 1984.— С. 170-176.

[6]*Николова С.* Распространение и значение литературного творчества Климента Охридского в епоху Средневековья // Литература и искусство в системе культуры.— М., 1988.— С. 135-143.

[7]*Пуцко В. Г.* Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси. XI-XVI вв.— СПб., 1991.— С. 29-45.

[8]*Шаскольский И. П.* Известие бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. 1980г.—М., 1981.—С. 43-54.

[9]*Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной европы и Кавказа.—М., 1990.—С. 209.

[10] *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві в X ст. // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 29.

[11]*Эрдели И.* Об археологической культуре древних венгров конца IX — первой половины X в. н. э. // ПАДИУ.— М., 1972.— С. 128-144.

[12]*Орлов Р. С.* Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X-XI ст. // Археологія.— 1984.— № 47.— С. 24-44.

[13] *Лихачева В. Д.* Указ, соч.— С. 215.

[14]*Стацилов С.* Старобългарски ремъчни украси от националния археологически музей. // Разкопки и проучвания.— Книга XXII.— София, 1991.— С. 17,18.— Табл. IX, С. 53-63.

[15] *Орлов Р. С.* Вказ. праця.— С. 32.

[16] *Орлов Р. С.* Художественная культура городов «Русской земли» в IX-X вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Том 2.— С. 115-120.

[17]*БоровськийЯ. С, КалюкО. П.* Дослідження київського дитинця. // Стародавній Київ.— К., 1993.

[18]*Budinsky-Kricka V., Fettich N.* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin.— Bratislava, 1973.— S. 180, Abb. 24. Vyznamne slovanske näleziska na Slovensku.— Bratislava, 1978.— S. 195-196.

[19] *Каргер М. К.* Древний Киев. Том I.— М., Л., 1958.— С. 170.

[20] *БліфельфД. 1.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.— С. 159, Табл. XIX, 5.

[21] *Спицын А.* Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК.— Вып. 15.— С. 27, 57.— Рис. 42.

[22]*Знахідка з* розкопок Е. Н. Носова. Див. публ.: Килиевич С. Р. Орлов Р. С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978-1983 г.— К., 1985.— С. 71-73.

[23]*ТотевТ.* Археологически музей, Преслав.— София, 1969.— С. 172. *DavidsonG.R.* Corinth. Volume XII. The Minor objests. The american school of classical studies at Athens.— Princeton, New Jersey.— 1952.— S. 273, № 2216, 2217.

[24]*ЧалланьД.* Памятники византийского металлобрабатывающего искусства // Acta Antiqua.— Budapest.— 1954.— t. H.— S. 311-340.

[25]*Максимов Є В., Орлов Р. С.* Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві // Археологія.— 1982.— № 41.— С. 69, рис. 4, 24.

[26] *Davidson G. R.* Corinth.— S. 178, № 1285-1298.

[27] *БліфельфдД. 1.* Вказ. праця.— С. 150-155, рис. 29.

[28] *Тотев Т.* Вказ. праця.— С. 172,173.

[29] *Кишевич С. Р., Орлов Р. С.* Указ, соч.— С. 66.

[30] *Davidson G. R.* Corinth.— S. 262, № 2119, 2120.

[31] *НеметП.* Образование пограничной области Боржавы // ПАДИУ.— М., 1972.— С. 206-220.

[32] *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві...— С. 32.

[33] *Дончева-Петкова Л.* Грифонът в изкуството на средневековна България // Археология.— 1979.— 4.— С. 28, 29.— Обр. 17.

Ваклинов С., Бакланова М. съкровището от Над сент Миклош.— София, 1983.— С. 40.

[35] *ДаркевичВ.П.* Художественный металл Востока VIII-XIII вв.— М., 1976.— С. 173.— Табл. 56,1,3.

[36]*Тотев Т.* За обработка на кост в средневековна България // Археология.— 1963.— 3.— С. 91.— Обр. 8; *Тотев Т.* Археологический...— С. 176.

[37]*Бълов В.* Археологически проучвания в югозападната част на ранносредневековното укрепено селище при Стърмен (сектор II) // Разкопки и проучвания.— София.— 1982.— УЛ.— С. 70-113.

[38] *Сахаров А. Н.* Дипломатия Святослава.— М., 1982.— С. 162.

[39]*Там. же.— С.* 161-163.

[40] *Литаврин Г. Г.* Состав посольства...— С. 92.

[41] *Литаврин Г. Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX-X вв. // IX Международный съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов.— М.,1983.— С. 73-74.

[42]*Трухачев Н. С.* Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X-XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР.— Материалы и исследования. 1980 год.— м., 1981.— С. 168.

[43] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.— М., 1982.— С. 344.

[44]*Агбунов М. В.* Материалы по античной географии Северо-Западного Причерноморья // ВДИ.— 1981.—I.—С. 124-143; *Погорелая В. В.* Остров св. Эфория//Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год.— М., 1985.— С. 188-198.

[45] *СотниковаМ. П., Спасский ff. Г.* Тысячелетие древнейших монет России.— Л., 1983.— С. 56.

[46] *Скржинская М. В.* Реальные и вымышленные черты северного Причерноморья в трагедии Еврипида «Ифигения в Тавриде» // Древнейшие государства на территории СССР. 1986 год.— М., 1988.—С. 189.

[47] *Охотников С. Б., Островерхое С. А.* Остров Змеиный в системе морских сношений античности и средневековья // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века (тезисы докладов V областного семинара).— Старочеркасская-Ростов-на-Дону. 1990.—С. 8, 9.

[48]*Новосельцев А. П., ПашутоВ. Т., ЧерепнинЛ. В., ШушаринВ, П., ШаповЯ. Н.* Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 387-412.

[49]*Мельникова Е. А., Петру хин В. Я.* «Ряд» легенды о признании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.— 1990.—М., 1991.— С. 226.

Господарство давньоруського Автуничського поселення на Поліссі

О. П. Моця

Вагомим внеском у вивчення сільського господарства доби Середньовіччя на території Східної Європи є робота В. П. Петрова, присвячена підсічному землеробству. В монографії дослідник на базі всіх наявних на той час матеріалів обгрунтував важливу для подальших розробок тезу: даний тип обробітку землі був тісно зв'язаний з іншими ланками поліського господарсько-культурного типу і був складовою частиною лісового господарства, в котре «...поряд з підсічно-вогневим землеробством, входили також полювання, бортництво, рибальство, лісові промисли й ремесла, що спирались на використання лісової рослинності»[1].

Уточнити і перевірити його висновок зокрема дають змогу результати археологічного вивчення сільського поселення Автуничі, котре знаходиться в північній частині Українського Полісся. Пам'ятка кінця X — початку XIII ст. розміщена на території Городнянського р-ну Чернігівської обл., приблизно в центрі трикутника, вершинами якого є сучасні села Лемешівка, Рубіж і Автуничі, в урочищі Космівка. Поселення знаходиться на краю пологого лівого берега р. Верпч — притоки р. Тетеви в басейні р. Снов. Територія його добре виділяється після оранки на фоні світлого супіщаного грунту своїм більш темним забарвленням. Судячи з розкопок та візуального огляду, площа не перевищує 5 га.

Це поселення займає пологі схили невеликої блюдцеподібної западини з переходом у широку пойму, ще занедавна (до меліорації) непрохідної, а зараз висушеної до невпізнаності. Як свідчать старожили саме в районі розташування давньоруського поселення знаходився єдиний брід через заболочену пойму, що з'єднував Автуничі та Лемешівку найкоротшим шляхом. Ця дорога зараз ще функціонує, проходячи північним схилом западини, паралельно краю невеликого ярка. Останній мабуть утворився на місці старої польової дороги, розбитої колесами возів протягом тривалого часу, а потім розмитої дощами та весняними водами (Рис. 1).

Культурний шар мав товщину до 0.2 м і був майже повністю перевідкладений в результаті багаторічної оранки, що значною мірою визначає тут архео-

© о. п. моця

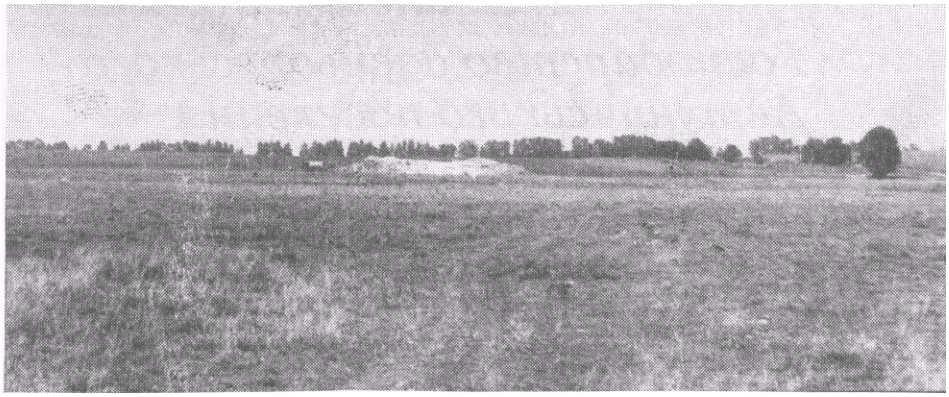

Рис. 1. Автунічське поселення на Чернігівщині. Сучасний вигляд пам'ятки.

логічні дослідження як рятівні. Поселення відкрито в 1984 р., а стаціонарно досліджується з 1987 р. Крім співробітників інституту археології НАН України в роботах беруть участь студенти історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Г. Шевченка під керівництвом В. П. Коваленка, а фінансову підтримку надає Управління культури Чернігівського облвиконкому.

В результаті робіт на площі більш як 1.5 га досліджено біля 300 будівель, майже 200 ям, близько 80 канавок від огорож. Частину з них можливо інтерпретувати як житла або майстерні гончарів. Інші — як смолокурні і дьогтярні, снопосушарки, повітки і навіси для утримання худоби. При відкритті широких площ вдалося уточнити межі загонів для тварин, що були оточені плетеною огорожею. Найбільше привертають до себе увагу гончарні горни, яких було виявлено 5, а також «кар'єри» для добування керамічної глини різних розмірів та глибин (загалом вже таких заглиблень на площі поселення виявлено більше 15).

Досить різноманітні і численні речові знахідки. На першому місці, як і на інших середньовічних поселеннях, уламки кераміки, які в закритих об'єктах нерідко дозволяють відтворити й цілі форми. Типів кераміки багато — більше двох десятків (горщики, миски, солонки, корчажки, посудини для виготовлення дьогтю...), що свідчить про фантазію та експериментальні здібності місцевих гончарів, а також про різноманітність замовлень споживачів цієї продукції. Унікальною знахідкою є фрагмент верхньої частини горщика, на якому гарним каліграфічним почерком по сирій глині ще до обпалу зроблено по колу напис. На збережених двох уламках А. О. Мединцевій вдалось прочитати: «Помози рабу своєму М...». Це безперечно вказує (як і на березовій корі з міст Північної Русі) на досить високу грамотність серед різних верств давньоруського населення. Як оригінальний витвір можна визначити глиняне руків'я нагайки, виконану у вигляді пташиного дзьоба (певне копіювання кістяних руків'їв). Нетиповими для сільських пам'яток знахідками були поодинокі уламки плінфи.

Численними були металеві вироби. Це сільськогосподарські знаряддя

праці: уламки кіс і серпів, сошники невеликих розмірів, два цілих екземпляри довжиною лише 13-14 см; побутові предмети: ножі (явно виділялись за кількістю) , кресала, замки і ключі до них — свідчення появи приватної власності, голки, дужки дерев'яних відер; ремісничі знаряддя: зубило, напильник, шило; предмети озброєння (в першу чергу стріли) і елементи спорядження вершника і коня (шпора, уламки збруї); рибальські знаряддя (остені). Металографічний аналіз залізних виробів, проведений Г. О. Вознесенською та Г. О. Мудрицьким, показав, що сільським ковалям були відомі усі секрети і рецепти виготовлення речей в ті часи і вони їх використовували за необхідності.

До слідів ремісничої діяльності відносяться й знахідки керамічного сопла, кістяних проколок. До речі, недалеко від поселення виявлено місцевидрбування болотняної руди, яке використовувалось і в більш пізніші часи. Досить численними виявились знахідки кам'яних точильних брусків, пряслиць — глиняних та шиферних (останніх набагато більше), жорен (в тому числі й з овруцького пірофіліту). Знайдено багато уламків необробленого шиферу, що дозволяє припускати привезення в Чернігівську землю цієї сировини з Східної Волині, яка лише потім використовувалась для тих чи інших потреб. Про торговельні зв'язки свідчать також уламки скляних браслетів, амфор, деякі ювелірні вироби.

Крім того, зібрана колекція типових східнослов'янських прикрас (намистини, скроневі кільця, персні). Не поодинокі й випадки фіксації символів християнської релігії — натільних хрестиків. Але якоюсь мірою незвичними є знахідки хрестів-енколпіонів, традиційно віднесених до міської культури на Русі (Рис. 2).

Поруч з поселенням розміщувались три групи поховань — 29, 26 та 8 курганів (в останній було оранкою знищено якусь кількість поховань). Висота курганів 0.3-1.5 м, діаметр 4-9 м. В більшості з комплексів зафіксовані поховання за обрядом інгумації в підкурганних ямах, а частина насипів виявилась меморативними спорудами. Саме з поховань походить більша частина прикрас. Три групи могил дозволяють вважати, що в часи розквіту поселення на ньому проживали три великі сім'ї.

Реконструюючи спосіб життя жителів автуничського поселення, яке на нашу думку вірогідно з'явилось за часів князювання Володимира Святославича, слід пам'ятати, що за часів Середньовіччя"... трійця — зерно, мука, хліб — заповнює історію Європи"[2]. За підрахунками Ф. Броделя доля вуглеводів (зернових) перевищувала 60% раціону одноманітної їжі (юшка, каша), особливо в сільській місцевості. Про вирощування й використання зернових культур якраз свідчать згадані знахідки сошників, серпів, жорен та сліди снопосушарок. На думку Ю. О. Краснова розвиток сохи в поліській зоні Європи йшов головним чином по лінії змінення її функціональних якостей, в зв'язку з чим змінювались кут встановлення розсохи, форма і розміри сошника, з'явилась полиця і т. д. З'явившись в кінці I тисячоліття н. е. як знаряддя для робіт в умовах лісового перелогу і перетворення підсік в поля тривалого використання, соха

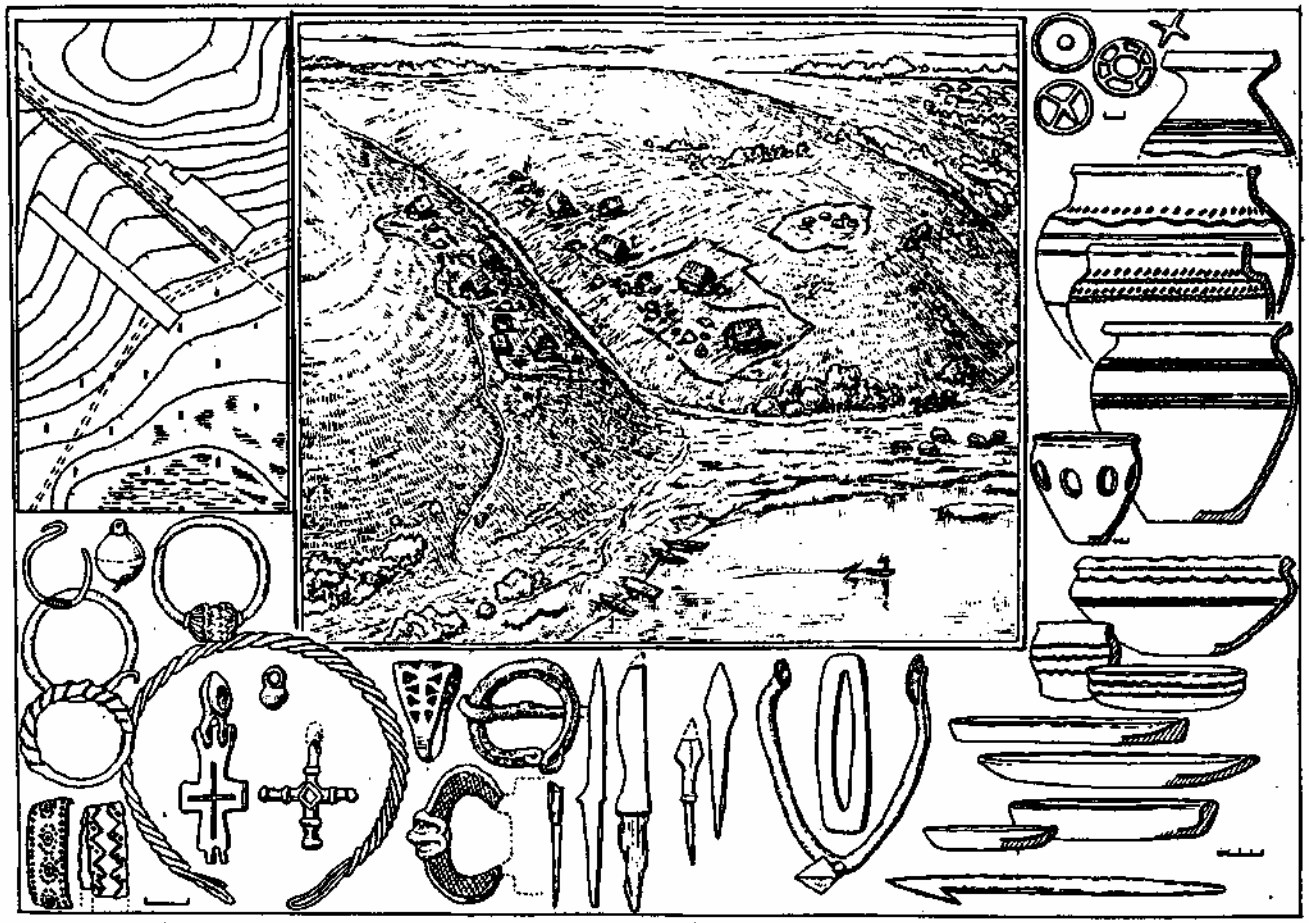

Рис. 2. План розкопів, попередня реконструкція (П. Л. Корнієнка) та знахідки на Автуничському поселенні.

по мірі розширення площ окультурених староорних земель поступово перетворилась в цій зоні в основне знаряддя парової системи землеробства[3].

Але по відношенню до матеріалів розглянутого поселення виникає певний сумнів. Навряд, щоб згадані вище невеликі за розмірами знаряддя оранки могли бути єдиною і оптимальною можливістю для добування їжі. Адже за підрахунками, навіть при використанні значно більших сошників, ширина яких дорівнювала 18 см, орач з конем повинен був пройти шлях в 58 км для підготовки до сіяння І га землі[4]. Тому тут слід згадати ще одне спостереження В. П. Петрова, зроблене ним в основному при аналізі етнографічних матеріалів: «В лісовій зоні землеробство поєднувалось з численими і різноманітними неземлеробськими заняттями. Селянин тільки частково був землеробом; землеробство не було його прямим і скільки-небудь єдиним заняттям. Одночасово він був мисливцем і рибалкою, добував кору, луб і бересту, поташ, вугілля, смолу, живицю, займався бортним бджільництвом і цілим рядом інших промислів, що складали в загальній сукупності одну складну, на диво стрункy систему господарювання, основаного на експлуатації лісу і лісових багатств»[5].

Остеологічні матеріали із згаданого поселення (визначення О. В. Потапова, О. Г. Журавльова та О. В. Маркової) вказують на наявність в стаді великої рогатої худоби, кози, вівці, свині, коня. Відносно незначне число кінських кісток в культурному шарі поселення, при фіксації їх значної кількості під деякими курганними насипами (на місці поминальної страви), дозволяє говорити про певне використання в їжу цих тварин. Але основне призначення коней було іншим — тяглова сила на легких для оранки грунтах і, можливо, вирощування їх для потреб феодальної верхівки Чернігівського князівства (як данина смердів). Саме при відгоні молодняка до феодальних центрів і могло проходити знайомство жителів віддаленого поселення з останніми зразками міської матеріальної культури (які потім відтворювались з певними нюансами вдома).

Кістки вівці разом з наявністю багатьох пряслиць говорять про розвинене ткацтво. А знайдені кістки собаки дають можливість допускати, що ця тварина використовувалась як для охорони житла і майна (про розвиток приватництва говорять і вищезгадані замки та ключі), а також при випасі худоби для допомоги пастухам. Наявність кіс вказує на заготівлю сіна на широких луках, а навісів та повіток — на стійлове утримання худоби в зимовий час. Знахідки ж остенів вказують на виловлення крупної риби в водоймах в околицях Автуничського поселення. А стріли, разом з незначною кількістю кісток дикого кабана, косулі, оленя, ведмедя і лисиці, на мисливський промисел, при якому вбитих тварин розчленували прямо в лісі або ж знімали й забирали з них тільки хутро.

Про металургійну справу говорить, крім вищеприведених речових знахідок, шлаки в культурному шарі, а про розвинуте лісохімічне виробництво — вищезгадані відповідні будівлі (дьогтярні, смолокурні). Досить ефективно жителі даного давньоруського поселення використали ще одну сировину, що знаходилась прямо під ногами. Мова йде про відносно невеликі запаси гончарної

глини, яка не скрізь трапляється в Поліссі. Місцеві гончарі використовували всі наявні лінзи з глиною потрібної якості і випалювали в горнах протягом XI та XII ст. ст. таку кількість посуду, якої було досить як для внутрішнього вжитку, так, мабуть, і для «бартерних операцій» (на хліб?) з жителями сусідніх поселень, де відповідної глини не було. Це давало змогу доповнювати зернові запаси, не розширюючи посівні площі, а використовуючи інші елементи природного середовища. Всі ці конкретні археологічні свідчення якнайкраще підтверджують справедливість тези В. П. Петрова про різноманітність занять жителів Полісся. В умовах слабких піщаних грунтів та нестійкого клімату поліське землеробство саме по собі ще не давало гарантій для виживання, що вимагало доповнити його іншими видами господарської діяльності.

Але слід звернути увагу ще на один бік розглянутого питання. Аналізуючи антропологічні матеріали розкопаного повністю могильника, П. М. Покас відзначив розвинутість місцевого населення, що за своїми фізичними даними наближалось до жителів міських центрів Київської Русі, зокрема літописного Чернігова. Як відомо, однією з причин фізичного розвитку міських жителів і їх відмінності від сільського населення в середньовічні часи, антропологи вважають якість та різноманітність їжі, більше ніж в селі використання м'ясних продуктів. Тому напрошується таке припущення: на відміну від більш південних сільських поселень на хліборобських землях, де в раціоні автохтонів переважали мучні страви внаслідок урожайності зернових, в певних екологічних нішах (як наприклад в Автуничах) людям треба було набирати 2-3 тисячі калорій за рахунок інших продуктів (риби, м'яса, дарів лісів).

Як не парадоксально, але це, мабуть, дозволяло при наявності певних пропорцій в харчуванні, в окремих випадках краще підтримувати «свою фізичну форму» в менш вигідних в сільськогосподарському відношенні мікрорегіонах. Але докази цієї думки слід шукати в більш масовому археологічному та антропологічному матеріалі (при врахуванні фізико-географічного середовища), що буде отриманий при подальших дослідженнях середньовічних сільських поселень в різних зонах Східної Європи.

Примітки

[1] *Петров В. П.* Подсечное земледелие.— К., 1968.— С. 10.

[2] *Бродель Ф.* Структуры повседневности: возможное и невозможное.— М., 1986.— С. 158.

[3] *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.—С. 195.

[4] *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 46.

[5] *Петров В. П.* Вказ. праця.— С. 33.

Ще про походження назви «Київ»

М. Ю. Брайчевський

Є проблеми, які існують лише остільки, оскільки їх ставлять. Вони позбавлені реального сенсу, мають чітку відповідь і по суті виявляються псевдопроблемами, бо з'ясовувати чи обговорювати тут нема чого. До числа таких квазіпроблем, що без всякої потреби займають увагу вчених і відволікають їх від серйозних і нагальних завдань, є питання про походження імені «Київ».

Як семантика, так і етимологія цього топоніма були з'ясовані ще давньоруським літописцем на зорі вітчизняної історіографії: «Якоже древле царь Римъ назвася, и во имя его городъ Римъ; и паки Антмохъ, и бысть Антиохиа великаа; и паки Селевкъ, и бысть Селевкиа; и паки Александръ и бысть в имя его Александриа; и по многая міста тако прозвани быша грады в имена царев тъхъ и князей тьхъ; тако же и в нашей странъ звань бысть градъ великимъ княземъ во имя Кия»[1].

Не вдаючися до спеціальних текстологічнгих пошуків, відзначимо, що цитований уривок сягає найдавнішої пам'ятки східнослов'янської (і слов'янської взагалі) історіографії і, отже, датується серединою IX ст. Втім, поточнення хронології в нашому випадку не так важливо бо існування імені «Київ» в IX ст. засвідчено іноземними джерелами.

Прозорість граматичної форми (посесивний субстантивний прикметник нечленного виду від первичного імені «Кий») безумовно підтверджує літописну версію і здавалося б, повинно було б звільнити дослідників від непотрібних розмірковувань на той сюжет. Але дискусія продовжується; мовознавці з упертістю, достойною кращого застосування, пропонують все нові й нові гіпотези, що спираються на нові етимології. Вони роблять честь дотепності та ерудиції авторів, але малокорисні з погляду наукового прогресу. Втім, і ерудиція подібних одкровінь залишає бажати кращого.

Привертає увагу, зокрема, нещодавно видана книжка В. Нерознака яка містить спробу етимологізації ряду давньоруських ойконімів (реєстр їх дуже неповний) з урахуванням висловлених поглядів, наведених також дуже вибірково. Імені «Київ» присвячені чотири сторінки (84-87), на яких автор припу-

© М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

стився такої кількості помилок і неточностей, що слід дивуватися його здібності на той рахунок.

Невірно, що найраніша згадка імені належить Константину Багрянородному (середина X ст.). Більш давні свідчення знаходимо у східних авторів (так звана група Аль-Балхі: що сягає другої половини IX ст.)[3]. Ім'я «Київ» зафіксовано в русько-візантійських договорах 860, 874 і 944 рр.[4]. Та й «Літопис Аскольда», реальність якого встановлена Б. Рибаковим[5], датується серединою IX ст.

Те, що перші пам'ятки вітчизняної історіографії дійшли до нас не в автентичному вигляді, а в пізніших автографах, не має значення. Адже й «Повість временних літ» відома нам лише у складі порівняно пізних зведень (кінця XIV та початку XV ст.), однак нікому не спадає думка датувати найстаршу літописну згадку про Київ тим часом.

Справді перше фіксоване в джерелі свідчення імені «Київ» (у формі «Кyар» міститься у вірменській «Історії Тарона», датованій VIII ст.[6].

Невірно, що в іномовних джерелах досліджуваний ойконім виступає лише з основою «kuj». Спростування бачимо у цитованому дослідником місці з Константина Багрянородного, що має форму *Κιοαβλ*. Давню транскрипцію імені з корінним «і» знаходимо також у Адама Бременського (XI ст.)[7]. Явно не пасує сюди й назва якою Київ позначений у скандінавському епосі[8] і т. д.

Зовсім неспроможним є ототожнення з Києвом готської столиці Данпарстадта. Висловлене століття тому припущення Г. Вігфусона[9], дуже обережно підтримане М. Дашкевичем і деякими іншими дослідниками[10], зазнало різкої критики в літературі[11] і нині остаточно відкинуте.

Так само надто сумнівним виглядає ототожнення Києва з Метрополем *(Μητρόπολη)* — одним з міст на Дніпрі, згаданих Клавдієм Птолемеєм[12]. Висловлювання дослідників, захоплених формальним збігом того імені ("мати-город") з літописним виразом: «Київ — мати городам руським»[13], переконливо спростовуються топографічними даними самого Птолемея, який локалізує Метрополь у Дніпровому пониззі зразу ж за Ольвією. В той же час автору невідомі гіпотези, що зіставляли з Києвом інші названі Птолемеєм городи на Дніпрі (Азагаріум, Сар, Амадоку)[14].

З величезного аспекту запропонованих гіпотез для пояснення унікального імені *«Σλμβλτλϊ)»* ("Самбатас", «Самватас», «Санвтас»), наведеного Константином Багрянородним[15], автор обрав чомусь лише думку Г. Ільїнського[16] (далеко не найкращу і не найправдоподібнішу) — тлумачення ойконіма, як апелятив «Суводь». При цьому він неточно цитує джерело, уважаючи *Σλμβλτλί)* паралельною назвою Києва, тоді як Константин Багрянородний підкреслює, що так звалася київська фортеця (а не саме місто).

Ряд заперечень викликає і філологічна частина публікації. Так, навряд чи можна інтерпретувати, як паралельні форми іноземного походження такі імена з чеської як kyje або kyevice. Перша назва не є посесивною взагалі. В другому випадку посесивною, можливо, була проміжна форма якщо прийняти словотворчу модель Kyi — Kyev — Kyevice.

Але повернімося до суті проблеми.

Літописна етимологія без критики приймалася в історіографії XVIII — початку XIX ст.[17]. Походження ойконіма «Київ» від антропоніма «Кий» не викликало сумніву; обговорювалося лише питання про те, хто були Кий та його рідня — сармати, гуни, авари, хозари чи ще хтось. Найпростіша і найприродніша думка, що засновники Києва могли бути слов'янами, чомусь не була популярною, хоча й мала своїх прибічників (М. Ломоносов, В. Тредіаковський, А. Рігельман та ін.)[18]. Історіографія другої половини XIX ст. створила теорію «епонімного міфа». її підтримували А. Кунік, С. Соловйов, О. Шахматов, М. Петров, М. Грушевський, Д. Багалій та ін.[19].

Сутність тої теорії становила відмова від пошуків будь-якого історичного змісту в літописному переказі. Останній, нібито, з'явився, як наївна спроба осмислити найдавнішу київську топоніміку, пояснити виникнення імен «Київ», «Щекавиця», «Хоревиця», «Либідь». Філологічна незугарність такого припущення (явно похідний характер трьох перших імен — від названих в літописі антропонімів) не бентежила прибічників тої дивної гіпотези.

Теорія «епонімного міфу» була рішуче спростована внаслідок археологічних досліджень у найдавнішій частині Києва. Виявлення решток першого київського укріплення (Город Кия")[20] переконливо показувало, що в основі літописного переказу лежить певне історичне ядро. Дальші пошуки дозволили не лише підтвердити історичну достовірність літописних відомостей про Кия, а й значною мірою реконструювати його біографію[21]. В цьому найголовнішим є факт побудування першого київського городища-замка, зв'язуваного з іменем Кия, задовго до IX ст.

Здавалося б, успіхи історичної науки повинні були зняти і філологічну проблему з порядку денного. Але цього не сталося, й мовознавці донині продовжують бавитися безплідними пошуками «нових» і «природніх» етимологій.

Головний напрямок модерних тлумачень імені «Київ» можна визначити, як фізично-географічний. Відповідно до цієї тенденції ойконім «Київ» відбиває особливості природніх умов місцевості. В основу терміна кладеться, наприклад, орфографічна номенклатура, що позначає поняття «круча», «гора», «височина» тощо. Це викликає певні асоціації із складним київським рельєфом. З іншого боку, ряд дослідників зіставляють ім'я «Кий» в його архетипній формі kuj, kujava з сучасними термінами, що означають «болото», «місце, поросле очеретом», «піщаний холм», «крутий холм», «віддалена або стара, напівзруйнована хата», «хащі на горі», «гірський потік у лісі», «урочище», «кукурудзяне поле» і т. д.[22]. Мовні паралелі беруться з української, білоруської, польської та інших слов'янських мов .

В цих випадках форма посесивного нечленного прикметника розглядається, як «ономастична стилізація», тобто антропонімічне осмислення фізико-географічного апелятива[24]. З таким підходом неможливо погодитися. Семантичний різнобій залученого лексичного матеріалу виключає можливість його інтерпретації у зіставленні з реальними природніми умовами старокиївської

топографії. Зовсім недоречними є, скажімо, такі терміни, як «болото», «очеретяні нетрі», «гірські потоки», «піщані бугри» і т. д., не кажучи вже про кукурудзяні поля.

Тим часом сама необхідність нових пошуків здається більш, ніж сумнівною. Літописна версія виглядає цілком прийнятною та переконливою . Вона незаперечно підтверджується усіма даними і надійно вписується в систему давньоруської ономастичної практики.

В Давній Русі антропонімічні назви міст одягалися в різну форму і застосовували різні словотворчі моделі. Поширеними були, зокрема, імена із суфіксом «-jb», представленим двома варіантами «-ЛЬ» та «-Ь», часто з палаталізацією кінцевого приголосного основи. Мова про такі терміни, як Ярославль, Святославль, «Мстиславль», Богуславль, Ізяславль, Глебль, Путивль і т. д.— від Ярослав, Святослав Мстислав, Богуслав, Ізяслав, Гліб, Путим. А з другої сторони — Святополчь, Ярополчь, Усвячь, Всеволожь, Володимерь, Володарь — від Святополк, Ярополк, Усвят, Всеволод, Володимер, Володарі т. д.

Поширену посесивну модель демонструють імена на «-инь» типу Микулинь (від Микула), Неятинь чи Нежатинь (від Нежата), Чемеринь (від Чемер, Чемера), Къснятинъ (від Коснята), Пирятинь (від Пирята тощо). Та чи не найбільш популярною формою були імена на «-овъ» — «-евъ»; и «-ово», «-єво»: Туровъ, Каневъ, Черниговъ, Торчевъ, Ольговъ, Михаиловъ, Львовъ, Даниловъ, Борисовъ, Гюричевъ, Василенъ, Витичевъ і т. д. На жаль більшість осіб, втілених в ойконіми, нам невідомі; тому дуже важко визначити ті умови, які викликали їх до життя.

Історія назви «Київ» належить до числа найнадійніше фіксованих. З точки зору генезиса посесивних ойконімів не має значення питання про історичну реальність особи, чиїм іменем названо той або той населений пункт. Іноді назви конструювалися від легендарних, а то й міфологічних імен. Така практика існувала в різних країнах, починаючи з глибокої старовини; досить згадати такі старогрецькі ойконіми, як Афіни, Аполонія, Гераклея, Діоскуріада і т. п. Це звільняє нас від необхідності розглядати складне питання про історичність літописного Кия. Відзначимо, однак, що сучасна наука рішуче схиляється до визнання цього персонажу реальною особою, що жила в середині I тис. н. е.[25] і виступила в ролі засновника першого київського городища (замка).

Але незалежно від остаточного вирішення цього питання закономірність виникнення ойконіма «Київ» від імені літописного Кия не може бути заперечена; для цього зовсім не обов'язково герой літописного переказу мав бути реально засновником майбутньої столиці Русі — досить того, що він в такій якості увійшов до свідомості народу.

Первинна основа імені (точніше, обох імен — антропоніма та топоніма) мала основу з голосним «й», що в подальшому перейшов у твердий «у». Це — закономірне фонетичне явище: індоєвропейський довгий «й» на слов'янському грунті справді дає «у» ("ы"). Так само закономірною є заміна індоєвропейсь-

кого короткого «й», «у» на «j» ("й") «Кув» «Кый». Цей фонетичний процес добре фіксований численними варіантами, що виступають в джерелах.

Так, в арабських текстах знаходимо транскрипції: Kujaba, Kuyaba, Kujave, Kuyava, Khyilv т. д. Вірменська «Історія Тарона» пропонує форму Киаг. Візантійські документи — *Κουβερ* ("Кувер")[26]. В західноєвропейських джерелах зустрічаємо: Kujeva (Саксон Граматик, Kujeva, Cuieva (Тітмар Мерзебурзький), Chue (Гельмольд) тощо[27].

Цікавим є формант «ар», «-ер», засвідчений у вірменському та візантійському варіантах. Літописна етимологія цілком роз'яснює і усуває семантичні труднощі. Ім'я «Кий» ("Кув") становить собою прозорий апелятив у значенні «Молот» (пор. Карл Мартел у франків)[28] етимологічне воно зв'язане з терміном «кувати» ("коваль" і т. д.). Мабуть звідси — легенда про казкового коваля-змієборця, пов'язана з фольклорним переказом про початки Києва.

Примітки

[1]*Новгородская* первая летопись старшего и младшего извода, М.— Л., 1950.— С. 103.

[2]*Нерознак В. П.* Названия древнерусских городов.— М., 1983.

[3]*Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 408-419.

[4] *Повесть* временных лет.— М.- Л., 1950,— Т. I.— С. 24,25, 36.

[5] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, детописи.— М.,1963.— С. 159-173.

[6]*Марр Н. Я.* Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Избранные работы. М.-Л., 1935.— Т. V.— С. 60; *АбегянМ.* История древнеармянской литературы. Ереван, 1948.— Т. I.— С. 34, 345-347; *Еремян С. Т.* О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иониа Мамиконяна // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, К., 1965.

[7]*Сборники,* материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.—Отд. L—С. 3.

[8] *Стрижах О, С.* Київ (етимологічні проблеми) // Мовознавство, 1982.— № 3.— С. 32.

[9] *Vlgfusson G.* Place of the Hamth'eowlay // Sigp Siegfried.— arminiuns and other Papers, Grimm-Centenary.— London, 1886.

[10]*Дашкевич Н. П.* Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия.— К., 1986.— С. 11; *Веселовский А. И,* Историко-топографические очерки древнего Киева,— К., 1897.— С. 3; *КулаковскийЮ.* Карта Европейской Сарматии по Птолемею.— К., 1899.— С. 31.

[11] *Каргер М.К.* К вопросу о древнейшей истории Киева//СА.— 1948.— Т. X.— С. 236-241; *Каргер М.К.* Древний Киев.— М.-Л., 1958.— Т. I.—- С. 66-72; *БрайчевськийМ. Ю.* Коли і як виник Київ.—К., 1961.— С. *47-51;БоровськийЯ.* Є Походження Киева, К., 1981.—С. 64-71 таін.

[12] *Ptolemi* Geojiraphia, ПІ, 5,13-15.

[13]*Повесть* временных лет.— Т. I.—С. 20.

[14] *Берлинский М.* Краткое описание Киева.— СПб., 1820.— С. 5; *ЗакревскийН.* Описание Киева.— М., 1868.— Т. I.— С. 6; *Брайчевський М, Ю.* Коли і як виник Київ.— С. 54-56 наст; *Бидзиля В. И.* Приднепровские города Птолемея // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.— Ужгород.— 1978.

[15] *Constantini* Porphyrogeneti Deadministrando imperia, IX.

[16]*Ильинский Г. Σ^ιβλσλτσ* Константина Багрянородного // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського.— К., 1928.— Т. II.

[17]*Боровський Я.* Є Походження Києва.—С. 26-45.

[18] *Там же.— С.* 26-45.

[19] *КуникА. А.* Русский источник о походе 1043 г. // *ДорнВ.* О походе русских на Табаристан.— СПб., 1875.— С. 396; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. I; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 477; *Петров Н. И.* Исторйко-топографические очерки.— С. 2, 3.— С. 379, 380; *БагалейД. И.* Русская история.— М., 1914.— Т. I.— С. 180.

[20]*Вельмин С.* Археологические разыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. На территории древнего Киева // Военно-исторический вестник.— 1910.— № 7-8.— С. 140, 141; *Каргер М. К. К* вопросу о Киеве в VIII-IX вв. // КС ИИМК, Вып. VI, 1940; Каргер Н. К. Древний Киев.— Т. I.— С. 98, сл.; *ТолочкоП. П.* Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— -*С.* 40-41; *ТолочкоП. П.* Древний Киев.— К., 1983.— С. 26-28; *КилиевичС. Р.* Дитинец Киева IX — первой половины XIII вв.— К., 1982.— С. 27, 28.

[21]*Рыбаков Б. А.* Начало русского государства // Вестник МГУ.— 1955.— № 4-5; *Рыбаков Б. А.* Город Кия // ВИ.— 1980.— № 5; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.— М., 1982.— С. 90-107; *Брайчевский М. Ю.* Когда и как возник Киев.— К., 1964.— С. 60-110; *ТолочкоП. Л.* Історико-географічні умови виникнення Киева // Український історико-географічний збірник.— 1971.— Вип. I; *ТолочкоП. П.* Происхождение и раннєє развитие Киева // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 41, ел.; *ТолочкоП. П.* Древний Киев.— С. 18-29; Сахаров А. Н. Кий: легенда и реальность // ВИ.— 1975.— № 10 та ін.

[22]*Рэспонд С.* Значение древнерусской ономастики для истории // ВЯ.— 1968.— № 1; *РэспондС.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.— М., 1972; *Рэспонд С.* Miscellanla onomastica rossica // Материалы и исследования.— М., 1979; *Нерознак В. П.* Названия древнерусских городов.— С. 86, 87.

[23]*Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов // Полесье.— М., 1968. *ЯшкінІ. Я.* Белорускія геаграфічньія назвы // Тапаграфія, Гідралогія.— Мінск, 1971; *HrabecC.* Nazwy geograficzne Huculszczyny, Kraków, 1950; *Bruckner A.* Słownik etymologiczny jeżyka polskiego, Warszawa, 1957.

[24] *Рэспонд С.* Miscellanea...— С. 40.

[25] *Лер-Сплавинский Т.* Еще раз о названии города Киева // Проблемы современной филологии.— М., 1965; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Мифологические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян и восточных романцев.— М., 1976; *Стрижак О. С.* Вказ. праця.— С. 32.

[26]*Успенский Ф. И.* История византийской империи.— Т. I.— Вид. Брокгауз-Ефрон, (без позначення року), С. 660, сл.

[27] Див.: *Стрижак О. С.* Вказ. праця.— С. 33.

[28] *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— Т. I.— М., 1959.— С. 306; *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Т. I.— СПб., 1893.— С. 14, 16.

Довгі вали

М. П. Кучера

На Україні та за її межами збереглися довгі земляні вали — залишки давніх укріплених ліній, що захищали певні території. На відміну від укріплень звичайного типу, ці оборонні споруди мали обмежене поширення. Будівництво цих укріплень вимагало значних матеріальних витрат і проводилось у періоди зростання зовнішньої небезпеки, коли доводилось застосовувати неординарні засоби захисту. Довгі вали відомі під назвою Змійових та Траянових. Обидві назви умовні. Перша з них закріпилась за довгими валами Середнього Подніпров'я, а друга — за валами Подністров'я та Подунав'я.

З приводу походження довгих валів висловлено різні припущення. Розбіжність у судженнях зумовлена обмеженістю джерельної бази, відсутністю наукової інформації про характер цих пам'яток, а головне — тривалою недооцінкою археологічного методу досліджень.

Розкопками Інституту археології України в 70-80-х роках встановлено, що Змійови вали збудовані Давньоруською державою для захисту Середнього Подніпров'я й столиці Русі — Києва від степових кочівників — печенігів. Земляний насип валів скріплювався дерев'яними зрубною та перекладною конструкціями. Загальна довжина Змійових валів становила І тис. км. Ці вали на сьогодні найкраще вивчені, матеріали про них опубліковані .

У 1988-1990 рр. Інститутом археології України проведено розвідувальні розкопки валів Траяна в Середньому Подністров'ї. Тут у чотирьох місцях досліджено досить оригінальний тип валів: на правому березі нижньої течії р. Збруч в Тернопільській обл., в межиріччі Збруча-Смотрича в Хмельницькій обл., на межі України, Молдови й Румунії на правобережжі р. Прут та на межі України й Молдови в межиріччі Дністра-Прута у Чернівецькій області (рис. 1).

На правому березі Збруча в Борщівському районі Тернопільської обл. знаходиться шість валів, відомості про які маємо ще з другої половини XIX ст. . Частково вони розорюються чи пошкоджені сучасною забудовою, але на ділянках лісу збереженість їх задовільна.

Перший вал (в порядку з півночі на південь) орієнтований перпендикулярно до Збруча біля с. Гермаківка. З півночі вздовж нього збереглися залишки рову. Довжина валу 4.3 км, максимальна висота 5 м, ширина 23 м. Другий і

© М. П. КУЧЕРА

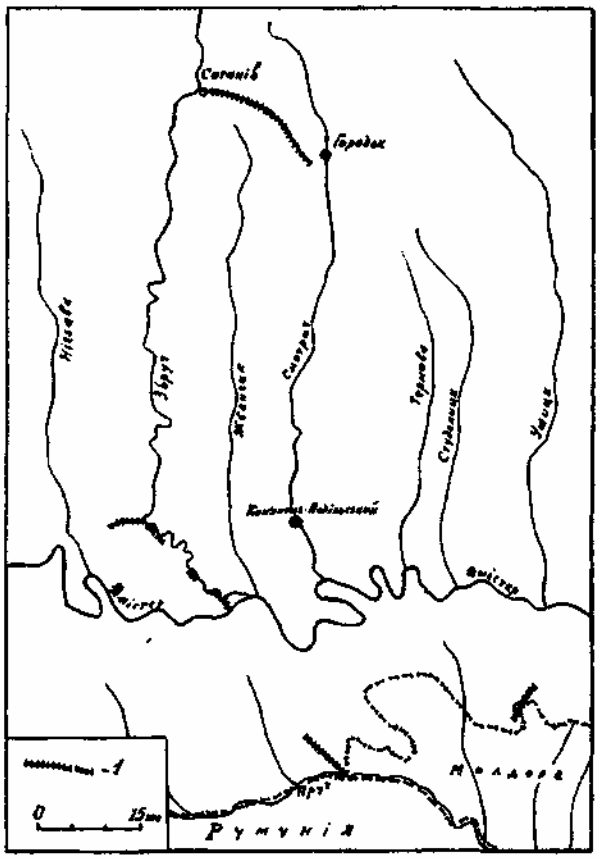

Рис. 1. Вали Середнього Подністров'я. I — вали.

третій вали розташовані вздовж ріки на північ і на південь від с. Залісся. Другий вал довжиною 975 м руйнується, а третій, довжиною 825 м, знаходиться в лісі й зберігся на висоту 3.5-4 м при ширині 20-25 м. З східного боку обох валів (від ріки) збереглися западини на місці рову. Четвертий вал довжиною 1450 м проходить вздовж Збруча між селами Кудринці й Завалля. Вал перетинає западину в корінному березі ріки, з його східного боку зберігся рів. Висота валу 3-4 м, ширина 23-25 м. П'ятий вал довжиною 600 м в с. Боришківці відмежовує від плато пониження в вигині ріки. Вал поруйнований забудовою і городами села. Шостий вал біля с.Вигода починається від обрива над долиною Збруча і тягнеться на південь в бік с. Білівці на Дністрі на довжину 1250 м. Вал знаходиться в лісі, висота його 3 м, ширина 16-17 м. Рів із східного боку зберігся на глибину 1.6-1.8 м, ширина — 11м.

Перераховані вали у поєднанні з стрімким кам'янистим берегом ріки утворювали одну оборонну лінію. Найпотужніший вал біля с. Гермаківка перекривав доступ у межиріччя Збруча-Дністра з півночі. Вали біля сіл Залісся, Завалля й Боришківці перетинали долини в корінному березі, боронячи доступ на правобережжя Збруча зі сходу. Вал біля с. Вигода перетинав межиріччя Збруча-Дністра і також боронив його зі сходу. В цілому територія між Збручем і Дністром, яку захищають вали й обривисті gepera річкової долини, видовжена з північного заходу на південний схід на 21 км.

Розрізами чотирьох валів (біля сіл Гермаківка, Залісся, Завалля й Вигода) з'ясовано їх будову. Спочатку вздовж траси валу викопували траншею, в яку ставили вертикально в ряд дубові стовпи й закріплювали їх грунтом. Потім з обох боків впритул до стіни з частоколу споруджували центральну частину

насипу з гумусованого грунту, знятого на поверхні за межами валу. Схилам насипу, що спирався на стіну, надавали значну стрімкість. У зовнішній і внутрішній бік утвореного таким чином ядра валу нарощували насип з горизонтальних шарів і прошарків різного за консистенцією грунту — глини, суглинку, чорнозему, які чергувались. Глибина траншеї під дослідженими валами від 1.7м (с. Вигода) до 2.3 м (с. Завалля), товщина стовпів 20-25 см, відстань між ними — 10-20 см. Стовпи згнили, від них лишились коричневі волокна та деревна порохня. Стовпи простежені в насипі валів на максимальну висоту до 4 м (с. Завалля), в самій верхній частині насипу вони не помітні.

Біля с. Завалля разом з валом розрізано й внутрішню половину рову. Він був заглиблений на 5.4 м нижче основи валу. Початкове вал займав по ширині в середньому 16 м, а рів приблизно 12м.

Вал у межиріччі Збруча-Смотрича обстежено від східної околиці смт. Сатанів до ботанічного заказника біля м. Городок Хмельницької обл. Вал був суцільним довжиною 22 км . На багатьох ділянках по ньому влаштовано лісосмугу, або ж його зруйнували сучасними дорогами та забудовою. В середній частиш і на південно-східному кінці (біля м. Городок) вал знаходиться в лісі й зберігся на висоту 2-2.5 м. при ширині 18 м. По північно-східному краю валу зберігся рів шириною 8-11 м, глибиною 1-1.5 м.

Розкопками валу в лісі біля м. Городок з'ясовано, що спорудження його починалося з викопування траншеї глибиною 1.6 м, шириною зверху 70, внизу 35 см. Потім у траншею ставили в ряд дубові стовпи і засипали їх грунтом. Зотлілі залишки стовпів збереглися в такому ж стані, як і в валах на р. Збруч. Діаметр стовпів 10-18 см, відстань між ними — 14-16 см. Залишки стовпів збереглися від самого низу на висоту 2.6 м, хоч їх сліди були помітні в насипі на висоту 2.9 м (близько 60 см від сучасної поверхні валу). З обох боків стіни-частоколу споруджували два валоподібні насипи з нетовстих шарів і прошарків темно-сірої, темно-жовтої і світло-жовтої глини. Потім в сідловині між згаданими насипами по лінії частоколу нарощувався третій насип, що утворював вершину валу. Цей насип спирався по краях на два попередні насипи, а посередині його стримувала від розповзання стіна з частоколу. Початкове вал займав по ширині внизу не менше 11м.

На правобережжі Прута в Новоселицькому р-ні Чернівецької обл. вал починається на краю балки за 500 м на південний захід від с. Несвоя і проходить у південно-східному напрямку на довжину 8.5 км до долини Прута. Його північний кінець розораний, а далі — на південь по валу — прокладено дорогу. Зі сходу вдовж валу збереглися залишки рову. Ширина валу під дорогою 23-25 м, максимальна висота 3 м. Розрізом валу на полі біля північного кінця виявлено посередині під насипом повздовжню траншею, в якій збереглися залишки гнилого дубового вертикального стовпа з горизонтальними дубовими деревинами, які, очевидно, були закріплені в стовпі й утворювали стіну. Глибина траншеї 1.3 м, ширина зверху 1.2 м внизу 0.7 м.

* Розкопками закінчення валу біля м. Городок встановлено, що далі в південно-східному напрямку він не подовжувався

У межиріччі Дністра-Прута вал починається на краю глибокої долини за 2 км на південний захід від с. Грубне Сокирянського р-ну і тягнеться в південно-західному напрямку на довжину 5.5 км до східної околиці с. Росошани Кельменецького р-ну Чернівецької обл. В лісі в північній частині ширина валу 13-14 м, висота 1.5 м; рів з східного боку займає по ширині 7 м при глибині 0.5 м. Далі на південь вал щорічно розорюється. За свідченням місцевих жителів, раніше вал продовжувався далі — південніше с. Росошани.

В розрізі біля північного кінця майже посередині під насипом валу відкрито повздовжню траншею глибиною 0.9 м, шириною внизу 35 см, в якій закріплювалась дерев'яна стіна. На місці стіни, яка повністю згнила, зберігся вертикальний розрив у нашаруваннях насипу.

Перераховані вали об'єднуються в один конструктивний тип за наявністю дерев'яної опорної стіни, яка закріплювалась в глибокій траншеї. Насипи цих валів утворювались з трьох складових частин. На правому березі Збруча центральною частиною був насип, що спирався з обох боків на стіну. В інших валах спочатку споруджували два насипи — зсередини і зовні від стіни. Потім над ними впритул до стіни насипали центральну частину — вершину валу.

Певного взаємозв'язку між валами немає. Вони розташовані досить далеко один від одного і були автономні в оборонному відношенні. Проте вали по р. Збруч, в межиріччі Збруча-Смотрича і на правобережжі Прута біля с. Несвоя призначались для захисту від північного сходу, а вал біля с. Росошани — від південного сходу. Кожний з валів перекривав доступ на обмежену територію, але в цілому вони боронили Середнє Подністров'я, включаючи межиріччя Дністра-Прута, від небезпеки з півночі і сходу.

Дослідженнями валу в межиріччі Збруча-Смотрича біля м. Городок виявлено на його поверхні культурний шар давньоруського селища XII-XIII ст., основна частина якого знаходиться з внутрішнього боку перед валом. При цьому насип валу деформувався і розсунувся задовго до утворення культурного шару. Виникає думка про те, що розглянуті вали належать до племінного періоду. Технологія їх будівництва досить архаїчна. Той факт, що вали захищали невеликі території також свідчить на користь їх племінного, а не державного походження.

Розташування валів відповідає розмежуванню племен скіфської культури з племенами фракійського гальштату (голіградська група) наприкінці першої половини I тис. до н. е. Перші з них займали територію на північний схід, а другі — на південний захід від Середнього Подністров'я. У згаданих валах можна вбачати оборонні споруди племен культури фракійського гальштату для захисту від скіфів. В літературі вважається, що скіфська експансія на землі Західного Поділля відбулася на початку VI ст. до н. е.; про це свідчить поширення скіфської культури західніше нижньої течії Збруча та на Правобережжі Середнього Подністров'я, в тому числі поява в цих регіонах поховань скіфських воїнів-вершників .

Зовсім не дослідженим лишився вал, який за даними XIX ст. проходив від р. Рось на південь вздовж Гнилого Тікича (сучасна Черкаська обл.), західніше

Синюхи (сучасна Кіровоградська обл.) і закінчувався на р. Кодима (рис. 2). Довжина валу понад 200 км. Ще раніше про цей вал (за виключенням північного кінця) подає відомості 1. Фундуклей[5], 3 східного боку вздовж цього валу місцями знаходились округлі земляні укріплення[6].

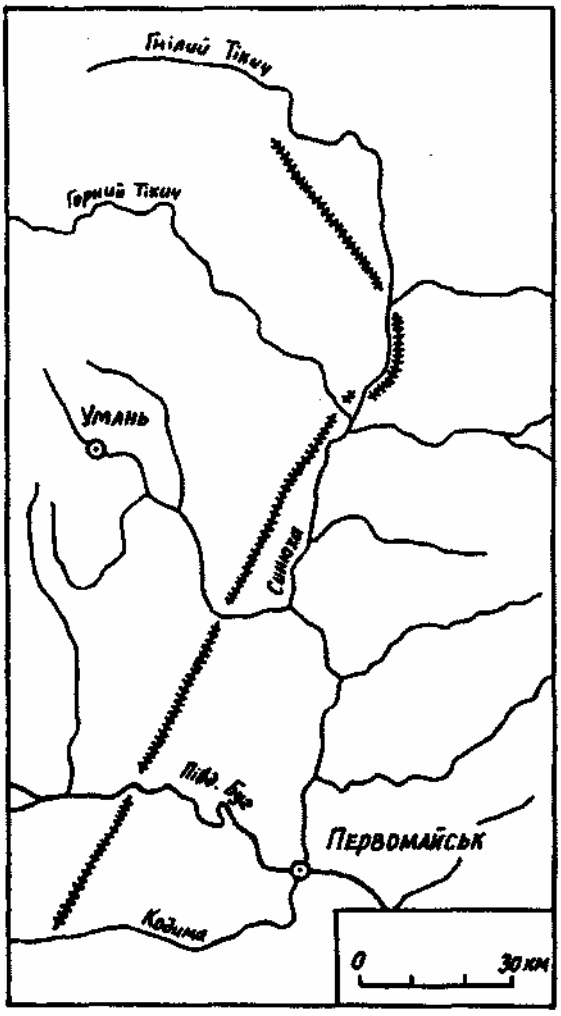

Рис. 2. Вал у басейні Південного Бугу.

Багато довгих валів зафіксовано в Північно-Західному та Західному Причорномор'ї, зокрема між Дністром та Дунаєм на схід, південь і захід від Карпат (рис. 3). В літературі ці вали одержали назву Траянових. На території Молдови між Дністром і Прутом проходить так званий Верхній вал довжиною 120 км. Південніше між Чорним морем (озеро Сасик) і Прутом на території України й частково Молдови розташований Нижній вал довжиною 126км[7]. Рови біля цих валів знаходяться з півночі. На території Румунії між Прутом і Сиретом відомі два вали: перший — в нижній частиш межиріччя орієнтований з південного сходу на північний захід довжиною 85 км і другий — ближче до гирла цих річок (біля м. Галац), в плані дугоподібний довжиною 24 км. Рів біля першого валу знаходиться з південного заходу, а біля другого — зі сходу . Південніше, між Чорним морем і коліном Дунаю на території Румунії (Добруджа) розташовані три вали: два земляні — Малий і Великий і один Кам'яний. Відстань між валами не перевищує 4-7 км. Довжина Малого валу 61 км[9], Великий вал проходить північніше Малого валу, а біля західного кінця перетинає останній. Довжина Великого валу 41 км (в західній частиш на відрізку 13 км, де його продовженням є стрімкий схил до долини ріки, вал відсутній)[10]. Кам'яний вал довжиною 59 км проходить північніше Великого валу, а в східній

частині він перетинає останній і знаходиться між Великим і Малим валами. Він побудований переважно з білого вапняку. З півночі знаходиться рів, а з півдня — залишки 24-х кам'яних фортець[11].

В Румунії на лівобережжі Дунаю західніше Бухареста разташовані два вали довжиною 300 і 120 км з ровами з північного боку (рис. 3). На території Болгарії північніше Софії знаходяться три вали на правому березі Дунаю, орієнтовані перпендикулярно до течії ріки, а два інші вали — на західному березі Чорного моря поблизу міст Варна та Бургас.

Залишки складної системи валів у вигляді півовалу, що прилягає зі сходу до Дунаю й охоплює нижню та середню течії Тиси, збереглися на території Угорщини, Румунії та Югославії (рис. 3). Вали розташовані в два і більше рядів. Причому, окремі вали потрійні, а окремі утворені з чотирьох паралельних насипів, розділених ровами[12].

На деяких валах в різний час було проведено розкопки та знайдено окремі речі.

У 1986-1988 р. Експедицією Інституту археології України досліджувався

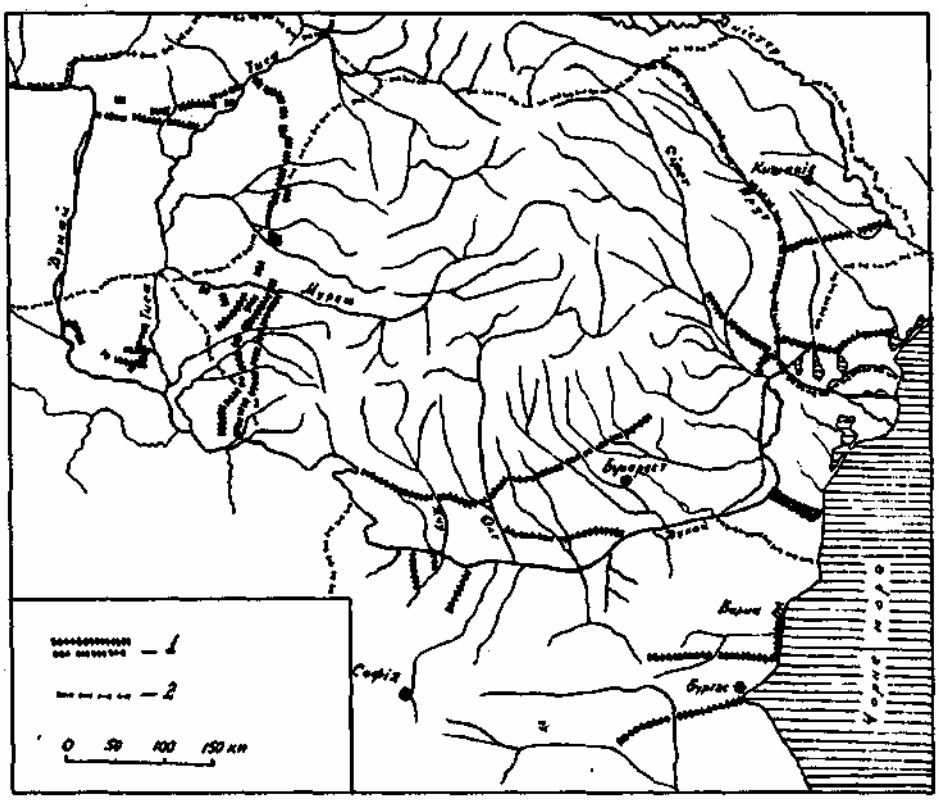

Рис. 3. Вали між Дністом і Дунаєм і на західному узбережжі Чорного моря
1 — вали; *2* — державні кордони.

Нижній вал між Прутом і Чорним морем в Одеській обл.[13]. Земляний насип валу висотою близько 3 м, шириною 10 м, скріплений з напільного боку — з півночі вертикальною стінкою з дернових цеглин. Глибина рову 3.25 м, ширина зверху близько 11м, дна 3 м. Під південним краєм насипу розкопано п'ять напівземлянкових жител з керамікою кінця VI-початку VII ст. н. е. Дослідники вважають, що в напівземлянках проживали будівничі валу і на цій підставі датують вал часом не пізніше середини VII ст. н. е.[14]. Беручи до уваги гіпотетичність думки про належність відкритих жител до селища будівничих, правомірніше констатувати, що вал споруджено не раніше початку VII ст. н. е.

Розрізом Великого земляного валу в Добруджі встановлено, що крім нині існуючого північного рову, біля валу знаходився ще рів з південного боку, який повністю заплив. Автор розкопок Е. Комша додержується думки, що рови належать до різного часу[15]. Але як цілком слушно вважає Р. Рашев, південний рів було викопано одночасно з північним для одержання додаткової землі на насип валу[16]. Останній споруджено з жовтої глини, яка з напільного північного боку обмежена вертикальним нашаруванням чорноземного грунту, що походить, очевидно, з дерна[17]. Під час розкопок в насипі валу знайдено уламки гончарної кераміки IX-X ст.[18]. Кераміку цього ж часу було зустрінуто у валі й іншими археологами[19].

У Малому земляному валі знайдено римську кераміку II-IV ст. н. е., в одному місці вал перекрив гробницю античного некрополя IV ст. н. е[20].

У Кам'яному валі знайдено архітектурні деталі, які були використані як будівельний матеріал, в тому числі ранньовізантійську капітель V-VI ст. Майже в усіх фортецях вздовж валу знайдено кераміку IX-X ст.[21].

У Причорноморському валі біля м. Варни для скріплення піщаного насипу використовувалися будівельні залишки із античних кам'яних споруд, серед них знайдено уламки мармурових колон, бази, капітелі, вівтарні перегородки, частини статуй і т. п.[22].

Два вали на Лівобережжі Дунаю на території Румунії перетинають римський лімес II-III ст. н. е. на р. Олт . Щодо південного валу на території Болгарії (між Чорним морем і р. Марица), то в літературі є згадка про те, що в його насипі знайдено кераміку часів Першого Болгарського царства[24].

Таким чином, наявні археологічні матеріали не дають підстав відносити переважну більшість валів до часу раніше III-IV ст. н. е. Частина з них виникла після IV ст., частина після VI-VII, а частина — після IX ст. Важко погодитись з думкою, що всі перераховані вали, крім Потиських, споруджені у VII-X ст. Давньоболгарською державою для захисту від Візантії, печенігів та мадьяр . Проте, основна їх частина очевидно має болгарське походження.

Система валів в басейні нижньої й середньої течії Тиси ототожнюється з кордонами держави сарматів, яку було укріплено під керівництвом римлян у IVст.н.е.[26].

Вивчення довгих валів, які інтенсивно руйнуються, належить до числа першочергових завдань археологічної науки. Поперечні розрізи для з'ясування конструкції валів, структури та параметрів їх насипів не вимагають великих

коштів. А інакше неможливо визначити технологію будівництва та типологію валів — необхідні умови для визначення регіональних та хронологічних особливостей цих пам'яток, їх місця та ролі в історії фортифікації.

Примітки

[1] *КучераМ.* 77. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., Наук, думка, 1987.— 208с.

[2] *KlikorA. H.* Sprawozdanie i wykaz zabytków slozonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicz nej w roku 1878 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.— Kraków, 1879.—T. 3.—S. 38-41.

[3] *Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА.— 1958.— № 64.— С. 8,31,49,50; *Археология* Украинской ССР.— Т. 2.— К,, 1986.— С. ПО.

[4] *КитицынП.* Пограничный вал, насыпанный в Побужском крае // Древности МАО, 1894.—№15/1.—С. 111-115.

[5] *ФундуклейИ.* Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии.— Киев, Гликсберг, 1848.—С. 16-18.

[6] *ФундуклейИ.* Указ. соч.— С. 16.

[7] *Вульпе Р.* Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада УССР и Румынской Народной Республики.— Кишинев, 1950.—С. 259.

[8] *Вульпе Р.* Указ, соч.— С. 259.

[9] *GajewskaH. Z* problematyki badań nad wałami Dobrudży /'/ Kwartalnik history) kultury materialnej.— Rok XV.— № 4, Warszawa, 1967.— S. 778.

[10] *Gajewska H.* Ibidem.— S. 778; *Рашев Р.* Валовете в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им) // Археология, книга 1.— София, 1979.— С. 13,14.

[11] *Рашев Р.* Указ. соч. 1979.— С. 16.

[12] *HoredtK.* Zur frage der Datierung der grossen Erdwalle im Karpatenbecken // Kwartalnik historyi kultury materialnej.— Rok XVI.— № l.— Warszawa, 1968, S. 41, Abb. 2.

[13] *Субботин Л. В.,* Чеботаренко Г. Ф. Земляные валы Днестровско-Прутского междуречья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— Тези доповідей.— К., 1989.—С. 219.

[14] *СубботинЛ. В., Чеботаренко Г. Ф.* Указ, соч.— С. 219.

[15] *ComsaE.* Cercetari si observatii in legatura cu valurite din Dobrogea // Studii si cercetari de istorie Veche.— 1951.— T. 2.— P. 234.

[16] *Рашев Р.* Указ, соч.— С. 14.

[17] *Comsa E.* Ibidem, fig. l.— P. 234.

[18] *ComsaE.* Ibidem, Hg. 4.

[19] *Рашев Р.* Указ, соч.— С. 12.

[20] *Рашев Р.* Указ, соч.— С. 16; *Gajewska H.,* Ibidem.— S. 781.

[21] *Рашев Р.* Указ, соч.— С. 16.

[22] *Рашев Р.* Земленатa укрепителна система на Първото българско царство. Плиска — Преслав. Прабългарската култура: Материалы от българо-съчветската среща. Юунен, 1976.— София, 1981.—Т.2.—С. 101.

[23] *Рашев Р.* Указ, соч.— С. 100.

[24] *Рашев Р.* Указ, соч.— С. 101.

[25] *Рашев Р.* Валовете в Добруджа... С. 18; *Рашев Р.* Земленатa укрепителна система..., С. 100-102.

[26] *Sonda- S.* Limes Sarmafiae // Archaeologiae ertesito.— Vol. 96,1969, l szam.— Budapest— P. 43-52.

Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі

Б. А. Звіздецький

У 1988 р. автором, який проводив розвідкові дослідження городищ у м. Новограді-Волинському, був отриманий сигнал про знищення скарбошукачами курганів поблизу с. Ходурки. Ці кургани не були відомі у фаховій літературі. З метою з'ясування ситуації, нами була обстежена вказана місцевість. Село Ходурки Новоград-Волинського району Житомирської області розташоване за 20 км на північ від міста, нижче по течії р. Случ. Виявилось, що курганний могильник знаходиться на відстані близько 300 м на південь від села в урочищі «Сербина гора» й складається із двох курганних груп.

Перша група (ближня до села) займає підвищення корінного правого берега Случі розмірами 80х30 — 50 м й висотою 5-7 м. Загалом тут зафіксовано 12 курганів, розташованих ланцюжком вздовж корінного берега, їх середні розміри невеликі: висота 0.7-1.00 м, а діаметр 6-7 м. Правда, декілька курганів малі — висота не перевищує 0.2-0.3 м, а діметр 3-4 м. Кургани частково поросли старим сосновим лісом.

Курганна група № 2 розташовується за 250 м на південний захід від попередньої й займає мисовидний виступ правого корінного берега Случі висотою 4-5 м. Тут на площі 80х50 м зафіксовано 11 курганних насипів, їх розміри дещо скромніші, ніж у курганній групі № 1 — висота не перевищує 0.5-0.6 м при діаметрі 6-6.5 м.

Головною особливістю всіх без винятку курганів є конструкція їх насипів. Встановлено, що в основі насипу, по його периметру, лежать великі необроблені камені-валуни дещо сплощеної форми. Деякі із них поставлені на ребро й утворюють навкруг насипу своєрідний кромлех. Самі насипи курганів наряду із земляною засипкою включають також камені. В ряді випадків земляна підсипка практично відсутня, а камені є основною складовою тіла курганів, покриваючи його неначе панцир. Нами було ретельно оглянуто місце у курганній групі № 1, де стояли насипи знесені скарбошукачами за допомогою бульдозера. Ніяких речових знахідок, а тим паче кісток на поверхні не було зафіксовано. Проте точно було встановлено, що зруйновано два насипи. Після зачистки всієї поверхні оконтурились дві поховальні ями.

© Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

Курган № 1. Поховання зафіксоване на глибині 1.00 м нижче рівня сучасної поверхні. Поховання чоловіче, головою на захід з невеликим сезонним відхиленням на північ, безінвентарне. Права рука небіжчика була витягнута вздовж тулуба, а ліва лежала на кістках таза.

Курган № 2. Судячи з розташування двох каменів-валунів, що залишилися біля основи насипу, похований лежав точно по центру кургана. Вдалося чітко зафіксувати розміри поховальної ями: 2.20х1.10 й глибиною 0.7 м. Поховання чоловіче, безінвентарне, головою на захід. Ліва рука лежала вздовж тулуба, а права на кістках таза. На дні поховальної ями біля голови та ніг покійного знайдено декілька невеликих необроблених пласких кам'яних плиток. Дещо вище черепа небіжчика знайдено фрагмент товстостінної ліпної посудини з ручкою, яка прикрашена «ялинковим» орнаментом.

У бульдозерному відвалі насипу кургана № 2 серед піску та каміння вдалося знайти декілька фрагментів верхньої частини кружального неорнаментованого горщика, який за технологією виготовлення та деякими типологічними ознаками можна датувати XII-XIII ст. Цілком ймовірно, що саме таким часом датуються й досліджені кургани. Щодо знахідки фрагмента ліпної посудини у засипці поховальної ями кургана № 2, то найвірогідніше він відноситься до доби бронзи, а в яму потрапив випадково, під час спорудження кургану. Цілком можливо, що могильник, поховальний обряд якого видає явні християнські риси, виник на місці, де існувало колись поселення доби бронзи. Нами була оглянута перша надзаплавна тераса Случі поблизу могильника, але на превеликий жаль вона була повністю задернована. В незначних відслоненнях дерну вдалося виявити вінця давньоруського ранньокружального горщика, а також дрібні невиразні стінки ліпних посудин невизначеної культурно-хронологічної приналежності. Ближче до заплави зустрічались скупчення металургійних шлаків та керміки XVIII — XIX ст.

Відкриття курганного могильника з кам'яними обкладками насипів поблизу с. Ходурки ставить перед нами досить цікаву, малодосліджену й дискусійну проблему, яка ще не отримала належного висвітлення у історіографії. Суть її полягає в тому, що камені в насипах курганів, по суті справи, не є характерною рисою для слов'янського курганного поховального обряду. Отож, можна припускати, що даний могильник залишений представниками іноетнічного населення. Причому, слід зазначити, що кургани біля с. Ходурки не є першою пам'яткою такого типу у північно-західній частиш житомирського Полісся (Рис. 1). Ще у 1902 р. Я. В. Яроцький виявив кургани з кам'яними обкладками під час археологічних екскурсій по р. Уборті поблизу сіл Зубковичі, Лопатичі, Тепениця та м. Олевськ . У 1904 р. О. А. Фотинський знайшов та частково дослідив подібний могильник поблизу с. Хутір Мокляки (урочище «Княже») сучасного Ємільчинського району Житомирщини . Ці вчені схилялись до думки, що кургани з кам'яними обкладками залишені не прийшлим

* *В узагальнюючих* працях В. В. Седова та О. П. Моці, присвячених поховальним пам'яткам східних слов'ян даний могильник має невірну прив'язку до с. Андрієвичи, яке розташоване за 15 км на південь від с. Хутір Мокляки.

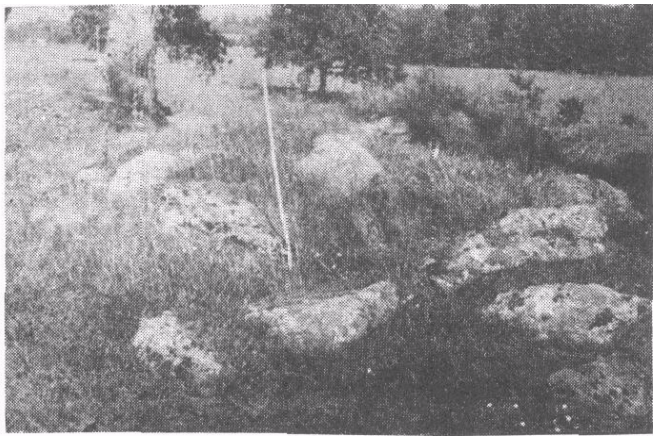

Рис.1. Ходурки. Загальний вигляд кургану з кам'яною обкладкою.

населенням, а скоріше за все є місцевою етнографічною традицією, яка сформувалась завдяки тому, що попід рукою було завжди багато каміння, яке використовувалось для різних потреб, в тому числі й для спорудження курганних некрополів .

Проте такий висновок викликає ряд серйозних заперечень. Адже, серед вищевказаних пам'яток тільки на двох могильниках — біля с. Хутір Мокляки (урочище «Княже») та с. Лопатичі (урочище «Кургани») всі насипи включали обкладки з каменю. На інших пам'ятках кургани з каменями в насипу та біля основи сусідили з простими земляними спорудами. Так, на могильнику біля с. Зубковичі серед 24 зафіксованих курганів тільки декілька мали кам'яні обкладки. На могильнику біля с. Тепениця серед 26 курганів 1 був із каменями. На могильнику поблизу м. Олевська серед багатьох курганів тільки два мали кам'яні обкладки, й на могильнику біля с. Велика Глумча серед численних курганів лише один був з камінням в насипі . Отже не слід говорити про якусь стійку місцеву етнографічну традицію, тим паче що в інших регіонах Житомирщини, багатих виходами природного каміння, у цей же час споруджуються прості земляні насипи курганів.

Ситуація прояснилася тільки після ретельних розвідок та розкопок останніх десятиліть, які були проведені на широких теренах Українського й Білоруського Полісся, а також сусідніх Із ними районах Польщі та Литви. Вдалось встановити, що кургани кінця I — початку II тис. н. е., які мають км'яні обкладки насипу, охоплюють, в основному, територію проживання племен західнобалтської групи, відомих за давньоруськими літописами під назвою ятвяги. Ядро їх племінної території В, В. Седов окреслює в межах сучасної північно-східної Польщі, Білоруського Понімання, півдня Литви, Литовського Занімання й частини Брестського Побужжя .

В зв'язку з цим виникає закономірне питання: коли І чому з'являються ятвязські поховальні комплекси за сотні кілометрів від їх основної племінної

території? Пояснення В. В. Седова, що на Житомирщині кургани з кам'яними обкладками залишені переселенцями із ятвязьких областей надто поверхневе і є лишень констатацією факту, який не охоплює суті поставлених запитань[6].

Загальновідомо, що на сторінках літописів етнонім «ятвяг — ятвяги» з'являється ще у першій половині X ст. Так, серед Ігоревих послів при заключенні мирного договору із Візантією у 945 р. фігурує «Ятвяг Гунарів»[7]. У 983 р. князь Володимир Великий ходив походом на ятвягів і зайняв їх землю[8]. Найбільш численні згадки про ятвягів знаходимо у літописних записах другої половини XII-XIII ст., в зв'язку із військовими походами давньоруських князів супроти них. Проте, із стислих літописних повідомлень навряд чи можна зробити якийсь висновок, коли ж ятвязські переселенці могли з'явитись на території сучасної Житомирщини. Одне ясно, що вони ще у X ст. були втягнуті в орбіту політики Київської Русі, підтримуючи, мабуть також, економічні відносини із нею.

Сучасний стан дослідження курганних некрополів із кам'яними обкладками на території Житомирського Полісся є незадовільним. Аналізуючи матеріали цих могильників, можна намітити лише попередню схему часу появи цієї групи пам'яток. На нашу думку, найранішим серед них є некрополь біля с. Хутір Мокляки в урочищі Княже, де в одному із досліджених курганів зафіксоване тілоспалення на місці поховання, а в двох інших тілопокладення на рівні давнього горизонту із вуглистими прошарками вище похованих. Привертає також увагу супроводжуючий інвентар із кургану № 3, де біля голови небіжчика стояло дерев'яне відро із залізними обручами й ручкою, а на поясі похованого знайдено залізне кресало (судячи з опису — калачеподібної форми — Б. З.). В інших курганних групах, де розташовувались окремі насипи із кам'яними обкладками, поряд із похованнями на рівні горизонту переважали все-таки поховання в підкурганних ямах. Супроводжуючий інвентар всіх без виключення досліджених курганів типово слов'янський і не видає якихось іноетнічних рис матеріальної культури. Проаналізувавши всю сукупність даних курганних некрополів, О. П. Моця дійшов висновку, що на території Житомирського Полісся, яку в давнину обіймали племена літописних древлян, поховальний обряд розвивався в хронологічному порядку за такою схемою: 1) трупоспалення на стороні із наступним покладенням кальцинованих кісток та решток інвентаря у керамічну посудину й захованням під курганним насипом — VIII-IX ст.; 2) підкурганні тілоспалення на місці поховання — IX-X ст.; 3) Трупопокладення на рівні древнього горизонту, часто із слідами ритуального вогнища, яке розкладалось над покійним при спорудженні насипу — X-XI ст.; 4) трупопокладення в підкурганних ямах — XI-XIII ст. Отже, маємо підстави стверджувати, що найраніший могильник з кам'яними обкладками поблизу с. Хутір Мокляки датується часом н§ пізніше X ст. Щодо інших пам'яток, тут спостерігається явна тенденція до еволюції поховального обряду за типовою вищенаведеною схемою.

Таким чином можна дійти висновку що нащадки літописних ятвягів з'являються у північно-західній частині Житомирського Полісся уже в X ст. Мож-

на допускати також, що вже на цьому етапі вони були значною мірою слов'янизовані, сприйнявши основні риси давньоруської матеріальної культури кінця І тис. н. е., окрім деяких консервативних елементів поховального обряду (обкладка каменями насипу кургана), які, як свідчать матеріали Житомирщини, утримувались у них протягом декількох століть.

Або це була проста інфільтрація населення яке освоювало слабозаселені території у межиріччі Случа-Уборті і Ужа, або переселення відбувалось завдяки цілеспрямованій політиці великокнязівської влади Києва, яка опікувалась долею підкореної Древлянської землі (згадаймо хоча б реформи Ольги після придушення повстання древлян), сказати важко, оскільки археологічних матеріалів у нашому розпорядженні на даному етапі явно недостатньо. Можемо висловити припущення, що переселення ятвягів відбулося ще за часів Володимира, коли він підкорив якусь їх частину після походу 983 р. Можливо це були ятвяги, які проживали у польсько-руському прикордонні в районі Берестейського Побужжя, і уже в цей час значною мірою були слов'янизовані. Підстави для таких висновків дають матеріали білоруських археологів отримані останніми роками. Однак ми не погоджуємося з думкою Т. М. Коробушкіної та І. І. Саливон, що кургани з кам'яними обкладками з регіону Берестейського Побужжя залишені виключно представниками дреговицького племінного етносу[10]. Адже, із писемних джерел відомо, що Берестейщина, займаючи стратегічно важливе положення уже на ранніх етапах своєї історії знаходилась під юрисдикцією київських, а пізніше галицько-волинських князів. Є дані, що основний імпульс слов'янського освоєння цієї території йшов із Волині, а не із Східної Білорусії. Вже на ранніх етапах колонізації східні слов'яни тут могли зіткнутися із балтським компонентом (ятвягами) і протягом певного проміжку часу значною мірою асимілювати його. Через це краніологічний матеріал, який публікують у своїй праці Т. М. Коробушкіна та І.І. Саливон, здається не зовсім коректним. На нашу думку, ранні комплекси Берестейського Побужжя, аж ніяк не можуть корелюватися з середньовічними матеріалами з території Литви.

В цьому матеріалі ми спеціально не торкались проблеми поширення курганів з каменями в насипі та основі, які відомі на території України у Пороссі (Буки, Ягнятин, Вчерайше), а також деяких інших регіонах, у тому числі і на Житомирщині. Поставлена проблема може бути вирішеною тільки при додатковому опрацюванні першоджерел. Так чи інакше, слід визнати, що частина західних балтів, а саме ятвяги, наряду зі східнослов'янськими племенами волинян, древлян та дреговичів брала участь у складних етно-культурних процесах, коли освоювались внутрішні території Давньоруської держави, закріплювалися зовнішні кордони, визначався склад підлеглого населення. Слід сподіватись, що майбутні археологічні дослідження дозволять уточнити місце та роль нащадків західно-балтського угрупування племен (ятвягів) серед древлянського населення сучасної Житомирщини Зокрема й процесі становлення українського етносу взагалі. Даний процес на нашу думку, був більш складним ніж він видається більшості сучасних археологів, істориків та лінгвістів.

Примітки ·

[1]*ЯроцкийЯ. В.* Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР.— 1903.— № 3-4.— С. 173-193.

[2]*Фотинский О. А.* Могильник каменной кладки в урочище Княже Новоград-Волынского уезда // АЛЮР.— 1904.— № 6.— С. 229-231.

[3] *Фотинский О. А.* Вказ. праця.— С. 236.

[4] *Ярощкий Я. В.* Вказ. праця.— С. 177,184, 186; *Фотинский О. А.* Вказ. праця.— С. 231.

[5]*Седов В. В.* Балты // Финно-угры и балты в эпоху средневековья.— Археология СССР.— М., 1982.— С. 412.

[6] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 105.

[7]*Літопис Руський,* (переклад Л. Махновця).— К., 1989.— С. 26.

[8] *Літопис Руський...— С. 49.*

[9]*Моця А. П.* Население Среднего Поднепровья (по данным погребальных памятников).— К., 1987.—С. 38-46.

[10]*Коробушкина Т. Н., Саливон И. М.* Сельское население Среднего Побужья IX-XIИ вв. (по материалам могильников) // СА.— 1990.— № 3.— С. 142-145.

Велес і Дажбог: імовірність первинної тотожності

Ю. Г. Писаренко

Велес (Волос) і Дажбог (Даждьбог) традиційно розглядаються як два різних боги[1]. Але іноді в літературі можна зустріти думки про їхню подібність[2] або навіть тотожність[3]. Втім для таких висновків є безперечні перешкоди. Гадаємо, що найголовніша з них це — розрізненість двох персонажів у «Слові о полку Ігоревім». Воно характеризує Русь як «жизнь Даждьбожа внука», а руське військо як «силы Дажьбожа внука»[4], отже дає підстави для розуміння Дажбога як предка князя або — всіх руських людей. У той же час, придворного співака Бояна «Слово» називає «Велесовым внуком»[5], чим відводить Велесу досить скромну роль покровителя пісенної творчості.

У «Повісті временних літ» Дажбог згадується серед кумирів, поставлених князем Володимиром «на холму внъ двора теремнаго...»[6], тоді як ідол Волоса, згідно із «Обычным житием Владимира», стояв на київському Подолі[7]. Здається, подібне співвідношення повторюється і у розташуванні зображень двох богів на Збруцькому ідолі (IX ст.). За висновком Б. О. Рибакова, фігура Дажбога поміщена у верхньому ярусі, на задній грані пам'ятки. Розпізнавальним знаком служить нанесене слабким рельєфом на одязі цього бога велике схематичне зображення сонця — коло з шістьма шпицями. Це відповідає сонячній природі божества, визначеній в Іпатіївському літопису[8] — «Солнце царь, сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ...»[9]. Белесом, згідно з тою ж інтерпретацією Б. О. Рибакова, є божество, що займає нижній рівень Збруцького ідола й головою та руками підтримує землю з людьми на ній. Зображення бога розташовані відразу ж на трьох гранях скульптури — передній і бокових. На задній грані, яку саме вінчає Дажбог, поле нижнього ярусу лишилося без зображень. Називаючи цього підземного бога Белесом, вчений користується даними лінгвістики, які свідчать, що в індоєвропейських мовах один із семантичних відтінків кореня vel — був пов'язаний з позначенням смерті[10]. Докладний перелік іншомовних паралелей до імені «Велес» із значенням «душа померлого», «небіжчик» й т. ін. наводить в одній з своїх праць В. П. Петров[11]. Про зв'язок Велеса із замогильним світом свідчить і старочеський вираз «К Velesu za more»,

© Ю. Г. ПИСАРЕНКО

який розглядається вченими як такий, що відноситься до смерті й позначає, власне, «на той світ»[12].

Перспективи подальшого вивчення образу Велеса та його відносин з іншими міфологічними персонажами відкриває цікава етнографічна паралель до його збруцьких зображень. Це — так звана клятва (обхід межі) з дерном на голові. Майже до кінця XIX ст. вона використовувалась у вирішенні межових суперечок селян у Росії. Традиційно, селянин, який доводив свої права на спірну ділянку землі, вирізав шматок дерну, клав собі на голову й клявся, що коли ділянка не належить йому, тоді мати-рідна земля прикриє його навіки[13]. Перше згадування цього обряду відноситься до XI ст. Слов'янський переклад «Слова Григория Богослова об избиении града» відносить клятву з дерном до числа язичницьких забобонів: «... овъ же дрьнъ въскроущь (викраєний.— Ю. П.) на главі покладая, присягоу творить...»[14]. Вже на перший погляд цей обряд зовні нагадує збруцькі зображення Волоса.

Раніше ми вже писали, що подібність між цими зображеннями і клятвою з дерном відбиває типове співвідношення між міфом і обрядом[15]. З цього були зроблені, зокрема, такі висновки: 1) Селянин під час клятви з дерном виступає в ролі міфологічного персонажа — Волоса; 2) «Мати-земля», яка була язичницьким божеством, мала вважатись не тільки матір'ю селянина, який клявся, але й міфологічною матір'ю самого Волоса. Це вперше дає можливість говорити про генеалогію цього бога; 3) Волос, як син Землі нарівні з людиною, повинен був виступати старійшим і тому виконувати роль першопредка, що цілком узгоджується з його замогильною функцією; 4) Клятва підтверджує колишні припущення про зв'язок Волоса із соціальною первіснородовою організацію[16]. Волос мав освячувати общинний устрій давніх слов'ян.

Вже серед наведених якостей Волоса можна помітити такі, що наближують його до Дажбога, навіть незважаючи на, здавалося б, повну відмінність цих богів.

Очевидно, перша з таких спільних рис це — міфологічний родовід. Оскільки клятва з дерном на голові свідчить, що матір'ю Волоса було божество на ім'я «Мати-земля» (або «Мать-сыра земля»), то логічно припустити, що батьком вважався бог, що уособлював небо, адже Небо і Земля — загальновідома міфології шлюбна пара. Літописне «Исповедание веры» Володимира, викриваючи латинян, які нібито «землю глаголють материю», зазначає: «Да аще имь єсть земля мати, то отець имь єсть небо...»[17]. Відповідно С. 1. Смірнов робив висновок, що жінкою Неба-Сварога, від якої мав народитись Дажбог (та Сварожич), була Земля[18]. Отже, Сварог, як неодмінна пара Землі, міг вважатись і батьком Велеса (Волоса). Іншим іменем цього, небесного Бога-батька могло бути «Род». У коментарі до Евангелія в рукописі XV-XVI ст. мовиться: «То ти не Род, седя на воздусе мечеть на землю груды и в том ражаются дети. (...) Всем бо есть творец бог, а не Род»[19].

З цих зауважень видно, що й самі люди вважались дітьми Неба і Землі. Тому, божество народжене від того ж шлюбу, мало виконувати роль «старшого

брата людства», його предка. Саме таку функцію вище було визначено для Велеса, що розширює уявлення про нього як предка одного тільки співака Бояна у «Слові о полку Ігоревім». «Слово» засвідчує функцію предка і для Дажбога. Хоча, як цілком слушно зазначає Б. О. Рибаков, дуже важко зрозуміти кого саме мав на думці автор під терміном «Дажбожий внук» — князя або весь руський народ . Напевно, не буде суперечності у визнанні подвійного тлумачення, оскільки, згідно з архаїчним світоглядом, цар (князь на Русі) був лише посередником між людьми і богами. «Як цар — образ деміурга,— пише В. М. Топоров — так і кожна людина в сакрально позначений момент (народження, весілля, смерть) — образ царя, і відповідні обряди (особливо весільні) моделюють перші прецеденти (пор., напр., весільну номенклатуру і т. п.)»[21]. Вірність цього висновку щодо розглядуваного прикладу — про зв'язок образів Дажбога, князя і звичайних людей — засвідчує вже введена до наукового обігу весільна пісня про зустріч молодого — «князя», який в неділю ранком їде до нареченої, з Дажбогом: «Ой ти, боже, ти, Д а ж б о ж е, рано-рано, /Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько./ Бо ти богом рік від року, рано-рано,/ (...) А я князем раз на віку, ранесенько...»[22]. Згідно з тлумаченням В. М. Топорова, «жених-князь лише раз у житті під час весілля виступає як своєрідна заміна божественного жениха, учасника «першовесілля» Сонця...»[23]. Цим підтверджується роль Сонця-Дажбога як предка людей. Але назва його рядового нащадка, жениха, князем, доводить, що літописний Сонце-цар був і предком князів[24].

Властиве для Дажбога сполучення рис бога, предка і князя знаходить прояв і в образі Волоса. Про його ставлення до царів (князів) може свідчити позначення в індоєвропейських мовах коренем vel — «влади», «царів»[25], чому в російській відповідають діалектні терміни в е л е с — «повелитель, розпорядник, укажчик», в о л о с — «влада», в о л о с и т ь — «володарювати, керувати»[26]. Слід додати, що однокорінне до В е л е с /В о л о с слово в е л е т/в о л о т іноді зустрічається у апокрифічній літературі і духовних віршах як ім'я царя[27]. У той же час, своїм головним значенням — «велетень, богатир» слово це наближається до літописної характеристики Дажбога — «бь бо мужь силенъ»[28]. Привертає увагу і реконструйована рядом дослідників присутність атрибутів культу Велеса в літописному «Сказанні про смерть князя Олега»[29]. До персонажів так званого «велесового кола» відноситься ще один князь — Волх Всеславович в билині зі збірки Кирші Данилова[30], яка на нашу думку, зберігає сліди міфа про Волоса[31].

Згадуючи про билину «Волх Всеславович», зазначимо, що свого часу, В. Ф. Міллєр довів вплив на неї роману про Олександра Македонського[32]. Р. Якобсон і М. Шефтель вважали, що цим впливом лише доповнились міфологічні та історичні шари билини[33]. Як відомо, образ Олександра був дуже популярним на Русі. Б. О. Рибаков доводить, що Олександр, зображений на князівських уборах і стінах християнських храмів в оточенні язичницької символіки, був «вдалою маскіровкою» Дажбога .

Зазначені персонажі об'єднує, зокрема, весільний мотив. Женихом, оче-

видно, виступав Дажбог, Волх Всеславович, гадано пов'язаний з Волосом, та Олександр Македонський.

Відношення Дажбога до шлюбу, напевно, є відбиттям більш широкої функції. За літописом, Дажбог, як і його батько Сварог, виступає охоронцем шлюбних правил, суворо карає їхніх порушників[35], отже, оберігає право взагалі. Що ж до правової функції Волоса, то вона проявляється на лише в обряді з дерном[36]. У русько-візантійських угодах, поряд з богом війни Перуном, він міг виступати як бог договору, миру[37]. В «Сказании о построении града Ярославля» язичники «клятвою у Волоса обеща Князю (Ярославу Мудрому.— Ю. П.) жити в согласии...»[38].

Для Волоса як предка, котрий уособлював правову основу життя давньої общини, цілком природним було також відповідати за її матеріальне благополуччя. Тексти русько-грецьких договорів називають його «скотьим богом». Крім того, відомо, що останню жменю колосся на омертвілому полі зав'язували вузлом «Волосу на бороду»[39]. Аналогічна функція реконструюється і для Дажбога. Саме його ім'я іноді тлумачиться як «бог, що дає», «бог-давач»[40].

Скласти більш повне уявлення про Волоса дозволяє ще один висновок, зроблений з аналізу клятви з дерном на голові — обрядового відбиття міфа про Волоса. Це — те, що Волос виступав як вмираючий і воскресаючий бог. Людина (виконавець ролі Волоса), доводячи свій статус покладенням дерну на голову, ніби не надовго опускалась у замогильний світ, що відповідало погляду на смерть будь-якого праведника як тимчасову. Подібний висновок знаходить підтвердження і у вищенаведених даних про Волоса як втілення творчих сил природи, що ніби вмирала і воскресала.

Такий же спосіб дій — смерть і відродження — можна реконструювати і для Дажбога. Для нього це уявлення тісно пов'язане з його сонячною природою. Досить вказати, що захід сонця традиційно порівнюється зі смертю і навпаки — смерть із заходом. Наприклад, у поховальних голосіннях слова «Укатилося красное солнышко /За горы оно да за высокие...»[41] стосуються померлого. Але чи можна вбачати у Дажбогу як сонячному божестві, уособлення річного циклу природи, що асоціюється із смертю і воскресінням?

Для Дажбога зв'язок з мінливістю природи можна припустити на основі вищенаведеної етимології його імені, що вказує на нього, як бога д а в а ч а. Більш грунтовно це засвідчує українська пісня сезонного циклу, в якій Дажбог керує зміною пір року: «Ой ти, соловейку, /Ти ранній пташку,/ Ой чого так рано /Із вир'їчка вийшов? // «Не сам же я вийшов,/ Д а ж б о г мене вислав /З правої ручейки,/ 1 ключики видав // З правої ручейки /Літо відмикати, / З лівої ручейки, / Зиму замикати...»[42]. Як пише В. М. Топоров, «більш ніж ймовірно, що відмикач літа Дажбог не що інше як саме Сонце в персоніфікованому вигляді»[43]. Співвідношення життя Сонця протягом року зі зміною пір року і станом природи завжди було очевидне. Хоча і взимку люди бачили (принаймні, південніше Полярного кола) як світило щодня встає з-за горизонту, але швидке скорочення дня складало в них враження, що Сонце вмирає. Саме так,

напевно, пояснюється той факт, що дні зимового сонцестояння вже на Давньому Сході святкувались як «народження Сонця»[44]. Це ніби передбачало його попереднє зникнення. Про те, що поведінка Сонця протягом року могла уподібнюватись його руху за добу, побічно свідчать слов'янські дані про порівняння року в цілому з днем. У зв'язку з цим, цікаво, наприклад, що у білорусів, залежно від пори року — весни, літа, осені й зими змінювався час поминальної страви. Відповідно, вона називалась — «снеданье», «обед», «вечера» и «палудзень на радзіцелях»[45].

Вмирання і відродження богів-предків, якими виступали Волос і Дажбог, відповідали уявленням про смерть і воскресіння самих людей. Згідно із поглядами слов'ян та решти індоєвропейців, небіжчики могли воскресати у новонароджених нащадках або у вигляді хлібів[46].

Порівнюючи Волоса і Дажбога, не можемо не поставити собі питання про імовірність належності Волосу сонячної функції. Спроби доказу цього вже робились[47] і у наш час вважаються не дуже переконливими .

На користь солярної функції божества свідчать висновки Б. О. Рибакова про співпадання вшанування Велеса з найважливішими сонячними фазами — зимовим сонцестоянням і весняним рівноденням . Яскрава обрядовість «велесових днів», одягання шкір і масок тварин, виконання пісень і т. п. була спрямована на забезпечення достатку, зокрема, плодючості худоби, підвладної «скотьему богу». Описи цих святкувань нагадують про «Велесова внука» Бояна, який у своїй грі ніби сам перевтілювався у тварин різних ярусів світу. Особливу увагу вченого привертає останній день святок — 6 січня за старим стилем — християнське Богоявління. Згідно із «Житием Авраамия Ростовского», святий «въдрузи церковь малу на томъ мъстъ, идеже бь прежде вдоль Велесъ, въ имя святое Богоявление Господа нашего Иисуса Христа...»[50]. Особливою турботою господарів у цей день були магічні дії над худобою, які голова сім'ї виконував, переодягнувшись у вивернуту кудлату шубу[51].

Якоюсь мірою, вірність висновку про зв'язок Велеса з днями зимового сонцестояння, а отже і Сонцем, засвідчує початок чеської колядки (у записах XIV-XV ст.): «Vele, vele, dubec stoji prostred dvora...». У свій час, Р. Якобсон, підсумовуючи багаторічну дискусію про значення рефрену «Vele, vele», підтримав раніше висловлену Л. Нідерле думку, що у ньому слід визнати кличний відмінок слова «Велес»[52]. (Цікаво, що в колядках також зустрічаються рефрени типу: «Дай боже!», «Ой дай, боже!»[53], котрі, очевидно, можуть бути пов'язані з Дажбогом). До чеських даних про згадування Велеса під час сонцевороту можна додати цікаве спостереження І. І. Срезневського. Він писав, що вислів «k Velesu za more» відповідає уявленням чехів про «заморське царство Сонця»[54].

Отже можна припустити, що Велес, як і Дажбог, також виступав у ролі сонячного божества.

У зв'язку із зазначеною подібністю двох богів, зокрема, останньою з рис цієї подібності, повернемось до рельєфів Збруцького ідола, де зображення

Дажбога вінчає саме ту грань, на якій немає підземного бога; Волоса. Якщо прийняти гіпотезу про спільність їхньої сонячної функції, то можна припустити, що підземне божество саме тому відсутнє на задній стороні ідола, що Сонячний бог зображений у своєму небесному положенні. Сонце-Дажбог вийшло з-під землі й зійшло на небо, воно народилось. Цим підтверджується колишнє припущення про календарність зображень Збруцького ідола. Розглядену грань можна співставити із зимою, на яку саме припадало «народження» сонячного Дажбога-Велеса. Роль цієї грані могла «вичерпуватись» 24 березня, в день весняного рівнодення. Саме ця дата ще у XVII ст. вважалась початком весни[55]. Грань із зображенням Перуна, напевно, може відноситись до грозової весни, богиня з рогом достатку на наступній грані — вказувати на літо, а богиня з кільцем у руці — на весільну пору, осінь.

Головний висновок, який можна зробити, це той, що Волос і Дажбог, які на Збруцькому ідолі виглядають як дві іпостасі Сонячного божества, по суті виступають як один і той же персонаж на різних етапах свого життєвого шляху. Колишня тотожність двох богів, про яку ще пам'ятав творець Збруцького ідола у IX столітті, очевидно, в кінці XII-го автором «Слова о полку Ігоревім» вже не усвідомлювалась.

Примітки

[1] *Петров В. П.* Фольклор і проблема балто-слов'янсько! спільності // Слов'янське літературознавство і фольклористика.— К., 1970.— Вип. 5.— С. 67-69.

[2] *ГрушевськийМ. С.* Історія України-Руси.— К., 1991.—Т. 1.—С.321;

[3] *Успенский Б. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.—С. 91.—Прим. 115.

[4] Слово о полку Игореве.— М., 1985,— С. 34, 35.

[5] *Там же.*— С. 28.

[6] *ПВЛ.*— М.-Л.— 1950.— Ч. 1.— С. 56.

[7] *Памятники* древне-русской литературы, посвященные Владимиру св. / Под ред. А. И. Соболевского // ЧИОНЛ.— К., 1888.— Кн. 2.— Отд. 2.— С. 26.

[8] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 243.

[9] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 198.

[10] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 421, 424; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— С. 243; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 71-73.

[11] *ПетровВ. П.* Вказ. праця.— С. 67, 68.

[12] *Успенский Б. А.* Указ. соч.— С. 56.

[13] *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в Россииа- М., 1988.— С. 46, 47; 486-492.

[14] //ит. *за: Аничков Е.* В. Язычество и Древняя Русь.—СПб., 1914.— С. 94.

[15] *Писаренко Ю. Г.* Клятва з дерном на голові (обряд і міф) // Археологія.— 1992.— № 4.— С. 55-65; Згідно з визначенням С. О. Токарева, обряд — це ніби інсценізація міфа, а міф — пояснення, обгрунтування обряду: Токарев С. А. Обряды и мифы // Мифы народов мира (Энциклопедия).— М., 1988.— Т. 2.— С. 235.

[16] *Топоров В. Н.* Фрагмент славянской мифологии // КСИС.— М., 1961.— Вып. 30.— *С. 31,*32.

[17]*ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 79; Див., також: *Смирнове. И.* Древнерусский духовник (исследование по истории церковного быта) // ЧОИДР.— М., 1913.— Кн. 2.— С. 262, 263; *Комарович.В. Л.* Культ рода и земли в княжеской среде XI-XIII вв. // ТОДРЛ.— М.-Л., I960.— Т. 16.— С. 98.

[18]*Смирнов С. И.* Указ. соч.— С. 262, 263. Можливо, є вірною точка зору вчених, котрі вважають, що Сварожич або вогонь-Сварожич (шанувальники якого засуджуються давньоруськими повчаннями проти язичництва, а також згадуваний Тітмаром Мерзебургським та Бруно Кверфуртським як бог лютичів) — це той самий син Сварога, Дажбог *(Костомаров Н. И.* Славянская мифология // Записки б. Українського Наукового Товариства в Київ!.— К., 1930.— Т. XXXV.— С. 204). О. Брюкнер, також вважаючи, що Дажбог і Сварожич одне й те саме — бог і вогню, і сонця водночас, ототожнював Сварожича із самим Сварогом. Таким чином дві постаті батька і сина в нього зливалися в одну *(Bruckner A.* Mitologiasłowiańska i polska.— Warszawa, 1985.— S. 135-137 i dr.).

[19]*Цит. за: Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— С. 449.

[20] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— С. 641.

[21]*Топоров В. Н.* Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественно-научных знаний в древности.— М,, 1982.— С. 20.

[22] *Цит. за: Топоров В. Н.* Об иранском элементе в русской духовной культуре // Славянский и балканский фольклор.— М., 1989.— С. 39.

[23] *Там же.*— С. 40.

[24]*Про взаємозв'язок* «жених-князь» і навпаки докладніше див.: Писаренко Ю. Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // УІЖ.— 1993.— № 7, 8.— С. 47, 48.

[25] *ПетровВ. П.* Вказ. праця.— С. 67; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Указ, соч.— С. 73.

[26] *Иванов В. В., Топоров В.* Я. Указ, соч.— С. 54, 55.

[27]*Там же.— С.* 72. Див. також виконання ролі «волота» Іваном Грозним у обряді першої борозни (1545 р.) (Писаренко Ю. Г. Могили волотів на Русі // УІЖ.— 1988.— № 5.— С. 127).

[2B]*ПВЛ.— Ч. I. — С.* 198.

[29] *Писаренко Ю. Г.* Міфологічні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня» // УІЖ.— 1986.— № 11.— 127-136; *Топоров В. Н.* Еще раз о Велесе-Волосе в контексте «основного» мифа // Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. Тезисы докладов второй Балто-славянской конференции. Москва, 29 нояб.— 2 дек. 1983.— М., 1983.— С. 55,56.

[30]*Топоров В.Н.* Еще раз о Велесе-Волосе...— С. 55.

[31] *Писаренко Ю. Г.* Князівські лови...— С. 48.

[32] *Миллер В. Ф.* Заметки по поводу сборника Верковича // ЖМНП.— СПб., 1877.— №10.—С. 126-132.

[33] *Jakobson R., SzeftelM.* The Vseslav epos.— In: Jakobson R. Selected writings.— IV.— Slavik Epic Studies.— The Hague — Paris, 1966.— P. 355, 356.

[34] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— С. 641-652.

[35] *ПВЛ.— Ч.* 1.—С. 198.

[36]*Писаренко Ю. Г.* Клятва з дерном на голові...— С. 55-65.

[37] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 25,52.

[38]*Лебедев А.* Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле.— Ярославль, 1877.— С. 7.

[39] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— С. 425.

[40]*Топоров В. Н.* Об иранском элементе...— С. 40, 41.

[41]*Русский* фольклор / Сост. и примеч. В. Аникина.— М., 1986.— С. 345.

[42]*Цит. за: Топоров В. Н.* Об иранском элементе...— С. 40.

[43] *Там же.*

[44] *Фрэзер Д. Д.* Золотая ветвь.— М., 1983.— С. 337.

[45]*Попович. М. В.* Мировоззрение древних славян.— К., 1985.—С. 116.

[46] *Еремина В. И.* Ритуал и фольклор.— Л., 1991.— С. 29, 30; Смирнов С. И. Указ, соч.— С. 263-264.

[47] *Срезневский И.* Об обожании солнца у древних славян//ЖМНП.— СПб., 1846.— №7.— С. 52-54.

[48] *Топоров В. Н.* Фрагмент...— С. 20.

[49] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— С. 428-431.

[50]*Памятники* старинной русской литературы, издаваемые Графом Григ. Кушелевым-Безбородко, под ред. Н. Костомарова.— СПб., 1860.— Вып. 1.— С. 222.

[51] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— С. 428, 429.

[52] *Jakobson R.* The Slavic god Veles and his Indo-European cognates.— In: Stud! Linguistic! in Onore di Vittore Pisani.— Vol. II.— Brescia, 1969.— P. 596-598.

[53] *Виноградова Л. Н.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян.— М., 1982.—С. 96,111,112,127.

[54]*Срезневский И.* Указ. соч.— С. 52. За морем, також, живе герой руської казки про Єруслана Лазаревича «Огненный щит — пламенно копье», який втілює сонце (Заметка Афанасьева о сказке «Бруслан Лазаревич» // Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах.— М., 1985.—Т. 3.—С. 359).

[55]Королей О. Звичаї нашого народу (Етнографічний нарис).— К., 1991.— Т. 1.—С. 193.

Знаки на пряслицях

Я. Є Боровський

Свідченням писемності найширших верств міського населення в Київській Русі є численні графіті на стінах давніх монументальних споруд, грамоти на бересті, написи на горщиках, корчагах, шиферних пряслицях та інших предметах домашнього вжитку. Такі написи дають багатий історичний матеріал, засвідчують належність того чи іншого предмета певному власникові і зберегли відомості про майстрів, що їх виготовляли.

Особливо цікаві написи, знаки і рисунки зустрічаються на пряслицях для веретен[1]. Жоден з побутових предметів Київської Русі так не шанувався як цей маленький кружечок із шифера, на жодній з категорій речей написи і знаки не зустрічаються так часто, як на пряслицях. Як відзначив Б. О. Рибаков, «дбайливе і бережливе відношення до шиферних пряслиць виявляється із тих міток і написів, якими покривали ці маленькі червонуваті кільця»[2].

Чимало пряслиць з написами, які датуються XI-XIII ст., було знайдено в різний час у Києві, Вишгороді, Любечі, Теребовлі, Новгороді, Старій Рязані, Переяславі-Рязанському, Пінську, Вітебську, Друцьку, Суздалі, Гродно, Волковиську та Ізборську. Більшість із них опубліковані[3]. Із пряслиць з написами, які знайдено в останній час, слід назвати кілька пряслиць з Києва Вишгорода та Ніцахи з розкопок 1973-1989 рр.[4].

Написи на виявлених пряслицях зроблені кириличними літерами і являють собою значний і важливий матеріал, що свідчить про грамотність жінок у Київській Русі, як серед князівсько-боярських кіл, так і серед ремісництва та купецтва .

Слід зауважити, що на пряслицях дослідники знаходили не тільки кириличні написи, а й різами у вигляді рисок, знаків. Іноді на пряслиці напис міг сполучати знаки і кириличні літери. Подібне явище засвідчене в сполученнях кирилиці з графіті значкового типу на вишгородському пряслиці, знайденому з 1937 р. Б. О. Рибаков, описуючи його, визначив, що «напис не піддається розшифруванню». «Частину бічної поверхні,— писав він,— займає нагромадження невиразних (іноді буквоподібних) знаків, іншу частину займають букви, що виходять із складної в'язі і поступово перетворюються в напис» . Таке ж нагромадження різних знаків у сполученні з вирізаними на ньому окремими літерами на іншому вишгородському пряслиці (випадкова знахідка на городищі) .

© я. є. Боровський

На 6 пряслицях з розкопок 1989 р. у Вишгороді написи складаються із різних знаків і рисок, іноді з'єднаних між собою. Під час розкопок на Подолі такі ж пряслиця знайдено на Волоській вулиці у 1950 р., на Житньому торзі у 1973 р., на вул. Героїв Трипілля у 1989 р. та 2 пряслиця на вул. Волоська, 16 у 1981-1984р.[8].

Подібне нагромадження різних знаків на бічній поверхні шиферного пряслиця, що датується X-XI ст., з розкопок 1981 р. на Старокиївській горі (Десятинний провулок, 10)[9]. Напис тут складається з окремих знаків, а також із знаків, з'єднаних у певну сукупність. Кілька шиферних пряслиць із знаками з київського дитинця знайдені під час розкопок 1988 рр. по вул. В. Житомирській, 2[10]. Одне з них походить з житла XII ст. і на бічній поверхні має нагромадження вирізаних буквоподібних знаків у сполученні з різними рисками. На іншому (теж із житла XII ст.) нагромадження буквоподібних знаків і рисок на бічній поверхні знаходиться між двома рівновіддаленими хрестами (всього їх 5). Вартим уваги є прясло з Аскольдової могили, на бічній поверхні якого накреслення окремих знаків у вигляді в'язі.

Крім Києва та Вишгорода, знаки на пряслицях виявлені також в Чернігові, в с. Автуничах Чернігівської обл., на Жовнинському та Воїнському городищах, в Гродно, Пскові та інших давньоруських містах. Так, у Чернігові виявлено 2 пряслиця, покритих різними знаками, що нагадували букви[11]. Знайдено їх ще 1887 р. разом із скарбом золотих і срібних речей. У Пскові (розкопки 1954 р.) серед 150 пряслиць з рожевого шифера (з прошарків XI-XIII ст.) на двох процарапані знаки, схожі на букви, а також сукупність знаків і рисок[12]. Графіті на 5 пряслицях із Воїня (розкопки 1956-1959 рр.) та Жовнино (1962 р.) виступають або у вигляді окремих знаків або в'язі чи кількох знаків, з'єднаних у певну сукупність, що як вважав В. П. Петров, «в своїй цілості утворювали явний напис... і за своїм характером та змістом не відрізнялися від звичайних кириличних написів на таких же шиферних пряслицях, як вони розшифровувалися досі»[13].

Такі графіті значкового типу на київських, вишгородських, чернігівських, псковських та жовнинсько-воїнських пряслицях, та й не тільки на пряслицях, а й на корчагах, амфорах та інших посудинах, різних предметах побуту здавна привертали до себе увагу дослідників, які вважали, що тут ми маємо справу з написами різами (у вигляді рисок, знаків). На думку В. П. Петрова, кирилиця і написи різами як два типи письма на Русі певний час співіснували; при поширенні кирилиці письмо типу різів утримувалось разом з останньою і напис на певному предметі міг сполучати знаки різами і кирилиці[14]. Слід нагадати, що написи різами поки-що не розшифровані, хоча дехто з дослідників і вважає їх «умовними позначеннями з певним семантичним змістом»[15], або вважають їх за знаки геометричної форми, різні сакральні символи[16] .

Знаки виявлені на шиферних пряслицях -- це елементи системи слов'яноруського письма першого періоду розвитку слов'янської писемності, яка існувала у слов'ян і русів ще з давніх давен, що засвідчено в історичних та літературних пам'ятках минулого[17]. Періодизація слов'янської писемності подана ще в X ст. болгарським письменником Чорноризцем Храбром у творі «Сказання про

письмена»[18]. Він пише, що на початку, коли слов'яни були»язичниками, вони не мали книжок, а для гадання і лічби користувались чергами і різами. Пізніше, ставши християнами, намагалися записувати слов'янську мову за допомогою грецьких і латинських літер. 1 нарешті, у слов'ян з'явився Костянтин Філософ, названий Кирилом, який винайшов для них абетку, створивши слов'янську писемність[19].

Всі три періоди розвитку писемності, зазначені болгарським вченим, пройшли і східні слов'яни.

Черги і різи були досить довгий час у вжигку східнослов'янських племен[20]. Чергами і різами написана грамога русів, про яку згадує арабський вчений X сг. Ібн ель Недім, саме за рік до введення християнства на Русі: «Один чоловік, словам якого я можу довіряти, розповів мені, що цар гори Кабк послав його до царя русів, і це була йому нагода запримітиги, що ці останні мають письмо, яке вирізуєгься на дереві. При цьому він вигягнув кусок білого дерева і подав його мені. На ньому були вирізані письмена, які означали чи го слова, чи окремі літери»[21]. На думку учених, напис, відгворений ібн ель Недімом, це давнє докирилівське письмо — черги і різи[22]. За повідомленням іншого арабського письменника — Ель Масуді (геж X сг.) в одному з руських храмів на камені було написано пророцтво[23]. Підтверджується існування у русів писемності типу черг і різів і археологічними матеріалами[24]. Це і згадувані вже написи у вигляді знаків і рисок на шиферних пряслицях, на амфорах, корчагах, що походять з Києва, Вишгорода та інших давньоруських міст, на деяких берестяних грамотах з Новгорода[25], на ребрі барана з-під Чернігова[26]. Останній напис зображує табличку із знаками, що складаються з прямих нарізок, і, які, на думку Д. Я. Самоквасова, «являють собою руське письмо X ст.»[27].

Найбільший інтерес із згадуваних пам'яток цього письма становить звичайно, алеканівський напис на глиняному горщику X-XI ст., знайдений при розкопках с. Алеканова під Рязанню в 1897 р. Напис складається із 14 знаків, накреслених рядками. Ще 5 аналогічних знаків на уламках посуду знайдено 1898 р.[28] Вартими уваги є прокреслені знаки на уламках ліпних горщиків із житла VII-VIII ст. на схилах Старокиївської гори (розкопки 1965 р.)[29], на фрагменті амфори з розкопок 1988 р. з кургану X ст. по вул. В. Житомирський, 2[30] та на уламку круглого точила з цих же розкопок. Набагато раніші — відомі календарні знаки на черняхівських посудинах[31] і напис із 9 знаків, викарбуваний на глиняному пряслиці з-під Лютіжа.

Та проникнення християнства на Русь зумовило виникнення у східних слов'ян письма, якого погребували і держава і церква. Складні філософські догмаги християнського вчення не могли буги передані за допомогою черг і різів, тому на першому егапі ознайомлення східних слов'ян з візангійською кульгурою і внаслідок економічних зв'язків виникла необхідність користування грецькими літерами[32]. Всі слов'янські звуки приблизно передавалися сполученням грецьких лігер, що, звичайно, мало великі труднощі. Тому і виникають перші спроби доповнення грецького алфавіту спеціальними знаками для досконалішої передачі особливостей слов'янської фонетики .

Спочатку в слов'янській чи руській абетці додаткових літер було не 19 як у пам'ятках книжної писемності XI ст., і навігь не 14, як в абетці X ст., згаду-

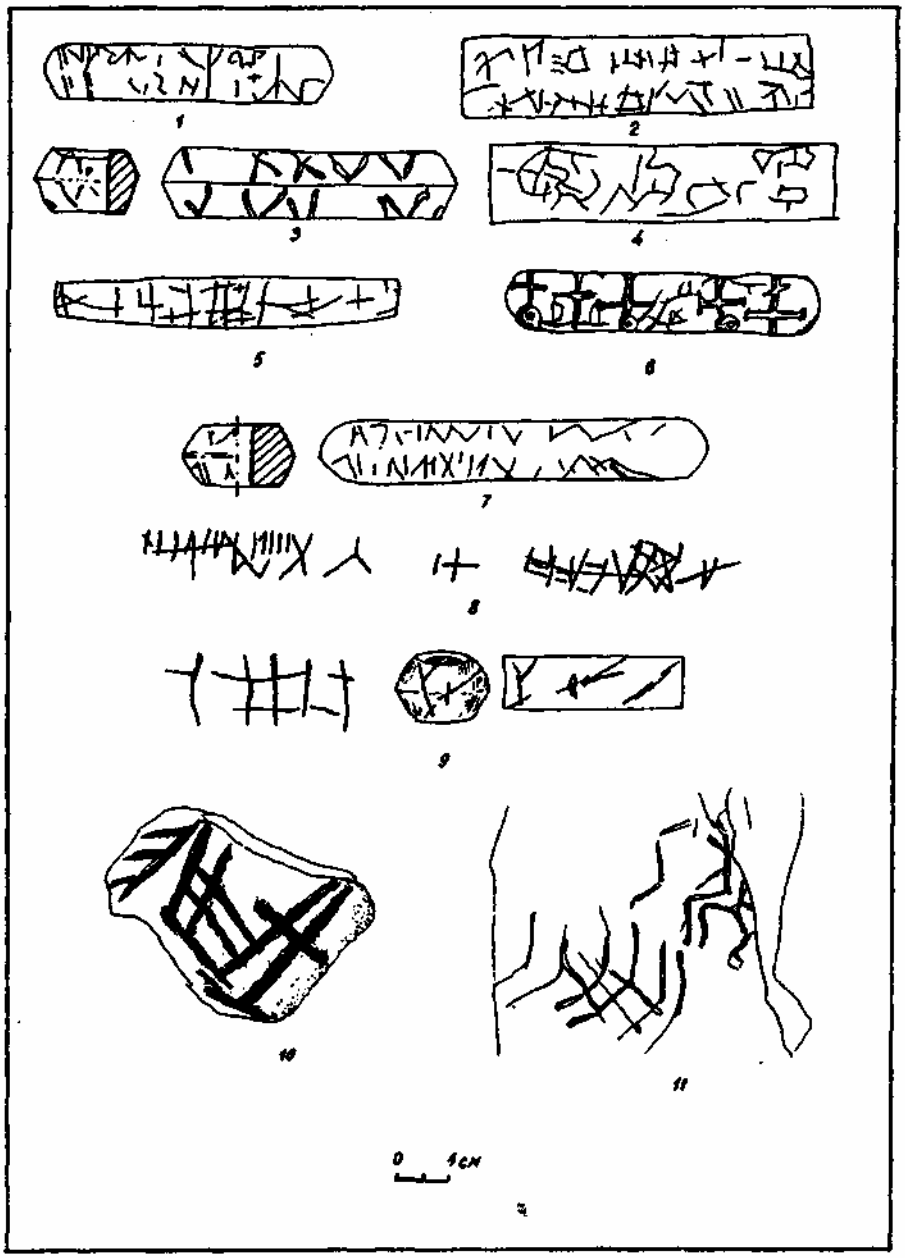

Давні знаки і написи: *1-2* — на пряслицях із Вишгорода; *3-6* — на пряслицях із Києва; 7 — на пряслиці із с. Автуничі Чернігівської обл.; *8-9* — на пряслицях із Жовнинського та Воїнського городищ; *10-11* — на уламках ліпного горщика та амфори з Києва.

ваній Чорноризцем Храбром, а значно менше. Доказом існування у східних слов'ян докирилівського письма є «руська» абетка, наведена перським істориком кінця XII ст, Фахр ад-діном Мерверудді (19 грецьких і 3 слов'янських літери, яких не знали греки: б, дж, ш) та абетка виявлена і досліджена С. О. Висоцьким в Софійському соборі, що складається з 27 літер (із них 23 літери грецького алфавіту і решта для передачі слов'янських знаків: б, ж, ш, щ)[35]. Софійська азбука була видряпана на штукатурці XI ст. і, очевидно, позначала письмо якихось відомих у той час писемних пам'яток, що зберігались в «митрополії руській». Старовинну азбуку міг написати або дяк-учитель, або один із його учнів, що навчались в приміщенні Михайлівського вівтаря (недарма на стіні собору бачимо напис: «Піщан писав до дяка ходивши виучеником»)[36].

І руська азбука Мерверудді, і софійська є перехідними варіантами від грецького алфавіту до кирилиці (863 рік), варіантом письма «без впорядкування», про яке писав Храбр.

Після введення на Русі християнства в 988 р., вдосконалене Костянтином слов'янське письмо — так звана кирилиця — набула тут особливого поширення. Поступово воно витіснило стару писемність. Однак саме існування докирилівського письма забезпечило швидке поширення кирилиці, чим і можна пояснити той бурхливий злет, який спостерігається в середині XI ст.

Така періодизація розвитку східнослов'янської писемності, першим етапом якої були написи різами на згадуваних вже глиняних посудинах та шиферних пряслицях і різних побутових предметах з Києва, Вишгорода та інших давньоруських міст. Дослідження показують, що «йдеться не про локальний вияв, а про культурне явище, яке мало загальнослов'янське значення і масштаби»[37]. Письмо різами не зникло зовсім, воно продовжувало існувати у східних слов'ян і в XI-XII ст.[38], поряд з розвиненою кириличною писемністю.

Примітки

[1]Рыбаков *Б. А.* Овручские пряслица // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ.— М., 1946.— Вып. 4.— С. 21-31; *РыбаковБ.А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С, 188-202; *Медынцева А. А.* Грамотность женщин на Руси XI-XШ вв. по данным эпиграфики // «Слово о полку Игореве» и его время.— М., 1986.— С. 218-241*; Боровський Я. Є* «Ходивши до дяка виучеником» (написи на пряслицях XI-XII! століть) // Україна.— 1988.— № 37.— С. 10,11.

[2] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— С. 188,189.

[3] *Кондаков Н.* Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода.— СПб., 1896.— С. 125-127; *ТолочкоП.П,* Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 115-116; *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— С. 189-202; *МедынцеваА.А,* Грамотность женщин на Руси XI-XIII вв. по данным эпиграфики.— С. 220-233.

[4]*Боровський Я.* Є «Ходивши до дяка виучеником» (написи на пряслицях XI-XШ століть) — С. 10; *ЗоценкоВ.М.* Про один давньоруський жіночий антропонім // Археологія.— 1991.— № 3.— *С.* 108-110; *СагайдакМ. А.* Давньокиївський Поділ.— К., 1991.— С. 124.— Рис. 70; *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1966-1989 рр.) — К., 1992.— Фото 9.

[5] *Медынцева А. А.* Вказ. праця.— С. 235-238.

[6] *Рыбаков В. А.* Ремесло Древней Руси.— С. 201.

[7] *Боровський Я.* Вказ. праця.— С. 10,

[8] *Богусевич В, А.* Археологічні розкопки на Подолі в 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 9.— с. 49; *Сагайдак М. А.* Вказ. праця.— С. 124.— Рис. 70.

[9] *Боровський Я. Є* Вказ. праця.— С. 10.

[10] *Там же.— С,* 10.

[11] *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX-XШ вв.— М., Л., 1954.— С. 137.— Рис. 20.

[12] *Гроздилов Г. П.* Раскопки древнего Пскова // Археологический сборник.— Л., 1962.— № 4.— С. 75.

[13] *Петров В. Л.* Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // Питання походження і розвитку слов'янської писемності.— К., 1963.— С. 21.— Рис. 1.

[14] *Петров В. П.* Вказ. праця.— С. 20, 21.

[15] *Брайчевський М.Ю.* Походження слов'янської писемності // Книжник.— 1991.— № 3.— С. 45.

[16] *Боряк О, О., Герасимчук О. В.* Веретено та пряслице у слов'янській міфологічній традиції // Народна творчість та етнографія.— 1990.— № 1.— С. 31.

[17] *Истрин В.А.* Возникновение и развитие письма.— М., 1965.— С. 444.

[18] *Лавров Л. А.* Материалы по истории возникновения древней славянской письменности.— Л., 1930.— С. 162-167; *Куйо М. Куев.* Черноризец Храбьр.— Софія, 1967.— С. 188; Сказания о начале славянской письменности.— М., 1981.— С. 102-104.

[19] *Сказания* о начале славянской письменности.— С. 102.

[20] *Истрин В. А.* Зазнач, праця.— С. 443-446.

[21] *Там же.*— С. 444.

[22] *Там же.*— С. 445.

[23] *Сборник* документов по истории СССР.— М., 1970.— Ч. 1.— С. 69.

[24] *Истрин В. А.* Зазнач, праця.— С. 445-449; *Боровський Я.* Є Вказ. праця.— С. 10-11.

[25] *Арциховский А. В.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958-1961 гг.),— М., 1963.— С. 16, 71, 76, 98, 100 (грамоты№ 371, 396, 399, 401).

[26] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— С. 201; *Истрин В. А.* Зазнач, праця.— С. 458-460; *Боровський Я.* Вказ. праця.— С. 10,11.

[27] *Самоквасов Д. Я.* Раскопки северянских курганов.— М.,1916.

[28] *Истрин В. А.* Зазнач, праця.— С. 458.

[29] *Толочко П. П.* На горі Старокиївській // Знання та праця.— 1967.— № 2.— С. 10,11.

[30] *Боровський Я. Є.* Світогляд давніх киян.— К-, 1992.— С. 15.

[31] *Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян // СА.— 1962.— № 4.— С. 66-89.

[32] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII вв.).— К., 1976.— С. 226, 227.

[33] *Висоцький С. О.* Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство.— 1976.— № 4.— С. 75.

[34] *Боровський Я. Є* Біля джерел східнослов'янської писемності // Археологія.— 1991.— № 2.— С. 69, 70.

[35] *Высоцкий С. А.* Древнерусская азбука из Софии Киевской // СА.— 1970.— № 4.— С. 128, 129; *Висоцький С. О.* Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській // Вісник АН УРСР.— 1970,—№6.—С. 74-83. %

[36] *Висоцький С. О.* Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській.— С. 82,83,

[37] *Брайчевський М. Ю,* Походження слов'янської писемності.— С. 44, 45.

[38] *Крім* згаданих написів на пряслицях, амфорах та інших побутових предметах, знаки різами виявлені також на багатьох астрагалах. В останній час знайдені вони під час розкопок у Києві на горі Дитинці, на вул. В, Житомирській та на Подолі, датовані X-XHI ст.

Про грецький напис з Десятинної церкви

Є І. Архипова

Пам'ятка початкового етапу розвитку давньоруської архітектури — Десятинна церква у Києві — залишається об'єктом пильної уваги дослідників. Останніми роками відновився інтерес і до майже забутих фрагментів фриза з грецьким написом, належність якого Десятинній церкви довгий час вважалася безперечною[1]. Проте нещодавно В. Г. Пуцко на підставі того, що напис став відомий вже в зміненому вигляді, піддав сумніву його походження та, запропонувавши датувати фриз більш пізнім часом, пов'язав його з іншою будівлею[2], і здається, без належних підстав.

Звернемося до історії пам'ятки. Вперше напис згадує французський інженер Гійом Левасер де Боплан, що перебував в Україні з початку 1630-х років на службі в польському війську[3]. Змальовуючи руїни Десятинної церкви, яку він помилково зве храмом Св. Василія*, Боплан пише, що стіни храму «заввишки від 5 до 6 стіп (тобто футів — Є А.) зберігають грецькі написи на алебастрі, яким понад 1400 років, але вони майже стерлися від давності»[6].

Кількома роками пізніше, в зв'язку з боротьбою, що точилася в Україні між православною та уніатською церквами, та зростанням інтересу до церковної старовини, 1635 р. за митрополита Петра Могили починається перше «археологічне» дослідження руїн давнього храма. «... От древней Десятинной церкви, находившейся недалеко от бывших Градских врат Киевских,— писав митрополит Сільвестр Косов в передмові до складеного ним Печерського Патерика,— до времен Петра Могилы, в 1635 г. оставались собственно только развалины, и стоит часть одной стены, едва выдавшейся на поверхность». Могила ж, за С. Косовим, «приказал Десятинную церковь Пресвятой Девы выкопать и открыть дневному свету»[7].

Співставлення цих даних дає підстави вважати, що Боплан бачив руїни Десятинної церкви до розкопок Петра Могили. Відповідно, найис на стіні, висота якої визначається ним в 1.6-1.9 м, мав бути розташований вище в новій

* Див. вказ. працю М. К. Каргера . До часу, коли храм Св. Василія міг бачити Боплан, він, хоч і був занедбаний, але все ж таки зберігся й знаходився в кращому стані, ніж Десятинна церква, давні стіни апсіди та східна пара стовпів збереглися тут до рівня п'ят склепіння

© *Є.І.* АРХИПОВА

Могилиній церкві, оскільки, розчистивши площу церкви від будівельного сміття, Петро Могила збудував новий кам'яний храм саме в південно-західному куті, включивши до нього частину давніх стін. Напис залишився на південній (єдиній давній, за С. Косовим) стіні храму[8], на якій його й бачив Боплан. До того ж, виходячи з прорисовки напису, зробленої З. Я. Ходаківським[9] та рисунку початку XIX ст.[10], на якому зображені руїни цієї ж стіни Могилянської будівлі, блоки фризу в ній встановлені вже без певної закономірності і в цей час напис вже не являв собою складного тексту. Про зміну розташування фрагментів фризу Петром Могилою говорить також стрільчастий характер завершення віконниць, який не могла мати давня будівля*. Все це дало підстави В. Г. Пуцку взяти під сумнів належність фризу Десятинній церкві. Проте, виходячи з того, що рештки давніх стін, за свідченням Боплана та С. Косова, були зовсім незначні, ймовірно, одвірки та віконниці були змінені вже в Могилянській будівлі або внаслідок наступних реставрацій. Так, наприклад, на рисунку сучасника М. М. Карамзіна З. Я. Ходаківського зображене вікно з циркульним завершенням, а на рисунку початку XIX ст. воно вже має стрільчасте завершення та інше (по відношенню до вікна) розташування літер, хоча в цілому їхній порядок збережений.

Вважалося, що під час ремонта 1758 р. «слова греческие, изображенные на внешней стене между большими круглыми, маровленными украшениями, представляющие опоясание верхней церкви», за свідоцтвом І. Леванди, були «сбиты для беления»[12], але з іншого повідомлення ясно, що літери були не збиті, а «заштукатурены и вновь открыты под штукатуркой южной стены около 1771 г.» . На своєму місці вони залишалися аж до початку будівництва тут 1828 р. нової церкви за проектом В. П. Стасова, коли давні стіни були зламані до підвалин, із збереженням останніх південної та західної стін. Незважаючи на те, що фриз вже в Могилянській церкві не являв собою напис, який можна було прочитати (за словами митрополита Арсенія Могилянського, що писав 1769 р. Г. Теплову, «перевести ж оных литер не можна», бо «они речения никакого не составляют, а суть только одни начальный большия литеры»[14], частину їх, а, можливо, й всі, звільнені від тиньку, було вставлено ззовні в південну стіну нової (Стасовської) церкви понад нижніми вікнами[15].

Протягом 1935-1936 рр. нова. Десятинна церква була розібрана, а фрагменти фриза передано в лапідарій Софійського заповідника, де вони зберігаються[16].

Відомі 9 фрагментів фриза містять 13 літер грецького алфавіту, виконаних в невисокому (1-0.3 см) рельєфі на каменях прямокутної форми висотою 23 см з місцевих різновидів вапняків (рис. 1). Лицевий бік блоків добре оброблений, але не шліфований. Фриз має різьблене облямування по нижньому та верхньому краях у вигляді бортика завширшки близько 3 см. Літерні знаки великі,

* М. Ю. Брайчевський вважає, що готичного характеру давня будівля набула під час першої реставрації за Сімеона Олельковича, потім вона була зруйнована 1482 р. Менглі-Гіреєм. До цього ж часу він відносить й деформацію тексту напису . Проте ніяких даних про це джерела не містять.

заввишки вони займають всю площу між полями облямування, завширшки від 14 до 25 см. Стан рельєфу не всюди однаковий, на деяких каменях він значною мірою зтесаний та забруднений гипсом. Із зворотнього боку багатьох блоків проходить повздовжний паз конструктивного призначення та є рештки цем'янкового розчину, які свідчать про знаходження блоків in situ в давній стінці до її руйнування.

Блоки різної довжини (загалом більш ніж 4.5 м) містять такі літери: ω'mє...ɔ'cоn:оас* (над літерами ω та...ɔ — знак наголосу краплеподібної форми). Останній знак О — має сліди ремонту: частина його заповнена каменем іншого виду, який насаджений на металевий штир (рис. 1,8). Ще один блок, що містить літери *то* (або *τω)* та був виявлений при розкритті фундаментів Десятинної церкви 1826 р. виконаний з іншого матеріалу — червоного щільного залізістого пісковику, але, крім різниці за характером обробки, яка продиктована більшою щільністю каменю, цілком ідентичний решті (рис. 1, 6). За автором публікації цієї знахідки друга літера на цьому блоці читалася як ω, проте після останнього ремонту Десятинної церкви на початку XX ст. над знову пробитими вікнами на південній стіні вона стала читатись як О. Встановити первинний зміст другого знаку зараз важко, оскільки він фрагментований. Його доповнює фрагмент фризу з рештками ще однієї літери з сірого вапняка (рис. 1, 7). Ймовірно, разом вони були вставлені вже до кладки Стасовської церкви[18].

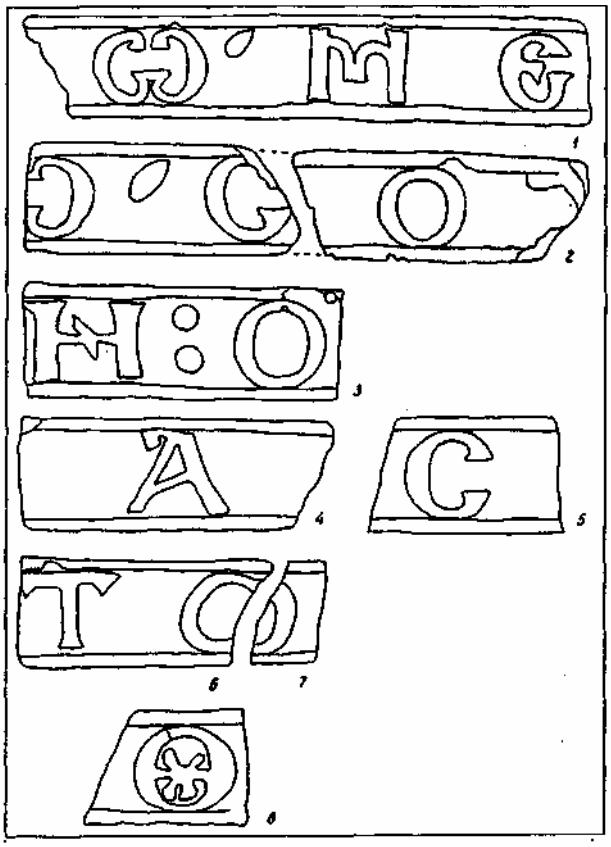

Рис. 1. Фрагменти грецького лапідарного напису з Десятинної церкви.

Слід відзначити, що обидва види цих порід були зустрінуті в кладці підвалин Десятинної церкви під час розкопок 1938-1939 рр., що провадилися на

* *Висловлюю* подяку В. І. Ставиському, який подав допомоіу в роботі з матеріалом.

всій території пам'ятки, причому жовтий зустрічався рідше[19]. Проте, на думку автора розкопок М. К. Каргера, «утверждать окончательно, что кладка из песчаника является признаком X в... не представляется возможным»[20]. Отже, порода каменю це може бути аргументом у питанні датування та атрибуції напису. Виходячи ж з повідомлення Боплана про наявність напису в його часи та місця знахідки блоку з літерами *το* (ω), якій нічим (крім матеріалу) не відрізняється від решти, відношення фриза до зовнішнього оздоблення Десятинної церкви є очевидним.

Всі дослідники, що вивчали напис, відзначали неможливість розподілу літер, які вціліли, по своїх місцях, що дозволило б реконструювати будь-яку фразу. Отже, загальний зміст її невідомий[21]. Варіант прочитання цих літер як робочу гіпотезу, запропонував А. О. Білецький. *ωμέ,* яке розміщено на окремому блоці, за його версією, могло відноситися до слова *ωμέγα* та бути в цьому випадку частиною відомого тексту Апокаліпсіса: *Εγώ ειμί το 'Αλφα ναι το 'Ωμέγα...* — Я есмь Альфа и Омега, начало и конец, говорит Господь, который есть и был и грядет, Вседержитель (гл. 1, ст. 8)* .

Виходячи з цього, В. Г. Пуцко запропонував розглядати напис як грецький еквівалент латинського тексту, що зрідка з'являється в західних пам'ятках: «Ego sum A et O, principium et finis» или «Ego sum Alfa et 0, prim: et ' novissimus» (Ape. XXII, 13). Проте в Візантії в жодній пам'ятці традиція цитування вказаної фрази невідома, та й в західному матеріалі є лише поодинокі зразки. До того ж, як зазначає сам В. Г. Пуцко, в прикладах, які він цитував, на відміну від «Alfa» ніде не подано прочитання омеги, завжди переданої однією літерою[22]. Якщо ж погодитися з цим варіантом, на київському фризі омега повинна мати повне прочитання (рис. 1,1). Проте, доповнивши ці спостереження А. О. Білецького вивченням «епіграфічних» особливостей літер, що збереглися, В. Г. Пуцко запропонував датувати фриз рубежем XII-XIII ст. та вважати грецьким еквівалентом латинського тексту Апокаліпсіса. Місцем знаходження фризу такого змісту православна Десятинна церква, звичайно, бути не могла, тому він пропонує пов'язувати її з побудованим скоттами храмом Діви Марії, з яким він ототожнив ротонду кінця XII — початку XIII ст.[23], виявлену неподалік від Десятинної церкви по вул. Володимирській, 3[24].

Одначе в його системі доказів-багато неточностей. По-перше, на що вже зверталася увага, повідомлення Боплана та знахідка аналогічного блока з грецькими літерами в підвалинах Десятинної церкви є переконливими свідоцтвами походження всього напису з цієї пам'ятки (тим паче, що в жодній іншій будівлі стародавнього Києва, в т. ч. й в ротонді, ніяких слідів написів не знайдено). По-друге, ототожнення ротонди з католицьким храмом Діви Марії вельми гіпотетичне й не знайшло належної підтримки дослідників. За авторами розкопок це була світська будівля, а на думку С. О. Висоцького, її слід пов'язувати з храмом Св. Катерини, рештки якого вказані на плані Ушакова

* *Висловлюю* подяку С. О. Висоцькому за люб'язно надану інформацію.

1695 р. саме на цьому місці, а православний характер будівлі не викликає сумніву . Та й сама думка про те, що Петро Могила використав би в православному храмі стародавнього Києва, який він реставрував, фрагменти напису з католицької церкви, маловірогідна. До того ж, в запропонованій Білецьким фразі відсутня літера Н:, що не дозволяє повністю прийняти його варіант тексту.

Щодо часу появи цього фриза, то палеографія літер, що збереглися, має досить широкий часовий діапазон, на що не міг не звернути увагу В. Г. Пуцко, який зазначив, що вони «производят впечатление большой древности»[26]. Дійсно, в накресленні літер, що зберіглися, численні елементи відомі за мозаїками Софії Київської, які були виконані в першій половині XI ст. Проте В. Г. Пуцко тільки на підставі особливостей в написанні двох літер «А» з петлею та вічком та «Є» з коротким язичком, аналогії яким він знаходить серед руських датованих написів більш пізнього часу,— пропонує датувати весь текст кінцем XII — початком XIII ст.[27]. Це порівняння здається цілком невірним, адже в даному випадку ми маємо справу з грецьким написом, отже, повинні орієнтуватися на грецьку палеографію.

Свого часу А. О. Білецький, аналізуючи написи на мозаїках Софійського собору, відзначив, що таке накреслення «А» вважається в рукописах вельми давнім (давній унциал)[28]. Аналогічна форма накреслення «А» відома, наприклад, на фрагменті різьбленої кам'яної плити IX ст. з Візантійського музею в Афінах (№ 293)[29]. Характерна для софійських мозаїк форма А (з верхньою горизонтальною рискою, що має ліворуч ще додаткову декоративну рисочку — «углышек», та з навскісною перекладиною), яка зустрічається в давньоруській речовій епіграфіці переважно в XII ст., в візантійській має досить широкі хронологічні межі — від X-XI до XV ст.[30] та не може бути датуючою ознакою. Що ж до «Е» з коротким язичком, то серед візантійських пам'яток XII-XIII ст. зустрічається його написання як з коротким, так і з довгим язичком. Ймовірно, це зумовлене традиційно досить широким хронологічним діапазоном побутування певних типів грецького написання великих літер, звернення до яких визначалося смаком майстрів та модою часу. Тому й за даними палеографії дата створення фризу може бути віднесена до часу будівництва Десятинної церкви.

Напрямок пошуків В. Г. Пуцко, на його думку, зумовлений відсутністю порівняльного матеріалу в пам'ятках монументального мистецтва Візантії того часу. Проте, на мій погляд, певний зв'язок фриза Десятинної церкви з культурними традиціями Візантії простежується на прикладі аналогічного фриза на вежі морського фортечного муру в бухті Золотий Ріг (Константинополь) з боку Мраморного моря. Напис виконаний на честь імператора Теофіла (829-842 рр.), та має такий зміст" + *Ἠνζγοζ θεοφιλσν πιστού εν Χ(ζιστ){ώμε}γαλσν Βαξιλέω(ζ)* -" t Вежа Теофіла вірного во Христі великого царя" (переклад А. О. Білецького). І хоч в цьому написі є тільки одне співпадання з написом фриза Десятинної церкви (... *ωμέ...),* за яким не можна реконструювати цілий текст, даний приклад цікавий тим, що, крім типологічної близькості (фризове розташування монументального напису, виконаного великими літерами) дає ще один напря-

мок пошуку характеру її змісту. Інакше кажучи, за аналогією з вежею Теофіла, можна припустити, що напис Десятинної церкви був зроблений від імені її будівника — князя Володимира та мав присвячувальний характер, уславлюючи перемогу християнства. До того ж, дослідники архітектури храму вважають, що в його створенні брали участь константинопільські майстри, отже, типологічна близькість цих написів не випадкова, а співставлення їх небезпідставне. Ще й сам характер будівлі (князівський храм) цілком відповідає такому прочитанню текста.

Вміщення будівельних написів на плитах та архітектурних деталях в християнських храмах або капличках досить широко відоме, наприклад, в Криму з ранньовізантійського часу[32]. Лапідарні написи з присвяченнями часто прикрашали тут карнизи храмів[33]. Будівельні написи грецькою мовою відомі в Криму навіть в період володарювання генуезців та турків, що свідчить про міць цієї традиції, яка сходить ще до пізньоримського періоду[34]. Цілком вірогідно, що Володимир, який хрестився в Корсуні (Херсонес), міг саме там познайомитись з цією традицією, наказавши викарбувати напис на стіні свого князівського храму. Не виключено й протилежне — візантійські майстри, що будували Десятинну церкву, запропонували донаторові таким чином увічнити своє ім'я згідно з класичною традицією. В усякому разі, такий варіант атрибуції напису також може бути прийнятий як гіпотеза і, на мій погляд, вбачається більш реальним, аніж її зв'язок з католицьким храмом.

Примітки

[1] *Айналов Д. В,* Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII археологического съезда 1902 г.—Т. III.—М., 1905.—С. 9-11; *Орловский П.* Церковно-археологическая заметка // Труды Киевской Духовной академии.— К., 1910.— Кн. IX (сентябрь).—с. *142-148; Каргер М. К.* Древний Киев.— Т.П.— М., Л., 1961.—С. 9-58.

[2] *ПуцкоВ. Г.* Каменный рельеф из киевских находок // СА.— 1981.— № 2.— С. 229-231.

[3] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 8.— Ч. 1.— Львів, 1922.— С. 321.

[4] *Каргер М. К.* Указ, соч.— С. 13, 454-462.

[5] *Голубев С. Т.* К истории Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII столетия // Труды Киевской Духовной академии.— К., 1899.— Кн. 1 (январь).— С. 115.

[6] *Боплан Г. Л.* Опис України.— К., 1990.— С. 27.

[7] *Каргер М. К.* Указ, соч.— С. 12.

[8] *ОглоблинН. Н.* Из архива мелочей о Киеве XVII в. // Киевская старина.— Т. XXV.— 1889 (май, июнь).— С. 578.

[9] *Карамзин Н. М.* История государства Российского.— Т. 1.— М., 1989.— С. 328.

[10] *Каргер М. К.* Там же.— Рис. 2.

[11] *БерлинскийМ. Ф.* История города Киева.— К., 1991.— С. 274.

[12] *Беляшевский Н.Ф.* Десятинная церковь // Киевская старина.—Т. XXП.— К., 1888 (июль).—С.6.

[13] *Краткое* историческое описание Десятинной церкви в Киеве.— К., 1829.— С. 8.

[14] *Орловский П.* Указ, соч.— С. 144.

[15] *Там же.*— С. 146.

[16] *Державний* архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей», колекц. опис А 47 №№436-442,451,452.

[17] *Описание* Десятинной церкви в Києве.— К., 1872.-— С. 14.

[18] *Орловский П.* Указ, соч.— С. 146.

[19] *Каргер М. К.* Указ, соч.— С. 28.

[20] *Там же.*— С. 30.

[21] *ОрловскийП.* Указ, соч.— С. 142-148.

[22] *Луцка В. Г.* Указ, соч.— С. 229, 230.

[23] *Там же.— С.* 230.

[24] *БоровськийЯ. Є, ТолочкоЛ. Л.* Київська ротонда // Археологія Києва. Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 90-103.

[25] *Висоцький С. О.* Київська ротонда і питання її атрибуції // Археологія.—1994.— № 1.— С. 72-78.

[26] *Луцка В. Г.* Указ, соч.— С. 230.

[27] *Луцка В. Г.* Указ, соч.— С. 230.

[28] *Белецкий А. А.* Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской.— М., I960.— С. 179.

[29] *GrabarA.* Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI-e XIV-e siecle).— Paris, 1976.— S. 107.— Pl. LXXX, e.

[30] *Белецкий А. А.* Указ, соч.— С. 165.

[31] *Hotz Walter.* Byzanz Konstantinopel Istanbul. Handbuch der Kunstdenkmäler.— München-Berlin, 1971.— S. 20.— Taf. 99.

[32] *Ллепер Р.Х.* Херсонесские надписи найденные в 1911 г. // ИАК.— Вып. 45.— С. 67,№ 16.

[33] *Латышев В. В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.— СПб., 1896.—143с.

[34] *Соломоник Э. И.* Новые греческие лапидарные надписи средневекового Крыма // Византийская Таврика.—К., 1991.—С. 174.

Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції

Р. Д. Михайлова

В художньому декорі пам'яток давньоруського декоративно-прикладного мистецтва був поширенний синкретичний напівантропоморфний образ із зміїними рисами. Характерними іконографічними ознаками такого образа було фронтальне зображення фігури з піднятими та симетрично розведеними в боки руками, невеликі крила за плечима та ноги у вигляді зміїних тулубів, що завертаються у різні боки навколо торса істоти. Таке зображення відоме на керамічних декоративних плитках XII-XIII ст. з Галича[1], на срібних браслетах-наручах XII-XIII ст.[2] та на амулетах-змійовиках XI-XV ст. Останні збереглися як культові речі, що ушановувалися протягом довгого часу аж до XIX ст.[3].

В. М. Малевська та П. А. Раппопорт вважали зображення змієвидної істоти на керамічних плитках «фантастичною людиною з двома риб'ячими хвостами»[4]. Б. О. Рибаков трактував змієвидний образ на браслеті із скарба 1903 р. як танцюристку з розпущеним волоссям[5], а М. 1. Петров, що вперше його означив, як райського птаха сіріна або ж слов'янську діву Обіду з лебединими крилами.[6] Т. В. Ніколаєва та А. В. Чернецов у пошуках джерел виникнення такої композиції на давньоруських змійовиках, вказали на візантійське мистецтво мініатюр та на античну міфологію, зокрема образи гігантів[7].

На наш погляд, ближче за всіх до розшифровки зображень зміїної істоти наблизились В. П. Петров та М. Л. Макаревич, які простежили паралелі у зображеннях на давньоруському браслеті з образами декоративного мистецтва Північного Причорномор'я еллінистичного часу та Ж. Бланков, який вважав аналогічний образ на візантійських та давньоруських змійовиках зображенням медузи Горгони[8].

Дійсно, найбільшу близкість до давньоруських зображень демонструють персонажі еллінистичного та скіфського мистецтва: зображення на кам'яному карнизі з Херсонеса, на золотих блящках із станиці Єлізаветінська, на кінському налобнику з Великої Цимбалки[9]. На всіх еллінистичних пам'ятках змієнога жінка зображена з крилами та зміїними тулубами-звивами замість ніг. Особливостями античних зображень є сегменти-трилисники (або п'ятилисни-

© Р.Д. МИХАЙЛОВА

ки) в точці розгалуження ніг та трапецієвидні скіфські калафи на головах цих персонажів (рис. 1, *4-7)*.

По генеалогічній легенді скіфів, що була переказана античними авторами, пращуркою скифів була «Неодолима Єхидна, божественна, духом могутнім, наполовину прекрасна з обличчя, бистроока німфа, наполовину потворна та кровожадібна змія, що мешкала у глибокій печері»[10]. Праматір — діву-змію вшановувало місцеве населення Подніпров'я — скіфи-сколоти та споріднені з ними агатірси, гелони та інші.

Образ змієногої богині — хтонічної істоти був одним з найбільш складних у скіфській релігії[11]. Він поєднував в собі тваринні та рослинні початки, був зв'язаний із культом Світового дерева та ототожнювався з породжуючими силами землі. Елементи іконографії вказували на одночасове виконання Змієногою богинею функцій демона смерті — сирени, та духа-охоронця, що був зв'язаний із світом предків. Змієнога богиня виступала охоронницею життя, як істота причетна до таємниці вічного оберта — вгасання-смерті та оновлення-народження. Універсальністю якостей змієнога богиня прирівнювалася до могутності стихій, і через них — до Всесвіту. Іконографічно це відображалося побудуванням схеми по колу та розміщенням фігури богині в колі — символі Всесвіту[12].

Іншим типом зображення Змієногої богині у пам'ятках елліністичного часу є її зображення у колі звірів. Відповідно до властивостей античних богинь та міфологічних персонажів типа Реї, Кібели, Гекати, Артеміди, Медузи, грифони, леви, змії поруч із змієногою богинею були розташовані у трьох ярусах, відповідно до трьох поверхів розташування тварин при світовому дереві, семантичним еквівалентом якого вона виступала . Поліморфний, поліфункціональний образ змієногої богині — володарки звірів відображав ідею послідовних перевтілень та взаємозв'язків — рослини змії — птахи — звірі — людина[14]. «Верх» — направлення зростання дерева — символізує розвиток та життя, а «низ» — вгасання та смерть. Те ж саме відноситься до символу жіночого початку, що відображає в одних випадках ідею родючості та життя, а у других — темні, демонічні, «нижні» сили[15]. Часті заміни у слов'янський, а зрештою, і давньоруській традиції образа дерева образом жінки виступає, безумовно, як символ життя і родючості, та наводить на думку про «генеалогічне дерево». Образ світового дерева присутній у всіх варіантах образа змієногої жінки: і в варіанті з рослинними паростками, і в варіанті з ж-подібною композицією. Є характерним, що і в декорі трипільских жіночих статуеток орнамент накладався від центра тулуба до різних сторін і був схожий на віти дерева: на певну подібність композиційної схеми декору пам'яток греко-скіфського мистецтва із статуетками трипільського часу вказували М. Ф. Болтенко[16], В. П. Петров та М. Л. Макаревич[17]. Дійсно, таким є декор жіночої фігурки з Сабатинівки, Сабатинівки II, Луки-Врублівецької, Солончен, Олександрівки, Ленківців[18]. Особливістю жіночих статуеток трипільского часу є їхня узагальнена трактовка ніг, що при характерній витягнутості нижньої частини та

повній звуженності кінцівок могли вважатися за хвостову «зміїну» частину . Тип зображення жіночого тулуба у сполучені із зміїними елементами, таким чином, склався у трипільські часи у Подніпров'ї-Побужжі[20].

Розшифровку змісту зміїних елементів трипільських статуеток дають роботи К. Болсуновського, Е. Ю. Кричевського, С. Н. Бібікова, В. Н. Даниленка, М. Л. Макаревича, Б. О. Рибакова, В. Г. Збеновича. Узагальнюючи їх, можна говорити про поліморфний характер образу змії, риси якої було покладено до жіночого образу, одного з першорядних в трипільських культах. Головним змістом зображень змієногої жінки була її охоронна функція відповідно до уявлень, що склалися в первісному суспільстві про праматір усього живого — жінку-рибу та жінку-змію . Охоронна функція пройшла лейтмотивом, також і в скіфській релігії як головна якість змієногої пращурки скіфів, а далі — у слов'янських та давньоруських культах, про що свідчать, наприклад, зображення на амулетах-змійовиках.

Обов'язковим елементом змійовидної композиції на змійовиках XI-XV ст. були змії, що розташовувалися навколо людської голови або фігури (рис. 1, *1-3)*. Одним з сюжетів змієвидної композиції на змійовиках є зображення жіночої постаті, ноги якої завершуються звивистими зміями, а ще одна пара змій розташована за плечима наче крила. Композиція мала три варіанти — початковий, що був найбільш схожий на античний, наслідуючий його та «занепадницький». А. С. Орлов, що вивчав змійовики із зібрання Московського Історичного музею назвав, останній тип «потворним»[22]. Дослідники Т. В. Ніколаева та А. В. Чернецов вважають, що змієвидна композиція на змійовиках відображає античний спадок у візантійський культурі і вказують на міфологічних гігантів як можливих іконографічних прототипів зміїної істоти . Проте, як вже зазначено, візантійсько-давньоруські образи змієногої жінки на змійовиках мають більше спільного з скіфською змієногою богинею ніж з гігантами. Так, і та, і друга поєднують в собі людські та тваринні початки, розуміють «всяку мову, всім звірем»[24] та можуть виступати у двох іпостасях — жіночій та чоловічій (на одному давньоруському змійовику ця здібність, наприклад, співвідноситься з присвяченням амулета Андрію та Євдотії)[25]. В змієвидній композиції присутній також, зв'язок з символікою родючості, характерною для змієногої богині[26]. На давньоруських амулетах змієнога жінка часто зображувалась в уборі, що нагадує античний калаф. Спільним, та, безумовно, найбільш істотним є зміст образу змієногої богині та змієногої істоти — охоронна функція, що об'єднувалася із шкідливими якостями жорстокого змія. Вони притаманні і для скіфської змієногої богині, і для Медузи Горгони, і для егейської німфи Єхидни: природа зміїного персонажу, таким чином, початкове визначала внутрішню протидію добра та зла.

В античних та скіфських міфологічних та релігійних персонажах добро та зло до певної міри врівноважувалися. За доби середньовіччя, з приходом християнства, змієвидні істоти стали наділятися переважно негативними рисами: вони символізували язичництво з якого прийшли і християнство мало одержа-

ти над ними перемогу. Про негативне значення даного персонажу в давньоруські часи вказує зміст грецької формули-заклинання до їстери — нової середньовічної назви зміїної істоти, вже позбавленої свого минулого міфологічного значення. «Істера» — у давньоруському перекладі — «дъна» — мала переклад від слова «uterus» в значенні нутрощі, утроба, іхні захворювання та, відповідно демон, що їх викликає .

В той же час демонічний характер змієвидної композиції не мав протиріччя з охоронним змістом, наприклад змійовиків. На це вказує факт співіснування зміїної істоти з християнськими зображеннями Одигітрії або сцени Хрещення. Використання зображень демонічних сил як апотропея є звичайним магічним заходом: зображення демона, знання його назви за середньовічними уявленнями, дозволяли захиститися від нього.

Поєднання християнських та язичницьких мотивів на давньоруських змійовиках розглядалася в дусі слов'янського «головного міфа», як він був відомий по давньоіндоєвропейських релігіях та християнству[28]. Його зміст — боротьба та перемога бога-громовика або героя-змієборця з його супротивником, що виступав в образі змія, належав до давніх космогонічних слов'янських міфів, які в різних районах та в різні часи мали різні інтерпретації, але склалися на спільній основі. У східних слов'ян змій досить швидко перетворився у виключно негативного персонажа, в той же час у південних слов'ян він мав ще й позитивне значення. Позитивний знак мав образ змія у міфології народів, що жили на землях Подунав'я та Балкан, де існувала сильна греко-фракійська традиція і образ змія-змії займав виключно

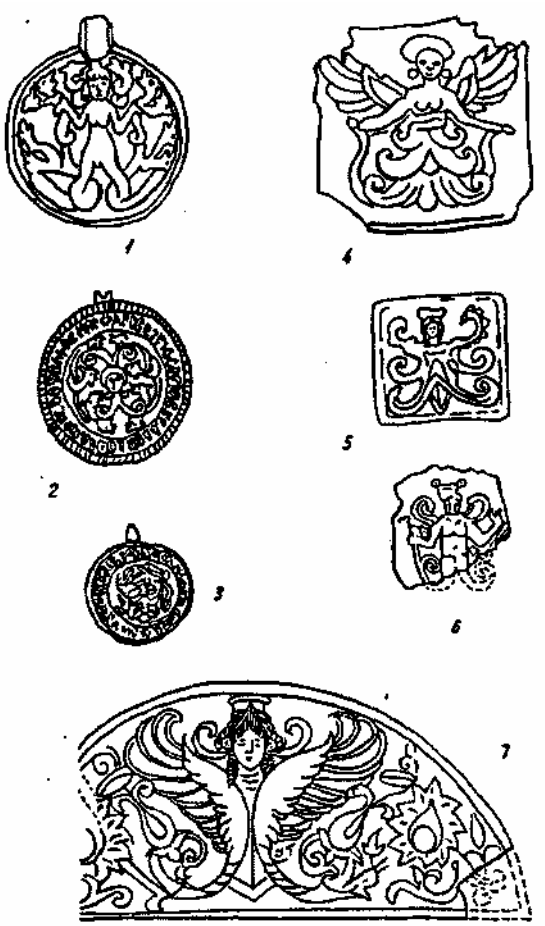

Рис. 1. 1 — Давньоруський змійовик. ДІМ. 2 — Давньоруський змійовик. ДІМ. 3 — Давньоруський змійовик. ДІМ. *4* — Скіфська змієнога богиня. Велика Близниця, 5 — Напівантропоморфне божество. Станиця Єлізаветінська. *6* — Напівантропоморфне божество. Некрополь Херсонеса. 7 — Антропоморфне божество. Гайманова Могила.

значне місце[29]. Одним з поширених південнослов'янських переказів був сюжет про багатоголового змія-ламію, якого перемагав змієборець, якому допомагав вогнений змій[30]. Це вказує на існування зміїв-дуалів, де один творить зло, а другий його знищує і тим самим здійснює добро. Можливо, що це є ключ до розуміння знаку парних змій, наприклад, на трипільських статуетках чи змійніг скіфської змієногої богині.

В давньоруські часи ідея боротьби добрих сил з силами зла була розвинута у житійних описах та конкретних сценах зображення святих Георгія, Михайла, Федора Тирона, а пізніше Микити, що побиває біса.

Повертаючись до образу змієногої жінки, слід відзначити, що його основне значення — охоронне. Таким воно утримувалося від первісної доби до пізніх часів. Культ змієногої жінки, що склався в раннє трипільські часи не вичерпав себе: в скіфський час він пережив певні зміни, що були зв'язані із ускладненням релігійних уявлень на новому історичному етапі. У давньоруському мистецтві в зв'язку з прийняттям християнства образ зміїної істоти полярно змінив свій потенціал від позитивного до негативного. Однак, спільною для всіх культур лишалася поліморфна та полівалентна природа образу змієногої істоти, що була притаманна його архетипу — образу змії[31]. Суттєве місце в культі змії займав знак вічної регенерації в здоровому, сильному, могутньому потомстві та в вічному оберті життя — смерть — життя, де першорядну роль грав обожнюваний Космос, що був виражений через символ змії-змія як рушійної сили у перевтіленнях душ предків[32]. Сприйняття змієногої богині — започатковиці усього живого є одним з виявлень культа предків-покровителів від яких залежить добробут та процвітання нашадків у всіх сферах їх земного життя.

Незважаючи на великі хронологічні відстані між художньою культурою трипільського, скіфського та давньоруського часів, образотворче та декоративно-прикладне мистецтво дають приклади їх глибинних зв'язків та спадкового наслідування.

Примітки.

[1] *МалевскаяМ. В., РаппопартП. А.* Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenskä Archeologia.— R. XXVI.— Bratislava.— 1978.— С. 89.

[2] *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Вып. IV-5.— Кн. , 1915.— С. 267.

[3] *Николаева Т, В., Чернецов А. В.* Древнерусские амулеты-змеевики.— М., 1991.— С. 34-36,44.

[4] *Малевская М. В.* Раппопорт П. А. Указ, соч.— С. 89.

[5] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 267.

[6] *Петров Н. И.* Указ. соч.— 1915.— С. 26.

[7] *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Указ. соч.— С. 21, 34-36, 44.

[8] *Петров В. П.* Макаревич М. Л. Об изображении на древнерусском браслете // КСИА АН

УССР.— Вып. XII.— К.— 1962.— С. 43; *Бланков Ж.* О двоеверии и амулетах-змеевиках // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа.— М., 1973.— С. 207.

[9] *ИАК,*— 1907.— Вып. 25.— С. 140, рис. 30; *ОАК.*— 1868.— Сбр. XV; *ОАК.*— 1909,1910.— С. 214; *Толстой И. И., Кондаков If, Л.* Русские древности в памятниках искусства.— СПб.— Вып. V.—1897.—С- 115-116, рис. 99.

[10] *Чаньшев А. Н.* Эгейская предфилософия.— М.— 1970.— С. 120.

[11] *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С.96.

[12] *Иванов С. В.* Материалы по изобразительному искусству народа Сибири X1X-начала XX в.— М.-Л.— 1956.— С. 115.

[13] *Шелов Д. В.* К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в северном Причерноморьи // КСИИМК.— Вып. 34.— 1950.— С. 62-69; *Топоров В. Н.* О брахмане. К истокам концепции // Проблемы истории языков и культуры народов Индии.— М.— 1974.— С. 20-74; *Бессонова С. С.* Указ, соч.— С. 96.

[14] *Бессонова С. С.* Там же.— С. 96.

[15] *Попович М. В.* Мировоззрение древних славян.—К.— 1985.— С. 81.

[16] *Балтенко М. Ф.* Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // МАСП.— Вып. I.— Одесса.— 1957.— С. 28.

[17] *Петров В. П., Макаревич М. Л.* Указ, соч.— С. 43-47.

[18] *Добровольськуй А. В.* Перше Сабатинівське поселення // АЛ,— Т. IV.— К.— 1952; *Макаревич М. Л.* Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АЛ.— Т. IV.— К., 1952; *БибиковС. Н.* Поселение Лука-Врублевецкая // МИА.— N° 38.— 1953; *Мавша Т. Г.* Глинобитное жилище раннетрипольского времени поселения Солончены I // Известия Молдавского филиала АН СССР.— № 5 (25).— Кишинев, 1959; *ЕсипенкоА, П.* Раннетрипольское поселение Александрова // МАСП.— Вып. 1.— Одесса, 1957; *ЧернишЕ.К.* Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі.— К.— 1959.

[19] *ПогожеваА.П.* Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск.— 1983.—С. 102.

[20] *Петров В. П.* Макаревич М. Л. Указ, соч.— С. 43-46.

[21] *Тейлор Э.* Первобытная культура.— М.— 1939.— С. 407.

[22] *Орлов А. С.* Амулеты — «змеевики» Исторического музея //Отчет ГИМ за 1916-1925 гг.— М.—1926.—С. 13-26.

[23] *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Указ, соч.— С. 24, 25,34-36.

[24] *Карнеев Л.* Материалы и заметки по литературной истории Физиолога.— СПб., 1890.— Приложение CX, XI.

[25] *Бессонова* С. С. Указ, соч., С. 93-97; *Николаева П. П., Чернецов А. В.* Указ, соч., табл. 1, 3.

[26] *Бессонова С. С.* Там же.— С. 95; *Казаков Н. А., Лурье Я. С.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV- начала XVI в.— М.: Л., 1955.— С. 313.

[27] *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Там же.— С. 37.

[28] *Иванов В.В., Топоров В. Н.* Исследование в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов — М.— 1974.— С, 202-215.

[29] *ГеоргиеваИ.* Българска народна митология.— София.— 1981.— С. 108; *Белецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М.— 1978.— С. 199.

[30] *Георгиева И.* Op. sit.— С. 106.

[31] *Велецкая Н. Н.* Указ. соч.— С. 205.

[32] *Велецкая Н. Н.* Там же.— С. 208.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИМ — Археологические исследования в Молдавии

АЛЮР — Археологическая летопись Южной Росии

АО — Археологические открытия

АПУРСР — Археологічні пам'ятки УРСР

АСГЭ — Археологический сборник Гос. Эрмитажа

ВДИ — Вестник древней истории

ВИ — Вопросы истории

ВЯ — Вопросы языкознания

ГАИМК — Государственная Академия Истории Материальной культуры

ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения

ЗОРСА — Записки отдела русско-славянской археологии

ЗРАО — Записки Российского археологического общества

ИА АН СССР- Институт археологии АН СССР

ИА НАН Украины — Институт археологии НАН Украины

ИАК — Известия археологической комиссии

КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР

КСИА АН УССР — Краткие ообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры

КСИС — Краткие сообщения Института славяноведения

ЛГУ — Ленинградский государственный университет

МАО — Московское археологическое общество

МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья

МГУ — Московский государственный университет

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

НАА — Народы Азии и Африки

НЗІІМК — Наукові записки Інституту Історії матеріальної

АН УРСР культури АН УРСР

ОАК — Отчеты Археологической комиссии

ОПИ ИА — Отдел полевых исследований Института археологии

РАН Российской Академии наук

ПАДИУ — Проблемы археологии и древней истории угров

ПВЛ — Повесть временных лет

СА — Советская археология

САИ — Свод археологических источников

СЭ — Советская этнография

ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР

Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея

УАН — Українська Академія наук

УІЖ — Український історичний журнал

ЧОИДР — Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете

ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца

Наукове видання
Національна Академія наук України
Інститут археології
Збірник наукових праць
Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян
Художній редактор Терпіловський Р. В.
Технічний редактор Шевченко Л. В.
Коректор Кравченко О. В.
Підписано до друку з готових діапозитивів.
Формат 70х90/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,30. Замовлення 1380.
Тираж 500.
Науково-дослідний іноваційний центр
Рятівна археологічна служба при Інституті
українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.
290008, м. Львів, вул. Винниченка, 24
Друк — Львівська обласна книжкова друкарня
290008, м, Львів, вул. Пекарська, 11